

EÖTVÖS JÓZSEF BÁRÓ ELSŐ MINISZTERSÉGE

(1848.)

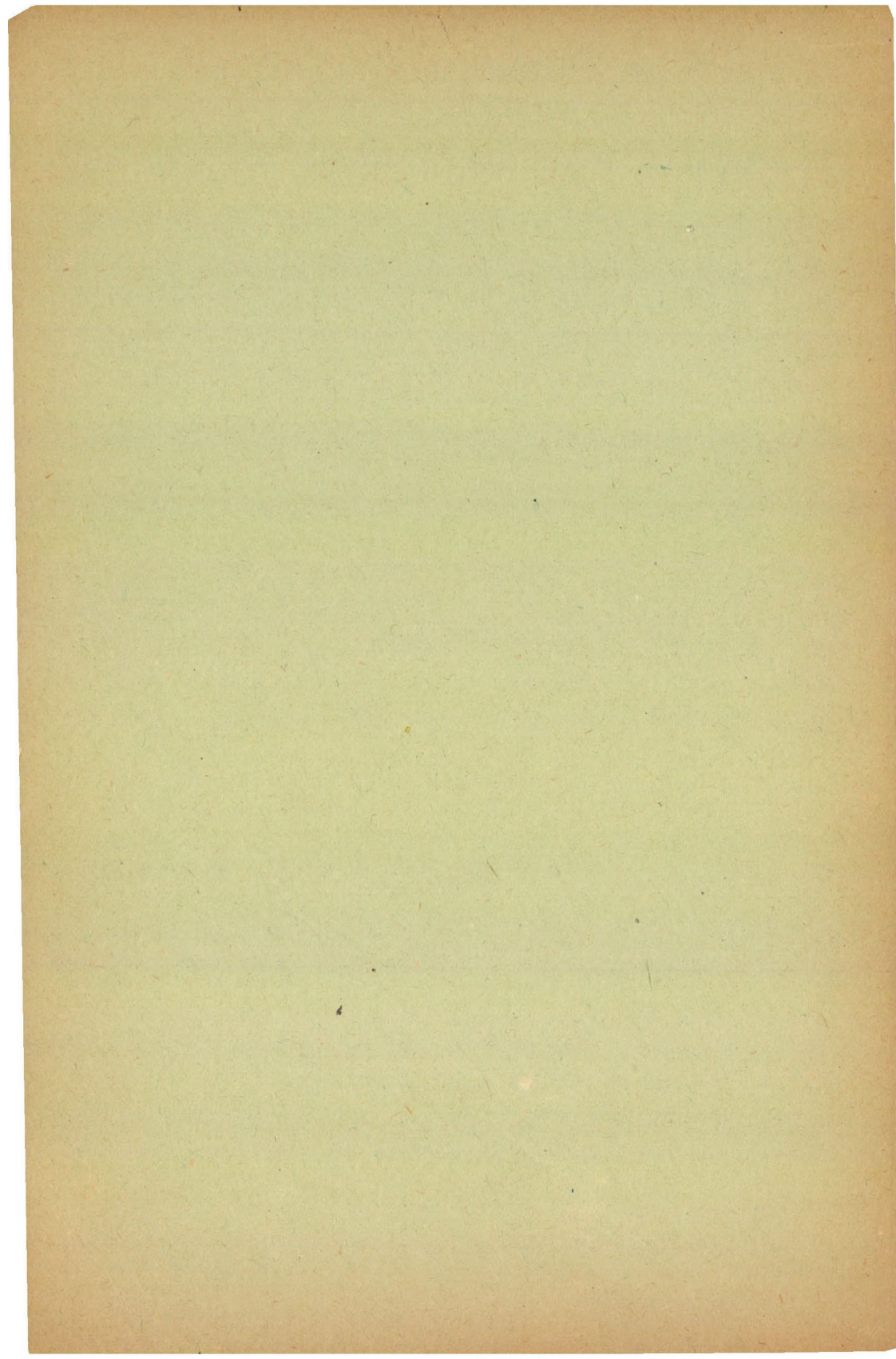
IRTA:

HAJDU JÁNOS

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1933.

EÖTVÖS JÓZSEF BÁRÓ ELSŐ MINISZTERSÉGE

(1848.)

IRTA:
HAJDU JÁNOS

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1933.

Pápa, 1933. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

TARTALOMJEGYZÉK.

Lapszám

Előszó VII.

**I. fejezet. Eötvös József br. vallásügyi és művelődés-
politikai felfogása.**

Közzoktatásügyi helyzet 1848. előtt. Az 1848. évi
fordulat. Eötvös egyházügyi, nemzetiségi és köz-
oktatáspolitikai felfogásának kialakulása 1

**II. fejezet. A magyar közoktatásügy állapota 1848
körül.**

Eötvös egyház- és iskolaügyi összeírási kísérlete
1848-ban. Egykorú tanügystatisztikai adatok. Egye-
tem és akadémiák. A középiskolák állapota; az
1845/46. évi hivatalos jelentés. Erdély gimnáz-
iumai. A népoktatásügy helyzete 13

**III. Az első magyar vallás- és közoktatásügyi minisz-
térium megalakulása.**

Átmeneti intézkedések. Az új minisztérium ügyköre
és szakosztályai. A minisztériumi ügyosztályok ki-
alakulása a helytartótanács szerveiből. A tisztvi-
selői kar megszervezése. Személyzeti kimutatások. 38

**IV. Az 1848. évi XIX. és XX. törvénycikk. A minisz-
térium vallásügyi tevékenysége.**

Az egyetemről szóló 1848: XIX. tc. jelentősége;
főrendi-táblai tárgyalása. Az 1848. évi vallásügyi
törvény. Az egyházi és iskolai terhek ügye. A sze-
pesi plébániák megsegítése. A protestáns egyházak
jövedelemvesztésének hivatalos kimutatása. Az
1849. évi segélyezések. Katolikus püspöki konfe-
rencia és nemzeti egyházi zsinat. Az erdélyi róm.
kat. egyház memoranduma. A protestáns felekezetek
pesti egyetemes értekezlete és emlékiratai. Görög-
nem-egyesült ügyek. Átmeneti zökkenők a vallás-
ügyek intézése terén. A róm. kat. főpapi kinevezé-
sek. Kat. tábori püspökség terve. Pazmaneum és
Augustinianum. Önálló magyar irgalmasrendi tarto-
mány megalakítása. Domonkosrendi szerzetesek füg-

getlenítési kérése. Görög-egyesült érsekség alapítási terve. A muraközi plébániák ügye. A hazai zsidóság megmozdulása. A minisztériumnak a katólikus és protestáns egyházakhoz való viszonya .. 56

V. Az 1848. évi ifjúsági mozgalmak.

A miniszter rendelete a tanév korábbi bezárásáról és a számszerű osztályozás eltörléséről. A márciusi tanulóifjúság viselkedése. A pesti egyetemi hallgatók reformpontjai. A győri akadémiai növendékek memoranduma. Egyéb ifjúsági kívánalmak. Szélsőséges jelenségek: a soproni ev. főisk. hallgatók vádirata tanáraik ellen; a pozsonyi akadémiai ifjúság kihágásai. A selmeci incidens. Az iskolai hatóságok jelentései a mozgalmakról. A minisztérium magatartása az ifjúság irányában. Eötvös iskolalátogatásai. 92

VI. Eötvös közoktatásügyi reformintézkedései és tervei.

A népoktatás elsősége. Tanítóképző-intézetek átalakítási szándéka; tanárjelöltek németországi kiküldetése e célból. Nevelési Szemle; gazdasági tanintézetek; a pesti rajziskola újjászervezésének gondolata. Miniszteri körlevelek a köznép felvilágosítására. Középiskolai reform: Eötvös rendelete a szaktanítás bevezetéséről gimnáziumainkba. A szaktanítás megvalósításának kísérlete a pesti és budai piarista gimnáziumokban; új tanulmányi és fegyelmi szabályzat. A minisztérium és a kegyesrendiek tárgyalásai a szakrendszerrel kapcsolatban. A királyi konviktusok ügye. Eötvös egyetemi reformtervezete: »A magyar egyetem alapszabályai«. Egyetemi reformintézkedések. A magyar tannyelv végleges diadala az egyetemi és főiskolai oktatásban. Új egyetemi tanárok. A selmeci bányászati és erdészeti akadémiaira vonatkozó intézkedés. A Theresianum sorsa. Eötvös »Javallatai«. A Nemzeti Múzeum ügye. Az 1848. és 1849. évre szóló kultuszminisztériumi költségvetések és részletes indokolásuk; a népnevelésügy kiemelkedő szerepe 106

VII. A minisztériumhoz benyújtott oktatásügyi reformjavaslatok. Az első magyar egyetemes tanügyi kongresszus.

Pedagógiai újítási láz. Az egyetem bölcsészeti, törvénytudományi és orvosi karának reformtervezete. Egyéb egyetemi és főiskolai javaslatok (Láner Ferenc, Rómer Flóris, Télfy János, Toldy Ferenc, Reisinger János, Vehle Ferdinánd iratai). Középiskolai reform (Szabóky Adolf, Mikusay János, Máday Ká-

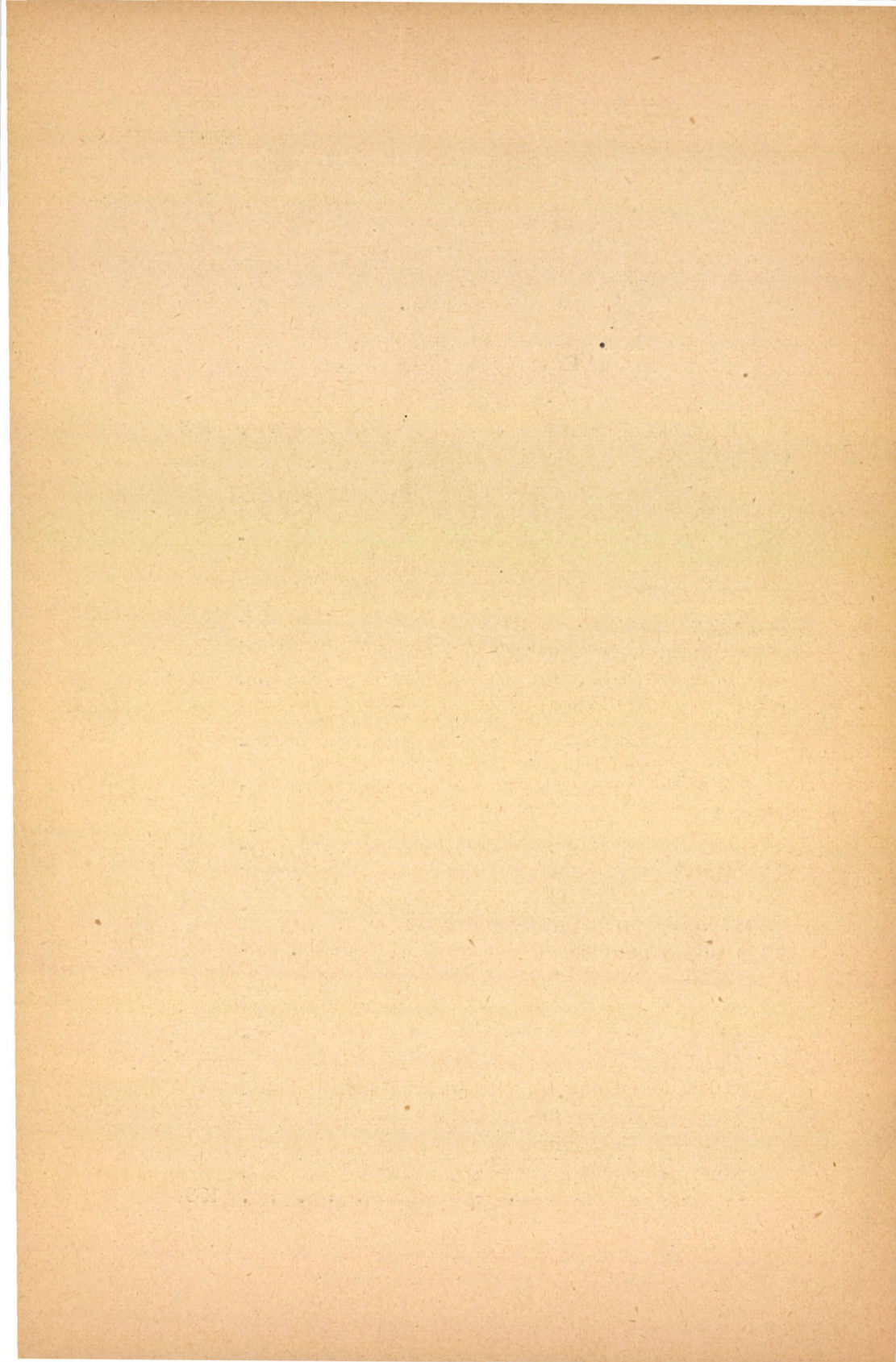
roly javaslata). A József-ipartanoda átszervezésére vonatkozó tanárkari vélemény. Reformtervek nagy bősége a népnevelésügy terén (Sopronmegyei iskolatanítók »Öhajításai«, »Pesti főtanítók« javaslata; kisebb tervezetek). Papvásárhelyi István »Népnevelési eszmék« c. művecskéje. Lukátsy Sándor gazdasági-oktatási javaslata. Kisdédóvásügyi törekvések. A reformjavaslatok közös vonásai. A testgyakorlás ügye. Magyar Nevelési Társaság. A hazai német-ség részvétele a reformmozgalmakban: Steer Márton tervezete. A Pesten összegyűlt protestáns tanárok emlékirata. Tavasi Lajos. Az 1848. évi egyetemes tanügyi kongresszus; előzményei, résztvevői, lefolyása, határozatai

163

VIII. Az 1848. évi népiskolai törvényjavaslat.

Eötvös elemi-oktatási javaslatának jelentősége; eredeti alakja. A javaslat főbb elvei, művelődési anyaga (tantárgyak). Kapcsolatok a hazai hagyományokkal: az 1843. évi kerületi választmányi tervezet. Eötvös javaslata és Guizot 1833. évi népnevelésügyi törvénye. A képviselőházi tárgyalás megkezdése. A Ház központi választmányának véleménye és módosításai. Eötvös expozéja; a vita megindulása. Halasztási indítvány (Irányi Dániel); a radikális ellenzék ostroma a javaslat ellen. A fontosabb felszólalások; Eötvös két beszéde. A részletes vita. A magánoktatás és hatéves tankötelezettség kérdése. Az oktatás ingyenessége; iskolai adó (Kosuth Lajos beszéde és Eötvös felvilágosításai). Az egyes tantárgyak. A tanítási nyelv vitája; a nemzeti-ségi képviselők állásfoglalása; különféle módosítási indítványok. Az iskolák jellegének kérdése: a javaslat fő-ütközőpontja. Háromnapos vita e tárgyban. A közös iskola híveinek érvei; Eötvös álláspontja. A választmányi módosítás védői; Széchenyi István gróf felszólalása. Szavazás: Eötvös és a választmány javaslatának elvetése. A miniszter erős elkedvetlenedése. Lapvélemények a helyzetről. Pázmándy Dénes házelnök közvetítő indítványa; változó felszólalások ellene és mellette. Deák Ferenc beszéde. Az ellenzék utolsó támadása; Pázmándy záróbeszéde. A házelnök módosításainak elfogadása. A törvényjavaslat hátralevő pontjai; indítvány a kisdédóvás ügyében. Utolsó halasztási kísérlet (Teleki László gróf). Eötvös ellenvéleménye. A törvényjavaslat végleges megszavazása. A felsőházi tárgyalás; a kiküldött bizottság véleménye. Eötvös utolsó védőbeszéde a javaslat mellett. Idb. Pázmándy Dénes indítványa; a felsőház halasztó határozata. A balsiker okai. — Befejezés

193

ELŐSZÓ.

E munka a rendelkezésre álló, eddig javarészt feltáratlan levéltári anyag és a nyomtatásban megjelent források összességének felhasználásával — s természetesen az idevágó irodalom figyelembevételével is — az első magyar vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak Eötvös József báró vezetése alatt kifejtett tevékenységét ismerteti. Nem egészen félesztendő története ez, melynek — ha tényleges eredményei csekélyek is — mégis megvan a maga eszmei jelentősége a magyar kultúrpolitika és közoktatásügy szempontjából, mint a nemzeti lélek első önálló, cél tudatos szárnypróbálgatásának e területen, egy politikailag döntő fontosságú korban, a legnagyobb magyar államférfiak egyikének személyéhez kapcsolódva.

Előadásom tárgya, címe szerint, csupán Eötvösnek öt hónapra (1848 április—szeptember) terjedő minisztersége. Minthogy azonban egyrészt a minisztériumból kiindult kezdeményezéseket — amennyiben folytatásuk volt — az Eötvös lemondása utáni időben is tovább kísértem, másrészt pedig önálló és új próbálkozásokkal a kultusztárca részéről a súlyos politikai és hadi viszonyok miatt később már alig találkozunk: az előadottak mondhatni az egész első vallás- és közoktatásügyi minisztérium érdemi történetét felölelik.

Forrásaimról a tárgyalás folyamán pontosan számot adok; nem kell külön hangsúlyoznom, hogy feldolgozásukban tárgyilagosságra törekvés vezérelt.

Meg kell jegyezmem, hogy az Eötvös szépirodalmi műveiben található nevelésügyi észrevételeket és eszméket — minthogy azok kultúrpolitikai felfogásával szerve-

VIII.

sebb kapcsolatban nincsenek — nem vontam be feldolgozásom körébe.

Őszinte köszönetet kell e helyütt mondanom mindazoknak, akik számomra a források feltárását lehetővé tették s abban útbaigazításul szolgáltak, — így mindenekelőtt az *Országos Levéltár* és a *Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtára* mélyen tisztelt vezetőségének és kiváló tudományos tisztviselőinek, kik a hosszabb időre elnyúló, aprólékos munkában igaz készséggel segítségemre voltak. Különösen hálával tartozom *Fináczy Ernő* dr. nyug. egyet. ny. r. tanár úrnak, volt professzoromnak és mesteremnek, ki munkámat mindvégig figyelemmel kísérte és abban értékes tanácsaival támogatott.

Igaz köszönetemet kell végül kifejeznem a *Magyar Tudományos Akadémiának* azért, hogy művem megjelenését pártfogásával és anyagi áldozatkészségével lehetővé tette.

Budapest, 1933. február hó.

Hajdu János dr.

I.

Eötvös József br. vallásügyi és művelődés- politikai felfogása.

Közüktatásügyi helyzet 1848. előtt. Eötvös egyházügyi, nemzetiségi és közoktatáspolitikai felfogásának kialakulása.

Az 1848-ik esztendő, alkotmányos életünknek e korszakos határköve, a magyar kultúrpolitika történetében is fordulópontot jelent.

A XVIII. század második felében a felvilágosult abszolútizmus szellemétől áthatott királyi hatalom, a közoktatásügy politikai fontosságát felismerve, nálunk is a maga körébe igyekszik vonni az addig teljesen az egyházak gondoskodására bízott iskolaügy irányítását. Az államhatalom e megváltozott magatartásának első fontos megnyilatkozása — az addig egyházi vezetésű egyetemnek királyi igazgatásba vételén kívül — az ország egész tanügyének egységes és egyetemes (a protestánsokra is kiterjeszkedni kívánó) szabályozása: az első Ratio Educationis tanrendszerének megalkotása lett. A hazai oktatásügynek ez az első hivatalos rendezése királyi szabálykönyv alakjában, az alkotmányos országgyűlésnek közreműködése nélkül jött létre, annak a legfelsőbb helyen uralkodó felfogásnak megfelelően, mely a köznevelés dolgát — bizonyos törvényhozási előzmények (főleg az 1715:74. és 1723:70. tc.) egyoldalú értelmezésére támaszkodva — a maga kizárólagos jogkörébe tartozónak tekintette, s érvényes intézéséhez a saját elhatározásán kívül más szankciót szükségesnek nem ítélt. A kultúrpolitikai öntudatra ébredt nemzet azonban e tekintetben más meggyőződésben volt, amint azt világosan ki is mutatta a nagyfontosságú 1790/91. évi országgyűlésen, melyen az ifjúság helyes nevelését az államjólét legbizto-

sabb alapjául jelentvén ki, a kérdés rendezését a maga hatáskörébe ragadja, s a nemzeti nevelés és művelődés rendszerének kidolgozására, más fontos közügyekhez hasonlóan, országos bizottság kiküldését rendeli el. Pillanatnyilag úgy látszott, mintha a korona is hajlanék a nemzet közoktatás körüli jogainak elismerésére, azonban az 1793-ban elkészült országgyűlési munkálatok sorsa azt bizonyítja, hogy a mértékadó körök felfogása egyáltalában nem változott meg (sőt mindjobban megcsontosodott), és az iskolaügy bekövetkezett újabb szabályozása — törvény és nemzeti akarat ellenére — az országgyűlési tervezet figyelembevételével ugyan, de ismét csak királyi rendelet (a második Ratio Educationis) útján került megvalósításra. A magyar kultúrpolitika belső tragikuma mindjárt önmagára eszmélése első óráiban megszületik: a nemzet érzi és látja (sokszor szinte meglepő biztossággal) művelődési szükségleteit, s a hozzájuk vezető utakat és módozatokat, — ám nincs hatalma eszményei megvalósítására; a kormányzatnak viszont eszköz és lehetőség rendelkezésére állana, de kellő akarata és képessége nincs új eszmék és új célok kitűzésére, haladóbb szellemű iskolapolitika követésére. E végzetes ellentét következménye a hivatalos magyar tanügyi rendszernek évtizedes megmerevedése, melynek szomorú tüneteibe csak az autonómiájuk révén szabadabban mozgó protestáns iskolák törekvései vegyítenek némi enyhítő sugárt.

Különösen a reform-országgyűlések felpeszsdülő korában érzi kettőzött súllyal a nemzet legszentebb jogai egyikeként, a nevelésoktatásnak közérdekű kérdéseiben való szomorú tehetetlenségét; e fájó érzés még oly bölcs mérsékletű politikust is, mint Deák Ferenc, ismételt szenvedelmes panaszra fakaszt¹ a nemzet művelődési vágyainak makacsul útját szegő felsőbb hatalommal szemben, melynek szinte egész tevékenysége a reformkíváratok tagadásában merült ki.

Ennek a feszültséggel terhes, áldatlan állapotnak, a

¹ Az 1832/36. évi és 1839/40. évi országgyűlésen.

magyar tanügyre nehezedő végzetes sorvadásnak jelentette megváltását 1848 márciusa, melynek vívmányai a művelődésügy terén is a nemzeti önrendelkezés és öncélúság eszméit juttatták diadalra.

Olyan férfiú kellett most a megújhodásra váró magyar közoktatásügy élére, akinek, ügybuzgalmon és rátermettségen kívül, mindenekelőtt a kultúra értékeibe vetett mélyes és rendíthetetlen hit él a lelkében; akinek alkotó készsége nem torpan vissza a várható súlyos nehézségek és akadályok előtt; aki emelkedett és széles európai látókörrrel tudja egyesíteni a nemzet eszményei iránt érzett élénk fogékonyságot; aki az addigi tétova és nemzetietlen törekvésű közoktatási rendszer helyébe végre valóban magyar és valóban nemzeti célú művelődési politikát iktat.

Ilyen férfiút látott a nemzet bizalma akkor már nagynevű írójának, a kor legmélyebb képzettségű és legnagyobb műveltségű politikusának: *Eötvös József bárónak* személyében, akinek a márciusi törvényalkotás elvi előkészítésében is oroszlánrésze volt.

Hogy Eötvös a kultúra szerepét az államélet tényezői sorában mily döntő jelentőségűnek tartotta; hogy saját nemzetének jövőjét és fennmaradását is elsősorban kultúra-kérdésnek látta, amelynek keretében az iskola munkájáé a legfontosabb és legeggyetemesebb szerep: sokkal ismeretebb tételei az ő államférfiúi mélyenlátásának, semmint itt bővebb bizonyításra szorulnának. Hogy azonban a nevelésügy nemzeti fontosságával már közpályája kezdetén is mennyire tisztában volt, jellemzően mutatják azok a mély meggyőződésű szavak, melyekkel első országgyűlési beszédében, mintegy jelígeként, a politikai életbe beköszöntött, s melyekben a jövőendő kultúrpolitikus tudatosságának és hivatottságának már korai bizonyítékát adta. »Mindazon jogok és kötelességek közt, — jelenti ki itt¹ — melyeket a törvényhozás magas céljainak elérésére gyakorol, véle-

¹ Báró Eötvös József összes munkái. Bp. 1901—1903. IX. k. 1. l. További idézeteinkben Eötvös műveinek e kiadását „Ö. m.“ rövidítéssel fogjuk jelölni.

ményem szerint egy sincs, melynek teljesítése áldóbb, s melynek elmulasztása a nemzetre nézve károsabb lehetne, mint azon jog és kötelesség, mely a törvényhozásnak a nevelés elrendezése iránt adatott.«

*

Eötvös a később tárcája körébe tartozó kérdések közül főleg az *egyházpolitikai* vonatkozásúakkal foglalkozott már 1848 előtt is behatóbban. Első országgyűlési beszédeit is (az 1839/40. évi főrendi táblán) ilyen tárgyban: a vegyesházasságok ügyében tartotta. Ez a kényes, egyházat és államot egyaránt közel érdeklő kérdés egyike volt (néhány mással együtt) azoknak a problémáknak, melyeket a protestánsok vallásszabadságát és autonómiáját biztosító 1791. évi XXVI. tc. nem tudott közmegnyugvásra elintézni, úgyhogy az még a következő század negyvenes éveiben is állandó vitára és nézeteltérésre adott okot. Az 1791. évi törvény értelmében vegyesházasságok csak katolikus papok előtt voltak érvényesen köthetők. Az ilyen házasságokból származó gyermekek, ha az apa katolikus vallású volt, valamennyien a katolikus hitet tartoztak követni; ha azonban az atya protestáns felekezethez tartozott, csak a fiúgyermekek maradtak vele egy valláson, a lányok anyjuk katolikus hitében nevelkedtek (reverzális azonban a katolikus vallás javára ez esetben is adható volt). 1839-től kezdve a katolikus egyház magatartásában fordulat állott be, amennyiben azontúl csak azokat a vegyesházasságokat volt hajlandó templomi áldásban részesíteni, melyeknél az utódok katolikus jellegű nevelését — reverzálisok által — biztosítva látta. Ez ellen a protestáns hívők természetesen felemelték szavukat; a vallásegyenlőségért folytatott küzdelmeikben a liberálisizmus szellemétől áthatott katolikus politikusok is támogatták őket.

Eötvös négy ízben szólalt föl 1840 folyamán a vegyesházasságok kérdésében; ötödízben a következő törvényhozási cikluson, 1843-ban. Beszédei szempontunkból azért érdemelnek különösebb figyelmet, mert azokban lényegileg már azok az alapelvek jutnak kifejezésre, melyek egy-

Házpolitikai tekintetben irányadók maradtak ránézve egész pályáján át. Az ifjú politikus a lehető tárgyilagosságot óhajtja a nem egyszer elmérgesedő vitában tanúsítani. »Nem mint egy vagy más vallásnak híve, nem mint egy vagy más politikai nézetnek pártolója — részrehajlatlanul kívánok szólni a tárgyhoz« — jelenti ki.¹ Bár egyházának s hitének hű fia, aki minden vallási közömbösséget elítél,² nem tudja helyeselni egyháza főpásztorainak olyan intézkedéseit, melyek a lelkek nyugalját, a törvényes rendelkezéseket, vagy általában a felekezeti békét veszélyeztetik;³ éppoly élesen elítél azonban minden illetéktelen világi beavatkozást is az egyház ügyeibe.⁴ Kimondja nyíltan meggyőződését a vallási kérdések tárgyában: »Minden elnyomás, a lelkiismeretnek minden erőszakolása, bárkik felett üzetik, végre megtermi káros gyümölcsseit... — mint mindennütt, úgy a vallásban a nyugalomnak egyetlen biztos talpköve a szabadság.«⁵ Ebben a szellemben teszi meg a vitás kérdésekre nézve javaslatait. Véget kell vetni annak a vallási és erkölcsi szempontból egyaránt tarthatatlan állapotnak, hogy egy család gyermekei kétféle vallásban nevelkedjenek, mint ez vegyesházasságok esetén jelenleg van;⁶ ő — a KK. és RR. véleményével megegyezően — éppen ezért azon az állásponton van, hogy valamennyi gyermek egy vallást,

¹ Ö. m. IX. k. 5. l.

² Ö. m. IX. k. 3—4. l.

³ Ö. m. IX. k. 24—25., 77. skk. l.

⁴ Ö. m. IX. k. 10—11., 20—21., 77. skk. l.

⁵ Ö. m. IX. k. 5. l.

⁶ Eötvös e nézetével kapcsolatban Rousseauról is célzást ejt: »A XVIII. században — mondja — volt egy nagy író, ki a gyermekek nevelése iránt azt javasla, hogy a gyermekek 18 éves korukig semmi vallásban ne neveltessenek. E nézet — meggyőződésem szerint — hibás, de talán még védhető. De oly író, aki azt állította volna, hogy a gyermekek jó nevelésére az volna szükséges, hogy a gyermekek két vallásban neveltessenek, sem a XVIII. században nem volt, sem a jelen században hihetőkép nem lesz.« (Ö. m. IX. k. 1—2. l.) Eötvös t. i. úgy véli, hogy a vegyesházasságra vonatkozó fentidézett törvény — a családi élet közössége folytán — a gyermekek *kettős* vallásban való nevelkedését idézi elő.

mégpedig az atya vallását, tartozzék követni, miáltal a családban csak egy másvallású marad, t. i. az anya; ez pedig minden bizonnyal óvakodni fog attól, hogy gyermekei vallásosságát megrendítse.¹ A katolikus egyház bizonyos vegyesházasságokat, mint elveivel ellenkezőt, nem hajlandó egyházilag megáldani; ezért — minthogy egyházi dolgokban kényszer nem alkalmazható, viszont az országos törvény rendelkezéseit szintén meg kell tartani — Eötvös olyan megoldást ajánl, mely a kétféle álláspontot összeegyezteti: a katolikus egyház által kifogásolt vegyesházasságok kötésének protestáns lelkipásztorok elé való utalását.² Az ezt kifejtő második (az 1840. évek sorában legkimerítőbb) beszéde³ a maga kisded kerektségében már mintája annak a pontról-pontra haladó, minden lehető ellenvetésre kiterjeszkedő, vaskövetkezetességű bizonyítási eljárásnak, melynek Eötvös mestere volt.

Minthogy az 1839/40. évi országgyűlés a sérelmezett vallásügyi kérdések tekintetében nem tudott megoldást találni, Eötvösnek a következő 1843/44.-i diétán is alkalma nyílt a vegyesházasságok tárgyában nézetei kifejtésére, s egyúttal — az egyház és állam kölcsönös viszonyának tisztázása mellett — az egész vallásügyi kérdéscsoportnak elvi megvilágítására.⁴ Kifejtette, hogy ötven év (1791) óta sok bajnak forrása és számos reformnak kerékkötője volt a vallási tárgyak hiányos elrendezése. »Legszebb köteleességünk a vallás ügyét végre egyszer tisztába hoznunk.« Ez pedig csak egy úton érhető el: a vallások tökéletes egyenlőségének, viszonyosságának és szabadságának törvénybeiktatása által.⁵ A vallások szabadsága megkívánja az egyházak függetlenségét; éppen ezért meg kell vonni élesen a határt egyházi és világi hatalom közt, hogy az ellentétek

¹ Ö. m. IX. k. 2—4. l.

² Az 1844: III. tc. meg is engedte vegyesházasságoknak protestáns papok előtt való köthetését.

³ Ö. m. IX. k. 5—13. l. Lásd még IX. k. 20—23. l. is.

⁴ Erre vonatkozó két beszédét I. Ö. m. IX. k. 41—51. l. és 71—84. l.

⁵ Ö. m. IX. k. 42, 72. l.

egyszersmindenkorra megszűnjenek.¹ A házasságkötésnél az, ami tisztán szerződési természetű, a világi hatalmat illeti; az pedig, ami benne szentség, az egyházat. A vallások egyenlőségének, viszonyosságának és szabadságának megvalósítása esetén — minek küszöbön álltáról Eötvös megvan győződve — a vegyesházasságokból született gyermekekre nézve, az atya vallásának követését, mint elvet fenntartva, meg kellene engedni a szülőknek, hogy egymás között esetleg másképp is megegyezhessenek (pl. a gyermekeknek az anya vallásán való neveltetésében), mert így mégjobban eleget tennének a szabadság követelményének.² Eötvös vallásügyi alapelvei, bár az 1843/44.-i országgyűlés rendelkezései már határozott liberális fejlődésről tesznek tanúságot, csak az 1848. évi XX. tc.-ben tudtak törvényhozásilag diadalra emelkedni.

Eötvösnek most jellemzett felfogása alapján természetesnek fogjuk találni felszólalásait a zsidók emancipációja (1840)³ és az unitárius vallás befogadása (1843)⁴ érdekében. Az előbbi kérdésről ugyanazidőtájt terjedelmes tanulmányt is írt,⁵ néhány évvel később pedig a »Falu jegyzőjének« üveges zsidájában festette meg ez osztály helyzetének keserveit. Eötvös — ki mint az egyéni szabadság harcosa, minden erőszaknak ellensége és minden elnyomottnak pártfogója volt (»ifjúságom első éveitől szívem minden elnyomás ellen feldobogott«⁶) — beszédében fiatal szívének egész hevével kelt az akkor még polgárjogaiban erősen korlátozott fajnak védelmére. A Karthauzi érzelmes lelkű költője szólal meg a zsidóság szenvedéseinek ecsetelésében, az érvelés mestere az ellenük emelt vádak megcáfolásában. Nemes optimizmusa, az egyéniségében rejlő okokon kívül, a koráramlat magával ragadó erejéből könnyen érthető.

¹ Ö. m. IX. k. 72—73. l.

² Ö. m. IX. k. 75. skk. l., 45—50. l.

³ Ö. m. IX. k. 14—19. l.

⁴ Ö. m. IX. k. 85—87. l.

⁵ Ö. m. XII. k. 109—158. lap.

⁶ Ö. m. XII. k. 114. l.

Eötvös beszédei közül a vallás tárgyában mondottakon kívül azokat kell ehelyütt még külön kiemelni, melyeket (számszerint hetet, valamennyit az 1843/44.-i országgyűlésen) a *magyar nyelvről* szóló törvényjavaslattal kapcsolatban tartott. A magyar nyelv ügye akkor már szintén jó félszázad óta szerepelt állandóan, mint a nemzet legégetőbb és legfájóbb kérdéseinek egyike, a közvélemény és országgyűlés napirendjén, s csak lassú, küzdelmes térfoglalás után tudott végre, éppen az 1843/44. évi országgyűlésen, odáig jutni, hogy a hivatalos használatban és iskolázás terén is elfoglalja az őt megillető jogos helyet. Eötvös természetesen a legnagyobb örömmel látta nemzeti nyelvünk fokozatos térhódítását, azonban nem húnyt szemet a kétségtelen akadályok előtt sem, — különösen, ami a magyar nyelv helyzetét a társországokkal kapcsolatosan illeti; beszédeiben főleg a törvényjavaslatnak horvátországi vonatkozásaival is foglalkozik. Felfogása e kérdésben lényegileg már ekkor ugyanaz, mint amelyet nemzetiségi politikájában mindvégig vallott: a magyar államnyelv jogainak épségben tartása mellett méltányosság és jóindulat a nem-magyarajkúak anyanyelvi törekvéseivel szemben; kiküszöbölni mindent, ami sértő, elkerülni mindent, ami igazságtalan.¹ Ezt az álláspontot képviselte 1848. évi elemi iskolai törvényjavaslatában is, a nemzet képviselőének akkor — érthetőleg — másképen hangolt többségével szemben.

A szorosabb értelemben vett *művelődéspolitikai* kérdésekkel való foglalkozásra Eötvösnek 1848 előtt — az érintett, nemzetre nehezedő kényszerhelyzet folytán — alkalma alig nyílhatott. Publicisztikai működéséből azonban kiviláglik, hogy alapvető felfogása e tekintetben is korán kijegecesedett már. A »Kelet népe és Pesti Hirlap« (1841) című irata bizonyítja ezt, mellyel Eötvös a Széchenyi és Kossuth közt kitört politikai harcba elegyedett bele. A történelmi súlyú vitában Eötvös, mint ismeretes, Kossuth

¹ Ö. m. IX. k. 60, 61, 64. l. A beszédeket l. IX. k. 58—70, 114—120, 127—128. l.

pártjára állt Széchenyi ellenében; célja azonban nem annyira Kossuth álláspontjának támogatása, mint inkább annak az elvnek védelme volt, melyet Széchenyi támadása által veszélyeztetve látott, ő maga azonban nagyfontosságúnak tartott: a »szabad discussio«, a vélemény- és sajtószabadság elvéé.¹

Széchenyi a »Kelet népe«-ben többek közt bizonyos, a Pesti Hirlap által is támogatott terveket és mozgalmakat kifogásolt. Ezek közé tartozott a kisdedóvíntézetek, valamint a hasznos ismereteket terjesztő társulat ügye is. Eötvös maga is tevékenykedett ezek körül, s mintegy szívügyének érezvén a dolgot, művében megragadta az alkalmat, hogy ezekre a kérdésekre is kiterjeszkedjék és azokat a nemzeti élet egészének szempontjából megvilágítsa.² Ő a Széchenyi által kifogásolt kezdeményezéseket nemcsak, hogy időelőttieknek nem, hanem egyenesen szükségeseeknek tartja, míg valaki arról meg nem győzi, hogy »minden ok-szerinti haladásnak alapköve nem a nevelés, s hogy politikus jogoknak azokra kiterjesztése, kiknek neveléséről nem gondoskodunk, valahol üdvös következéseket szülhetnek«.³

A nevelés nagy hasznát természetesen Széchenyi, a műveltség hatalmának nagy hangsúlyozója sem vonta kétségbe, csupán a kérdés időszerűségét vitatta (»a nevelés tárgya a most teendő körül nem a legelső vonás«). Széchenyi e nézetét két okkal támogatta. Először azzal, hogy a nemzet politikai fejlettség tekintetében alacsonyabb fokon áll, semmint neveléséről már most veszély nélkül gondoskodni lehetne; másodszor, s még inkább, hogy e tárgy idővesztésnélküli s helyes elrendezése nem egyedül magunktól függ. Eötvös az első évről — gyakorlati államtörténeti példák kapcsán — kimutatja, hogy annak éppen megfordítottja áll: nem a politikai fejlettség előfeltétele a nevelés helyes elrendezésének, hanem a jó népnevelés »sine qua non«-ja a politikai jogok célszerű gyakorlásának. Nem

¹ Ö. m. XI. k. 81. skk. 1.

² Ö. m. XI. k. 24—39. l.

³ Ö. m. XI. k. 25. l.

a szabadság hozza létre a művelődést, hanem a civilizáció terjedésével növekszik fokozatosan a szabadság köre. A nemzet kulturális haladása idézi elő az alkotmány megváltozását, nem pedig viszont. S az alkotmánynak ez az időnként való átalakulása csakis akkor helyes, ha az reform, s nem revolúció útján történik; ez pedig csak akkor lehetséges, ha a nemzet nevelés által már elő van rá készítve.

Széchenyi második ellenvetése az volt, hogy a népnevelés elrendezése nem egyedül magunktól függ, s azért nem tartja célszerűnek előtérbe helyezését; — noha, mint ő maga is hangsúlyozza, fontossága miatt voltaképen minden mást annak kellene alárendelni. Erre az érvelésre Eötvösnek az a válasza, hogy akkor tulajdonképen semmiről sem lehetne törvényileg intézkedni, mert egy törvény megalkotása sem függ egyedül tőlünk, mindegyikhez királyi jóváhagyás szükséges. (Itt azonban átsiklik azon a tagadhatatlan tényen, hogy az oktatásügyi törvényhozás tekintetében mégis csak nehezebb volt a helyzet, mint egyéb törvényekre nézve.) Ámde — folytatja Eötvös — ha a népnevelés ügyét most nem is lehet tökéletesen elintézni, ebből nem következik az, hogy e tárgyban semmit se tegyünk. Dolgoznunk, javítanunk kell rajta, amennyire saját erőnktől telik, mert a »nevelés, meggyőződésünk szerint, minden haladásnak első, egyedül biztos alapja.«¹ Nemzetiségünk fenntartása is csak ez úton lehetséges. Oly kicsiny, s annyi idegen, sőt ellenséges elemtől körülvett nép, mint a magyar, csak kétféle módon őrizheti meg nemzetiségét. Vagy teljes műveletlenség által, mely őt minden külső befolyástól megóvjá; vagy pedig a nemzeti műveltség olyan színvonalra emelésével, hogy azáltal az idegen hatást kellőképen ellensúlyozni tudja. Az első eset ma már nem lehetséges; »nem marad tehát e legszentebb kincsünk (nemzetiségünk) fenntartására más mód, mint a második, nem más, mint nemzeti műveltségünket oly fokra emelni, melyen az a reá nézve legveszélyesebb, azaz a

¹ Ö. m. XI. k. 36. l.

szláv nemzetiségnek ellent állhasson; s ez csak nevelés által eszközölhető. Hol két nemzet érintkezésbe jön, mindig a műveltebbé a győzelem»...¹ Az ország nemzetiségeit is úgy nyerhetjük meg legjobban magunknak, ha az alkotmány áldásait rájuk minél nagyobb mértékben kiterjesztjük. Ha azonban e jogkiterjesztés nincs kellő népneveléssel megalapozva, a politikai jogokkal felruházott, de műveletlen néposztályok demagógok zsákmányaivá válnak. Éppen ezért Eötvös hangsúlyozottan leszögezi, hogy a népnevelés fejlesztése a teendők legelseje.²

Eötvös eszméi — melyekben nemzetpolitikai meggyőződésének alapvető tétele jut már teljes kiforrtóságában kifejezésre — szoros kapcsolatot mutatnak a kor felfogásával és törekvéseivel. A magyar közélet a nyugati demokratikus áramlatok hatása alatt mind nagyobb érdeklődéssel fordul a nép s a néppel kapcsolatos problémák felé, s különösen annak nevelésében és művelődésében látja szellemi és anyagi nyomorából való felemelkedésének leg-hathatósabb eszközét. Politikai és szellemi életünk vezéregyéniségei éppoly hittel és lelkesedéssel osztoznak e felfogásban, mint a céhbeli pedagógusok és filozófusok; Kossuth a Kelet Népeire írt Feleletében éppúgy ezen az állásponton van, mint ahogyan Wesselényi is két évvel később megjelent Szózatában a szláv veszedelem ellen a közműveltség gyarapítását jelöli meg a leghatásosabb ellen-szernek. Eötvös tehát a kor és nemzet lelkében megfogamzott kultúrpolitikai törekvéseket emelte már korán a céltudatos meggyőződés elvi magaslatára. Felfogásának kialakulását nyugat-európai utazása már előbb jelentős mértékben megalapozta; e tanulmányútján a júliusi forradalom utáni Franciaországot látta maga előtt, mely a demokratikus haladás szükségleteként megalkotta az első európai népoktatási törvényt. E törvény szerzőjéhez, Guizothoz Eötvöst személyes érintkezés élményei kapcsolták; itt szerzett benyomásai — mint látni fogjuk — nem törlődtek el benne

¹ Ö. m. XI. k. 37. l.

² Ö. m. XI. k. 37–38. l.

nyomtalanul. Eötvös gondolkodásában tehát — szelleme alapvonásaihoz híven — a nyugati eszmék és nemzeti fel-fogás kettőssége fonódott egybe. Tételei, hogy a politikai demokráciának a nemzet műveltségi színvonalának egyetemleges emelése (*művelődési demokrácia*) az előfeltétele, s hogy nemzetiségünk fenntartására *kultúrjölényünk* biztosítása a legjelentősebb eszköz: olyan igazságok, melyek azóta is megdöntetlenül állanak, s máig nemzeti és művelődési politikánk legszilárdabb pillérei. Mi sem mutatja jobban Eötvös elvhűségét és meggyőződésének szilárdságát, mint az, hogy mindkét ízben, midőn a magyar köz-oktatásügy irányítása az ő kezébe került, legelső törekvése régi eszméjének megvalósítása: a népnevelés ügyének felkarolása volt. Nem rajta mult, hogy ez az első alkalommal, a nemzet önvédelmi harcának tragikus megpróbáltatásai között nem sikerülhetett.

II.

A magyar közoktatásügy állapota 1848. körül.

Eötvös egyház- és iskolaiügyi összeírási kísérlete 1848-ban. Egykorú tanügystatisztikai adatok. Egyetem és akadémiák. A középiskolák állapota; az 1845/46. évi hivatalos jelentés. Erdély gimnáziumai. A népoktatásügy helyzete.

Mikor az 1848 április 7.-én kelt legfelsőbb kézirat az első felelős független magyar kormányt életre hívta, a szervezkedő minisztériumokra a teendők és nehézségek egész sorozata várt. Így volt ez a kultuszminiszteri tárcánál is, amelynek az alkotmányos rendszerváltozás és az egyházi viszonyok lényeges átalakulása folytán sok tekintetben úttörő munkát kellett végeznie. Mielőtt az új vallás- és közoktatásügyi minisztérium kialakulását és működését részletesen megismernők, vessünk egy pillantást azokra az *iskolai viszonyokra*, melyek az újjászervező törekvéseknek háttérül és kiindulópontul szolgáltak.

Minden reális reformtevékenységnek első lépése a meglevőnek ismerete és számbavétele. Tudatában volt ennek Eötvös is, s éppen ezért minisztersége kezdetétől fogva egyik főtörekvése az volt, hogy a tényleges állapotokat, közvetlen és közvetett tapasztalatok alapján, minél behatóbban megismerje. Az iskolai és egyházi viszonyokban való részletes tájékozódást szükségessé és sürgetővé tették az országgyűlés által a minisztériumra rótt kötelezettségek is, mert a papi tized elvesztése által sujtott alsóbb papságnak törvényhozásilag is megígért megsegítése, valamint az egyházi és iskolai költségek fedezését vállaló 1848:XX. tc.-nek végrehajtása csak a kellő adatok ismerete alapján volt foganatosítható. Eötvös ezért előbb (1848. május 6.-án) a

lelkészek jövedelmeiről kért az egyházmegyék és egyházkerületek főpásztoraitól kimutatást (hogy a nemzet »azok iránt, kik a nép erkölcsi és vallásos nevelésével foglalkoznak, az elvileg már elvállalt nagy és szent kötelességét betölthesse«); kevéssel utóbb pedig ezt az összeírást a népiskolákra és tanítóikra is kiterjesztette.¹ A népnevelés kellő megalapozására — emeli ki ez utóbbi rendelet — a tanítóképzés eszközlése mellett (melyre t. i. egy előző rendelet vonatkozott) »a népiskoláknak rendezése s ahol nem léteznek, felállítása és a tanítóknak méltó és illő ellátása elkerülhetetlenül kívántatik«. Felszólítja ezért az illetékes egyházfőket, hogy az iskolai reform előkészítéséhez és alkalmazásához szükséges részletes, az egyes népiskolák szellemi és anyagi állapotát feltűntető adatokat a mellékelt táblázat és utasítások szerint pontosan és hitelesen írássák össze, s véleményes jelentéseikkel terjesszék elő.²

A miniszter felhívását azonban nem koronázta teljes siker. Megakadályozta ezt a közviszonyoknak mind kedvezőtlenebbre fordulása s az országot dúló háború pusztítása; de hozzájárultak olyan okok is, melyek a húsz évvel később elrendelt népiskolai összeírásnál is erősen éreztették még akadályozó hatásukat, így a hatóságok közönyös-

¹ Országos Levéltár (Helytartótanácsi osztály), 1848—9. évi Vallás- és közoktatásügyi minisztérium iratai: 1848-ik évi Katolikus egyházi osztály 112. kútfő 1—2. tétel (Pesti Hirlap 1848. máj. 7. és jún. 4. sz.). A rendeletek azonban a szükséges összeírási tablák hiánya miatt csak június elején mentek ki az illetékesekhez, Erdélybe pedig az únió törvényerőre emelkedése után, július közepén: Országos Levéltár (Helytartótanácsi osztály), 1848—49. évi Vallás- és közoktatásügyi minisztérium iratai: 1848. évi Közoktatási elemi isk. osztály, 18. kútfő, 47. tétel. A minisztérium ránkmaradt iratai az Országos Levéltárban őriztetvén, azokat a továbbiakban csak rövidítve: VKM. jelzéssel (s mellette évszám feltűntetésével) fogjuk idézni. A többi ezzel kapcsolatos rövidítés: o. = osztály (minisztériumi ügyosztály); k. = kútfő; t. = tétel.

² Az első magyar népiskolai összeírás 1770/71-ben volt; 1. erre nézve Fináczy Ernő alapvető forrásművét: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. (2 köt. Budapest, 1899—1902.) I. k. 233. skk. 1.

sége, a felekezetek érzékenysége és egyebek.¹ Még így is azonban elég szép számban folytak be kimutatások a minisztériumba,² csakhogy ezeknek legnagyobb része, sajnos,

¹ Eötvösnek utasítania is kellett a főigazgatókat minden befolyásuk latbavetésére az összeírás érdekében: VKM. 1848. Közokt. elemi isk. o. 25 k. 18 t. és 22 t. A helytartó-tanács által 1845-ben elrendelt elemi iskolai összeírás sem volt még — hasonló okokból — teljesen végrehajtva: VKM. 1848. Közokt. elemi isk. o. 26. k. 17. t. (s másutt is). Érdekesnek tartjuk megemlíteni itt Eötvös Nemzeti Múzeumunkban őrzött kiadatlan kéziratának egy, a kormányzati adatgyűjtések értékéről és nehézségeiről szóló helyét (Fol. Hung. 1492, 4—5. l. 1867. szept.-ből), melyben bizonyára még első miniszterségének tapasztalatai csendülnek vissza: „Azon adatok, — mondja itt, — melyeket a kormány magának orgánumai által szerezhet, s melyek a száraz statisztikai adatokon alig terjeszkednek túl, soha nem elégségesek arra, hogy a népnevelésnek valóságos állapotát, s néha legnagyobb hiányait felismerjük. De elvonatkozom ettől s megengedem, hogy a mód, melyet Guizot 1833-ban arra használt, hogy magának a francia népnevelés állapotjairól a szükséges ismereteket megszerezze, a legcélszerűbb, s hogyha ugyane célra néhány száz kormánybiztost küldenénk ki, a szükséges felvilágosítás ezen úton is el volna érhető. De vajjon, ha az egész nagy kormányi gépezetet, mely erre szükséges, előállíthatjuk is, ha az országgyűlés a százezresek, melyeket ez igénybe venne, ellenmondás nélkül megszavazná, — nem kell-e tartanunk, hogy különböző vallásfelekezeteink, melyek autonómiájuk felett örködve, a kormánynak minden beavatkozását az iskolába eddig sérelemnek tekinték, ily kormányi biztosoknak kiküldését, kik az egyes iskolák állapotját megvizsgálva, azokról a kormánynak jelentést tesznek, autonómiájokra nézve sérelmesnek fognák tartani“.

² Július végén, augusztus elején kezdenek az első felterjesztések a minisztériumba szállingózni; szeptember elején (minisztersége utolsó napjaiban) a költségvetés országgyűlési tárgyalása során, Eötvös maga megállapította, hogy a „táblákból mostanig alig került vissza (a minisztériumba) egy huszad rész“. (Közlöny, 1848. szept. 3. és Ö. m. IX. k. 288. l.) Az őszi hónapok folyamán az adatok beküldése gyorsabb ütemben haladt; az év végére — a minisztériumi „lajstromkönyvek“ tanúsága szerint — a következő lelkészjövendelmi, illetőleg iskolai összeírások érkeztek be (részben vagy egészben): a szepesi, rozsnyói, szatmári, nyitrai, székesfehérvári, erdélyi róm. katolikus, a balázsfalvi, nagyvárad, eperjesi görög katolikus egyházmegyéké; a tiszáninneni, tiszántúli, dunántúli, dunamelléki és erdélyi református, a dunamelléki, tiszamelléki, dunántúli és bányai ág. hitv. evangélikus egyházkerületké; azonkívül az erdélyi unitárius egyház, s a görög-nem-egyesült iskolák főfelügyelője részéről (utóbbitól csak rövid, nem részletező). A kimutatások jó része

nem maradt ránk. A táblázatokat ugyanis Eötvös rendeletére a kebelbeli számvevőség gyűjtötte össze;¹ az 1848/49. évi számvevőség iratai azonban elvesztek, — s velük együtt az Eötvös-féle összeírás javarésze is. Csak csekélyszámú, az ügyosztályokban rekedt tábla és összefoglaló jelentés van ma már meg; ezeknek iskolai adatait alább következő állapotrajzunkban, az egyházi vonatkozásúakat pedig (melyekből még viszonylag több maradt meg) az 1848:XX. tc. végrehajtási kísérleteivel kapcsolatban fogjuk felhasználni.

Az 1848 körüli, szorosabb értelemben vett *Magyarország* külső képét a tudós Fényes Elek rajzolja meg egykorú statisztikai munkájában.² Eszerint az ország lakossága 1846-ban (Erdély nélkül) 12,033.399 fő (Erdélyé 2,085.640). A szorosanvett Magyarország 12 milliónyi lakosából 4,744.899 a magyar; tót van 1,722.005, rác 1,293.095, horvát 943.995, orosz 459.870, német 1,126.666, oláh 1,272.787 és zsidó 259.607. Vallásra nézve: róm. kat. 6,333.108, gör. kat. 890.945, ág. hitv. ev. 831.479, ev. ref. 1,758.048, gör.-nem-egyes. 1,822.599, zsidó 259.607. A helységek száma: 126 város, 792 mezőváros, 13.766 falu és 1204 pusztá.

Ami az iskolákat illeti, azok jellegük és fokuk szerint a következőképen csoportosulnak.³ Királyi, illetőleg római

tehát hiányzott még. 1849. elején a Debrecenbe menekült kormány — ezirányú iratai úgylátszik Budán maradván — a lelkészjövendelmi táblázatok újból való beküldésére szólít fel minden „birtokban lévő“ püspököt és szuperintendenst (VKM. 1849. Debreceni iratok 1. t.), — a hadihelyzet folytán azonban vajmi csekély foganattal. Még az aránylag legbiztonságosabb helyzetben lévő tiszántúli ref. egyházmegye is csak nehezen teljesítheti a rendelkezést (VKM. 1849. Debreceni iratok 9. és 18. t.). Iskolai összeírásról 1849-ben már szó sincs, csupán a megcsapant jövendelmű, vagy teljesen ellátás nélkül maradt papok minimális megsegítéséről.

¹ VKM. 1848. Közzoktatási elemi isk. o. 18. k. 95. t. és Kat. egyházi o. 112. k. 8. t.

² Magyarország leírása, két részben. Pest, 1847. Adatai az Erdély-nélküli Magyarországra vonatkoznak.

³ Fényes közléseit a kir. és kat. iskolákra nézve a „Magyarország és a hozzákapcsolt részek tiszti névtára“-hoz csatolt „Tanügyi Névtár“ 1848. évi adataival egészítettük ki (az Erdély-nélküli Magyarországra).

katolikus jellegű intézetek (ezek szellemre és felsőbb igazgatásra nézve egy csoportot alkotnak): az egyetem, az öt akadémia (az egyes tankerületek székhelyein, a budai kivételével); 3 akadémiai jellegű — jogi és bölcséleti fakultással is rendelkező — liceum (Egerben, Pécsen és Temesvárt), 6 egyéb liceum (csak filozófiai »pályá«-val: Vácott, Rozsnyón, Szombathelyen, Szatmárnémetiben, Nagyszombatban és Szegeden, utóbbi helyen a gimnáziummal egybekapcsolva). Római katolikus papnővelde van 20. A róm. kat. gimnáziumok száma 69 (ebből 8 csak négyosztályú kisgimnázium): 26 a piaristák, 16 a ferencrendiek, 8 a bencések, 6 a prémontreiek, 4 a minoriták, 3 a ciszterciek gondozásában; egy gimnázium egyházmegyei, öt pedig világi jellegű. Ide tartozik 3 nemesi konviktus is (Kassán, Nagyváradon és Zágrábban), valamint 7 tanítóképző (Pest, Miskolc, Érsekújvár, Szeged, Nagykanizsa, Szepesvár, Esztergom). Királyi szakiskolák: a selmeci bányászakadémia, a pesti József-ipartanoda, a fiumei hajózási iskola; idesorolható a váci siketnéma-intézet is. A római katolikus főelemi iskolák száma 122, bizonyos helyeken — rendszerint főigazgatósági székhelyeken — a III. osztály fölé szervezett két évfolyamú IV-ik osztállyal (»főnéptanodák«, normális iskolák); a r. kat. elemi iskolák összes száma 4122. A róm. kat. felsőtanodákban 654, az elemi fokon 4620 tanító működött.

A görög-egyesülteknek kevés az iskolájuk, s ezek általában a római katolikusokéihoz igazodnak. Gimnáziumuk van Belényesen és Ungvárott; utóbbi helyen tanítóképző intézetük és papnevelőjük is. Felsőtanodai tanítóik száma 6;¹ az elemi iskolaiaké 238 (igen kevés lélekszámukhoz képest).

Az ág. hitv. evangélikusok elemi iskoláinak száma Fényesnél nincs megjelölve; grammatikai iskolájuk (kisgimnázium).

Értékes térképmellékletet közöl „Magyarország fő- és középiskoláiról 1846-ban“ Kornis Gyulának „A magyar művelődés eszményei 1777—1848“ (Bp. 1927.) c. nagyszabású munkája (I. k. 480 l.), melynek adatait szintén figyelembe vettük (az összes felekezetekre vonatkozólag).

¹ Fényes szerint.

ziumuk) 11 van, gimnáziumuk 6; liceumuk (gimnáziummal kapcsolatos főiskola, filozófiai, teológiai, törvénytudományi tanulmányokkal) 7; legnagyobb az eperjesi kollégium. A tanítók száma: felsőtanodában 77, elemi fokon 1012. A reformátusok jelentős számú alsófokú iskolával rendelkeznek (Fényes szavai szerint); kisgimnáziumuk van 5, nagygimnáziumuk 11, főiskolájuk (gimnáziummal kapcsolatban) 8; ez utóbbiak közt vannak az anyaiskolák (minden egyházkerületben egy: Debrecenben, Sárospatakon, Keskeméten, Pápán). Legkiválóbb a debreceni kollégium, mely a pesti egyetem után legnagyobb iskolája az országnak. A reformátusoknál felsőtanodában 116, elemi iskolában 2160 tanerő működik.

A görög-nem-egyesülteknek Karlócán érseki liceumuk és papnevelőjük van; fenntartanak ezenkívül egy nagy-, s egy kisgimnáziumot, egy papnevelőt s két tanítóképzőt, Népiskolájuk 843 van.¹ Tanítóik száma: 26 felsőtanodai, 1273 elemi iskolai (utóbbi viszonylag elég szép szám).

A magánjellegű intézetek gazdasági, ipari és kereskedelmi irányú szakiskolák (Magyaróvárt, Keszthelyen, Nagyszentmiklóson, Pesten). Kisdedóvó 61 volt, azonkívül egy óvóképző-intézet.

Erdélyre nézve az »Erdély nagyfejedelemség hivatali tisztí névtára 1848. évre« tartalmaz szűkszavú tanügyi adatokat.² A római katolikusoknak Kolozsvárt van főiskolájuk (jogi és bölcséleti karokkal, valamint orvosi tanfolyammal) s Gyulafehérvárt papnevelő-intézetük; gimnáziumuk (egy kisgimnáziummal együtt) 13, konviktusuk kettő. Nemzeti rendszeres (főelemi) iskoláik száma 11 (egy tanítóképzővel). A görög-egyesülteknek püspöki főtanodájuk van (teológiai és bölcséleti tanulmányokkal) Balázsfalván; ugyanott gimnáziumuk és papnövelőjük. Az ág. hitv. evangélikusok egy főiskolát tartanak fenn (Nagyszeben-

¹ A gör.-nem-egyes. iskolák főfelügyelőjének jelentése szerint (VKM. 1848. Közoktatási elemi isk. o. 7. k. 31. t.).

² L. erre nézve is a már jelzett tanügyi térképet: Kornis Gyula id. m. I. k. 480. l.

ben), s öt gimnáziumot. A helvét hitvallásúak legnagyobb intézete a nagyenyedi főiskola; ilyen, gimnáziummal kapcsolatos, de kisebb főiskolájuk van még 3; kisebb gimnáziumuk 2. A görög keletieknek papnevelőjük van Nagyszebenben. Az unitáriusok főiskolája Kolozsvárt van (gimnáziummal egybekötve); ezenkívül még két gimnázium az övék.

Ezekben foglalhatjuk össze 1848 körüli tanügyi viszonyaink jellemzőbb számszerű adatait.

Milyen volt e külső keretek között a magyar iskolának belső élete, *szellemi és tanulmányi állapota* az 1848. évi forduló táján?

Míg az autonóm protestáns felekezetek a század egész folyamán át törekedtek, néha a szükségesnél nagyobb változatossággal is, anyagi tehetségükhöz mért reformokra, a haladó korhoz való alkalmazkodásra iskolázásuk terén (l. Debrecent, Nagyenyedet, s kiváltképen Sárospatakot; a Schedius-féle s a zay-ugróci tantervet, a pesti protestáns főiskolai pályázatot): az új minisztérium fennhatósága alá kerülő királyi és katolikus iskolák egészen a márciusi napokig szinte változatlanul azokon a pedagógiai vágányokon mozogtak, melyeket számukra az 1806. évi Ratio Educationis kijelölt; ez utóbbi azonban végeredményben szintén nem volt egyéb, mint a harminc év előtti — maga korában kiváló — első Ratio Educationisnak egyszerűsített formája, a lehetőségek szűk határai közé szorítása. Hiába volt az országgyűlés minden dicséretes igyekezete átfogó egyetemes oktatási rendszer megalkotására (Opinio, 1825/27), vagy legalább a népoktatás megjavítására (1843/44.-i kerületi választmányi javaslat); hiába a törvényhatóságok reformot kívánó szava, a közvélemény és szakemberek egybehangzó sürgetése, hiába magának a helytartótanácsnak is az alsó- és középfokú oktatás megjavítását célzó kezdeményezése (br. Mednyánszky Alajos javaslata): a nemzet nem tudja, Bécs pedig (melytől jogtalanul, de tényleg függ minden), nem akarja a szükséges reformokat megvalósítani, s néhány félintézkedéssel szeretné a haladásvágy szellemét elaltatni. Ilyen körülmények közt

teljesen érthető, hogy a kortól és tudományos fejlődéstől elmaradt hivatalos tanügyi rendszerrel szemben már »az egész hazában bizalmatlanság nyilvánult meg« (mint az egyik 1848-i reformjavaslat szerzője mondja),¹ s az iskolák a kortársak szemében, néhány bensőségebb vonásuk ellenére is, az elavultság színében tűntek fel.

A közoktatás csúcsán álló pesti *Egyetem*, melynek az önálló tudományos munkálkodás műhelyéül kellett volna szolgálnia, éppoly megkötött, iskolaszerű, szigorúan megszabott keretekre és tankönyvekre szorított intézmény volt, mint a bürokratikus tanügyi szervezetnek bármely más tagja. Ha szellemi állapotát és színvonalát jellemezni akarnók, ezt legtömörebben a róla alkotott 1848: XIX. tc.-nek visszájára fordításával tehetnők, mert éppen az hiányzott belőle, amit e törvény az egyetemre nézve legfőbb elvek gyanánt leszögez: az idegen tényezőktől való függetlenség, a tanítás és tanulás szabadsága, s az ezekből folyó többi követelmény. Egyetlen egyetemünk, szervezetében és működésében egyaránt, külső minta, a bécsi egyetem példája után igazodott; autonómiája — bizonyos vagyonkezelési vonatkozásokon kívül — 1769/70. évi újjászervezése óta a legminimálisabbra korlátozódott,² s úgy is maradt 1848-ig. A budai (s közvetve a bécsi) tanulmányi bizottságtól való függés,³ a kinevezett elnök és kari igazgatók rendszere a nélkülözhetetlen szabadabb mozgást eleve megakadályozták. Nem honolt sem igazi tudományos szellem, sem valóban tudományos módszer közoktatásügyünk e legfelsőbb csarnokában; a tanítás szabadságának eszméjéből folyó magántanári intézmény is csupán a negyvennyolcas események kényszere alatt tudott utat törni falai közé. Midőn Eötvös (1848 májusában) javaslat készítésére szólítja fel az egyes karokat az egye-

¹ Szabóky Adolf szegedi tanár: VKM. 1848. Közokt. elemi o. 23. k. 4. t.

² Fináczy Ernő id. m. I. k. 308. és 312. l.

³ Maguk az egyetemi tanárok is a fejlődés egyik főakadályát látták ebben: I. Láner Ferenc jogikari tanár reformjavaslatát, VKM. 1848. Közokt. elemi o. 23. k. 45. t.

tem reformja tárgyában, »idomításnak és tanultatásnak« jellemzi a régi rendszert, s helyébe olyannak kialakítását kívánja, mely az önképzési vágy felébresztésével a tanuló-nak mélyebb kiképzését biztosítja.¹ Gátlólag hatott a tanárok munkásságának kifejtésére — az 1770. évi rendezés óta szinte változatlan — anyagi javadalmazásuk alacsony volta is,² — amint hogy általában sok hiány kútforrása, s nem egy üdvös kezdeményezésnek elgáncsolója volt egyetemünkön és egész tanügyi rendszerünkben az anyagi eszközök elégtelensége.³ A tanuló-ifjúság sikeres előhaladásának egyik nagy akadálya volt a latin tanítási nyelvnek — részben a jogi, de különösen a filozófiai karon — még mindig tartó uralma is, mely, különösen már 1848 felé, virágjában álló irodalmunkkal és mindjobban magyarosodó közéletünkkel szemben valóban bántó és mindenképen indokolatlan ellentétet mutatott.⁴ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a pesti egyetem egyes kiváló tudós és tanító egyéniségeknek, vagy bizonyos előnyösebb vonásoknak híjával lett volna; kétségtelen azonban, hogy a kor szellemében való alapos felfrissítésre nagyon rászorult.⁵

¹ Idézve: VKM. 1848. Közokt. elemi o. 23. k. 45. t.

² Láner Ferenc id. reformirata: VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 45. t. A rendes tanárok fizetése 1000—1200 frt. volt (100—200 frt. esetleges széniori pótlékkal); a nyelvtanítóké, asszisztenseké 600 frt. VKM. 1848. Közokt. o. 8. k. 210. t. és 8. k. 90. t.

³ Jedlik Ányos világhírű tudósunk, a természettan tanára a pesti egyetemen (1840. óta). 1621 frtot költött a magából az egyetemi természettani szertárra és kísérletekre (az évi átalány 64 frt. volt). VKM. 1848. Közokt. o. 8. k. 175. t.

⁴ Az 1848. előtti pesti egyetem szellemére nézve I. Kornis id. m. I. k. 389—391. és II. k. 250. l., a bölcsészeti karról II. k. 591—3. l.; azonkívül „A felső oktatásügy Magyarországon“ (Bp. 1896.) c. mű bevezetését (Breznay Bélától) 32—33 l., s a „Jog- és államtudományi karról“ szóló részt (Vécsey Tamástól) a 99. lapon.

⁵ Kiegészítésül közöljük az egyetem 1848. évi külső adatait. Az egyetem szervezete — Eötvös József báró készenlévő új szabályzatát már nem tudván életbe léptetni — a régiben maradt, csak legfőbb hatóság gyanánt most már a vallás- és közoktatásügyi miniszter szerepel. Az 1848. nov. 10-i összegező jelentés szerint (VKM. 1848. Közokt. o. 8.

Mindazok a nehézségek és hiányok, melyekkel az egyetem állapotánál találkozunk, még inkább kiütözköznek az *akadémiákon és liceumokon*, melyek egyetemi stúdiuumokat adtak elő, de még sokkal szerényebb szellemi és anyagi erőforrások mellett. Kortársak és hivatalos nyilatko-

k. 210. t.) az egyetem alelnöke — az Eötvöstől kinevezett — Csausz Márton min. tanácsos, orvoskari tanár; van négy kari igazgató; megvan az egyetemi tanács, orvoskari jegyző s tanácsjegyző is. Az egyetemi igazgató Szabó János hittud. kari tanár. A hittud. kar igazgatója Fogarasy Mihály c. püspök, budai tanker. főigazgató; dékánja Szilasy János; 4 működő tanárja van, s 3 üres tanszéke, melyeket helyettesítésekkel láttak el. A törvénytudományi-kari igazgatóság betöltetlen; dékán Tipula Péter; 5 tanár van (köztük Pauler Tivadar), 3 rendkívüli tanár (évi 800 frt. fizetéssel); 1 tanszék üres. Az orvosi kar igazgatója Balassa János miniszteri tanácsos, r. tanár; dékán Schmidt János, Pestvármegye főorvosa (nem tanár). Van 11 r. tanár, 2 rk., 5 díjazás nélküli rk. tanár. 4 tanszék üres (3 helyettesítve). Tanszéki „segédek” (asszisztensek) száma: 9 (köztük Lenhossék József, Markusovszky Lajos). Az állatgyógytani intézet vezetője az állatgyógytan tanára, mellette 3 segéd. A bölcsészeti-kari igazgatóság szintén üres; dékán Jedlik Ányos. 11 működő tanára van a karnak a mérnökintézetiekkel együtt (köztük Purgstaller József, Vállas Antal, Horváth Árpád, Garay János; azután Mayer Lambert, a csillagászat tanára és egyszersmind a budai csillagvizsgáló igazgatója, kinek fizetése 2000 frt. 1847/8-ban Téli János is szerepelt). 8 tanszék üres, melyek részben még helyettesítve sincsenek (pl. a felsőbb neveléstani, német nyelvi, régiség- és pénztani, s más). Az egyetemi könyvtár igazgatója Toldy Ferenc; 3 őr van itt (első Reguly Antal), s 2 tiszt. A könyvtár állománya (az 1846/47. tanévben) 69.621 kötet; 23 hazai folyóirata jár; az olvasók száma 7253 (a könyvtárra vonatkozó adatok a Pázmány Péter-Tudományegyetem Közp. Levéltárából, Egyet. tanácsi 167/1848. sz.). Az egyetemi törvénykar tárgyai: I. éveseknek természeti törvények, magyar kormány-törvény, statisztika, bányatörvény; II. éveseknek római törvények, büntető törvény, politikai tudomány, váltótörvény; III. éveseknek: egyházi törvények, magyar köztörvény (VKM. 1848. Közokt. o. 12. k. 113. t.). A bölcsészeti kar a rendes és rendkívüli tárgyaknak meglehetősen gazdagságát mutatja; szerepel a magyar, latin, görög, német, francia, angol és olasz nyelv és irodalom, a filozófia és története, esztétika, kat. hit-tudomány (előadója a hitszónok is egyúttal), felsőbb neveléstan, általános és magyar történet, oklevél-, nemzetség- és címertan, földleírás, elemi és felsőbb mennyiségtan, fizika, csillagászat, építészet (VKM. 1848. Közokt. o. 8. k. 90. t. és 12. k. 87. t.). A mérnöki intézetben van felsőbb mennyiségtan, erőműtan, mérnöki- és vízépítéset, gyakorlati mértan, felsőbb mértan, mezőgazdaságtan (VKM. 1848. Közokt. o. 12. k. 88. t.). A hallgatók száma (VKM. 1848. Közokt. o. 12. k. 93. t., 1847/48. tanév): a bölcsészeti karon (2 évfolyam) I. éves 156 (év végén vizsg. 84), II. éves

zatok egyaránt kedvezőtlen képet festenek ez intézetek színvonaláról, s reformjukat éppoly elodázhatatlan szükségnek tartják, mint az egyetemét. Pius Desiderius¹ — hazai közművelődésünk ez élesszemű és kiváló szakértelmű, bár reformbuzgalmában túlzásra is hajló bírálója — mint a szónak, s nem a szellemnek műhelyeit mutatja be a 30-as évek filozófiai tanfolyamait, ahol értelemfejlesztés helyett puszta memorizálás folyik, 15—18 éves fiúknak túlságosan nehéz tanulmányokban. Különösen áll ez, véleménye szerint, a királyi (s katolikus) iskolákra; az evangélikusoknál és reformátusoknál, ha nem is sokkal, de valamivel jobb a helyzet. A királyi akadémiák jogi kurzusai sem különbek — ítélete szerint — a filozófiai tanfolyamoknál: adathalmozás folyik itt a magyar történettanításban, elavult a statisztika, kitérésekkel, sekélyes okoskodásokkal telve az államtudományi oktatás, s lehető bőre nyújtott a magyar jog, melyet közéleti fontossága miatt a hallgatók többsége szinte szósz szerint betanul. A reformátusokról e téren is jobbat tud mondani; jogi tanulmányaik, éppúgy, mint a filozófiaiak, magyar nyelven folynak.² A Pius Desiderius által festett kép lényegében 1848-ban sem más. Rómer Flóris, a kiváló archeológus (1848-ban pozsonyi kir. akadémiai tanár) irata, melyet az új minisztériumhoz intézett,³ éppúgy tele van panasszal, mint 15 évvel előbb

122 (vizsg. 106). A bölcsészeti karhoz csatolt ugyancsak 2 évfolyamú mérnöki intézetben I. éves 73 (52), II. éves 20 (20). A hittani kari hallgatók száma a négy évfolyamban 66 (63). A törvénytudományi karon (3 év) van 79 első, 38 második, 28 harmadéves tanuló, összesen 145, év végén 111. Az orvoskari növendékek száma az öt évfolyamban: 29, 18, 30, 47, 56, összesen 180. A kétéves sebészeti tanfolyamon 36 magyar, 45 német elsőéves, 16 magyar, 16 német másodikéves, együttesen 113 növendék. A szemészhallgatók száma 33, a gyógyszerésznövendékeké 73, az állatgyógyászatiaké 55 (37 magyar, 18 német), a szülész női tanfolyamon 35 magyar, 77 német.

¹ Schröer Gottfried Tóbiás pozsonyi ev. liceumi tanár álneve, ki „Über Erziehung und Unterricht in Ungarn“ (Leipzig, 1833) című, levélalakban írt s gróf Széchenyi Istvánhoz intézett nagy feltűnést keltett könyvecskét adott ki.

² Id. m. 44—49. l.

³ VKM. 1848. Közokt. elemi o. 23. k. 8. t.

kollégájáé. Különösen a tudományszeretet hiányát fájlalja nagyon nálunk, s főleg a természettudományi ismeretek terén, és szertárak, könyvtárak tekintetében (régí és állandó panasza a magyar iskolának!) lát nagy hiányokat és elmaradottságot az akadémiákon. Az iskolarendszer pangásának magyarázatát bizonyos külső okokban is keresi: a vizsgálatok lanyhaságában, a tanárok kellő ellenőrzésének elmulasztásában. A hazai társadalom művelt rétegei is elavult és célszerűtlenül elrendezett intézménynek látják az akadémiát és liceumot, s különösen filozófiai tanfolyamaikat. Egy nagyműveltségű és széleslátó körű orvos, ki a szakjabeli oktatás reformjáról küldött be »Nyílt levelek«-et a minisztériumba,¹ kész szatírának mondja e filozófiai kurzusokat, melyek túlságosan nehezek a zsengekorú tanulók számára, s tárgyaik közül egy is elég volna a kétszemdős tanulmányi időre.

A hazai művelt közvélemény ítéletén kívül, maguk az őszintébben nyilatkozó hivatalos tényezők sem tagadják a főiskolai állapotok sok hiányát és a javítás föltétlen szükségét. A kassai főigazgató² a haladás legfőbb akadályát egyrészt az ifjúságnak a felsőbb tudományokban való kézsületlenségében,³ másrészt a tantárgyak sokaságában, célszerű tankönyvek, tanítási segédeszközök hiányában látja. A kassai könyvtárnak s gyűjteménynek jókarbantartását a nagy helyhiány igen megnehezíti. Erősen gátolja az ifjúság előhaladását — éppúgy mint az egyetemen — itt is a latin tanítási nyelv, különösen algebrában és mértanban a filozófiai karon (alapjaikat ugyanis már magyar nyelven tanulták a középiskolában), s a természet- és bányajogban a jogi osztályon (a többi tárgyat 1848 felé már magyarul adták elő). Sürgeti a főigazgató új, korszerű fegyelmi sza-

¹ Vehle Ferdinánd baranyai járási orvos; VKM. 1848. D. 624. fasc. (számjelzés nincs).

² L. 1847/48. évi jelentését: VKM. 1848. Közokt. o. 12. k. 106. és 107. t.

³ Az okot az alsóbb iskolákra hárítja át, melyek nem az értelmet, hanem az emlékezetet gyakorolják; — olyan vád, mely, mint láttuk, az akadémiák és egyetem ellen éppúgy fordítható.

bályzat kiadását is, s általában az egész közoktatási rendszer átreformálását. A nagyváradi főigazgató a jogtani intézet könyvtárának szomorú állapotáról számol be; reformra szomjazó tanárai epedve várják a felsőbbség intézkedéseit; »a közoktatás kor- és célszerű rendezése s az eddigi tanrendszer javítása közóhajásban lévén«, ő is elsősorban jó kézikönyvek kiadását, megfelelő fegyelmi szabályok alkotását tartja szükségesnek.¹

Érdekes ellentétben a kortársak többségének véleményével, Eötvös a filozófiai tanfolyamnak, mint intézménynek (tartalmáról természetesen másként ítélkezve) határozott értéket tulajdonított, s azt hasznos áthidalásnak tekintette a gimnázium és az egyetemi tanulmányok közt. 1848-i reformtervei között nem is szerepelt annak megszüntetése. Legjobb barátjáról, Szalay Lászlóról tartott emlékbeszédében (1865), közös ifjúságuk emlékeivel kapcsolatban, a következőket mondja erről: »Az iskolai rendszer, mely szerint neveltettünk, számos hiányai mellett azon nagy előnnyel bírt, hogy az ifjút, mielőtt a jogi, hittani vagy orvosi pályára határozá magát, a bölcsészeti karban ismeretét meg a tudományok különböző ágaival, melyeknek az életben közvetlen hasznát nem vevé, de melyek által látóköre tágult. Igen kevés és hiányos vala az, mit ezen úton a philosophia-, történelem- és természettudományokból tanultunk, de maga az, hogy e tudományok küszöbén átlépve, egy futó tekintetet vethettünk gazdag kincseikre, nagy befolyást gyakorolt fejlődésünkre, s ha a hatást tekintjük, melyet egyes tanáraink, főképp Horvát István, az egész fiatalságra gyakorolt, senki ezen rendszernek e tekintetben nagy előnyeit nem vonhatja kétségbe.«² Azt hisszük, nem tévedünk nagyon, ha az itt leszögezett kedvező eredményt

¹ VKM. 1848. Közokt. o. 12. k. 138. t. és 139. t. Magának a tanulóifjúságnak e tanrendszerre vonatkozó nyilatkozatai közül megemlítjük — mint aránylag legtárgyilagosabbat — a győri akadémiai hallgatók memorandumát: VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 28. t. L. e mű V. feje.

² Ö. m. VIII. k. 180. l.

elsősorban Eötvös szelleme korai fejlettségének, semmint e tanulmányok túlságos nagy értékének tulajdonítjuk.¹

A filozófiai tanfolyamok 1848-ban már végső napjait élik; néhány év múlva megszűnnek s beleolvadnak a gimnáziumokba, s a kettő egyesüléséből születik meg az új, modern értelemben vett hazai középiskola. A márciusi napok magyar *gimnáziuma* azonban, egyetemi és liceumi társaihoz hasonlóan, régi, elavult keretei közt sorvadoz még, bármennyire eljárt is már fölötte a haladó idő. A protestáns felekezetek autonómiájuk élvezetében, s a külföldön szerzett ösztönző hatások folytán itt is élénkebb tevékenységet fejtenek ki. Gyakorlati eredmény ugyan náluk is kevés mutatkozik, de megvan mégis az az érdemük, hogy a középiskola tannyelvének megmagyarosításában jóval megelőzték a királyi és katolikus intézeteket (ezek bármennyire szerették volna, az 1844: II. tc. megalkotása előtt nem tehették ezt); azonkívül pedig a korszerű oktatásügyi eszméknek (minő a szakrendszer, reáliák tanítása, nyolc osztályú gimnázium, érettségi vizsgálat stb.) főleg az ő körükből kiinduló megvitatása által az új magyar középiskola kialakulásának útját egyengették. A valóság világánál persze náluk is sok bajt és fogyatékoságot találunk. Formalizmus és mechanizmus, a régi iskolarendszer e két főhibája, az 1848 előtti gimnáziumban még nagyobb mértékben uralkodik, mint a főiskolákon; következménye ennek az értelem és ítélőképesség elhanyagolása, a gépies tanultatás, az örökös memorizálás, a — részben tankönyvhiányból is eredő — lélekölő diktálási »módszer«, melyek semmiképen sem voltak alkalmasak arra, hogy a tanulóiban a művelődés iránti szeretetet, vagy továbbképzési vágyat felébresszék. Főtárgy a latin volt, azonban a klasszikusok szellemébe való igazi elmélyedés

¹ Néhány adat királyi akadémiáink és katolikus liceumaink tanulóinak számáról: bölcsészhallgató van Kassán 166, Egerben 172, Rozsnyón 56, Nagyváradon 139, Szatmárt 102, Szegeden 222, Temesvárt 171, Győrött 160, Pécsen 158, Szombathelyen 100. Jogász Kassán 104, Egerben 93, Nagyváradon 82, Temesvárt 83, Győrött 107, Pécsen 70. (VKM. 1848. Közokt. o. 12. k. 106, 107, 138, 139, 143. t.).

nélkül; reális tárgyak, magyar irodalmi ismeretek még a protestánsoknál is sok helyütt alig. Sem a katolikusok, sem a protestánsok nem gondoskodtak kellő tanárképzésről, amit különösen a természettudományi és matematikai tanítás szenved meg. Mint mindenütt, a középfokú oktatás terén is kísért a nagy szegénység (ez alól legfeljebb néhány nagy protestáns anyaintézet a kivétel); ezért van annyi rosszul, vagy alig fölszerelt iskola,¹ túlszűfolt osztály,² rozszant és szűk iskolaépület; ezért oly szánalmas a tanári fizetés. Baj az is, hogy a tanulók túlfiatalon kerülnek a középiskolába, — s ennek folytán a felső iskolákba is.³ Az a kép, melyet a már idézett Pius Desiderius a középiskolák színvonaláról fest, semmivel sem kedvezőbb a liceumokkal és akadémiákkal kapcsolatban bemutatottnál. Jellemzése szerint a katolikus intézetekben (amelyeknél azonban szerinte a protestánsokéi se sokkal jobbak), szó szerint való értelmetlen tanulás folyik; a tanárok gyengék; latinjuk konyhalatinság, a fegyelmetlenség a sok verés ellenére is nagy, mert igazi lelki nevelés nem folyik az iskolákban. Az evangélikus iskolákban nagy a tervszerűtlenség, s az egység hiánya; az értelmet ők is elhanyagolják, diktálnak és memorizáltatnak. Reális oktatásuk ugyan számottevőbb és latinságuk is szebb a királyi és kat. gimnáziumokban tanítotttnál; azonban igazi humanitást náluk sem találunk. A reformátusokról se sok öröndeteset tud mondani: ezek gazdagabbak, s iskoláik jobban felszereltek az evangélikusokéinál, klasszikai oktatásuk tűrhetőbb, mint a katolikus iskolákban; de nevelési rendszerük komor, s

¹ A nagyváradai főigazgató 1847/8. évi jelentése szerint a középiskolák felszerelése helyett inkább „ebbeni általános hiányról“ lehetne beszélni (VKM. 1848. Közokt. oszt. 12. k. 137. t.).

² 90—100 tanuló egy-egy osztályban, különösen nagyobb városokban még 1848-ban is mindennapos jelenség (VKM. 1848. Közokt. o. 137, 143. t.).

³ Az 1848. előtti magyar középiskolák szellemére nézve I. Fináczy Ernő becses monográfiáját: A magyarországi középiskolák multja és jelene, Bp. 1896. különösen 70—72. l, valamint Kornis Gyula id. nagy művét (különösen I. k. VI. rész, s ott az 593—607. l.).

erős bennük a ragaszkodás az ósdihoz.¹ Hogy a keménytollú, s a hivatalos (kir. és kat.) tanügyi rendszerrel szemben talán némileg elfogult szerző általában nem rajzolja a viszonyokat túlságosan sötéten, azt bizonyítják az 1848-i reformiratok szerzőinek másfél évtizeddel később kelt hasonló panaszai, — jeléül annak, hogy a helyzet azután sem javult meg, sőt inkább rosszabbodott még. Különösen elégedetlenek a képzettebb, külföldet járt pedagógusok, mint például a miskolci ág. hitv. ev. gimnázium poroszországi tanulmányutat végzett, modern szellemű igazgatója,² ki a minisztériumhoz intézett reformjavaslatában gimnáziumaink elmaradottságát főleg tanítói erőink gyöngeségének, s természettudományi-matematikai oktatásunk hiányos és bevégtetlen voltának tulajdonítja. Középiskolai képzésünk formalizmusban vergődik, s abban is végződik szerinte; célszerű módszer meghonosítását látja szükségesnek, különben iskoláinkban »megmarad a régi slendrián«.³

De maguk a hivatalos körök is tudatában voltak a javítás szükségének, s régebb idő óta foglalkoztak már az oktatásügy korszerű átalakításának gondolatával. Bárány Áajos, a tanulmányi bizottság elnöke, még 1842-ben elkészíti a helytartótanács megbízásából az alsó- és középfokú iskolákra vonatkozó reformtervezetét. Míg azonban ennek népiskolai része, hosszas huza-vona után ugyan, de (királyi szabályrendelet alakjában) még az alkotmányos élet fordulópontja előtt napvilágot lát (1846-ban), a gimnáziumot illető javaslatok még 1848 elején is csupán a legfelsőbb ígéretek sovány reményeiből táplálkoznak, — mint azt a királyi és katolikus gimnáziumok *1845/46. évi összefoglaló jelentésére* adott királyi válasz világosan bizonyítja.⁴

E munkálatot, mely az utolsó hivatalos közép-

¹ Id. m. 30—45. l.

² Máday Károly; l. VKM. 1848. Közokt. o. Rendkív. kútfő 5. t.

³ A 48-as ifjúság felfogására nézve a középiskola tárgyában l. a budapesti tanulóifjúság „kívánságait“: e mű V. feje.

⁴ VKM. 1848. Közokt. o. 12. k. 45. t.

iskolai kimutatás 1848 előtt, a főigazgatók jelentései alapján a helytartótanács állította egybe, s mint ilyen, figyelmet érdemel a gimnáziumi viszonyok megismerése szempontjából. A felterjesztés nyolc szakaszból áll, s a tanulmányok állapotáról, a tanárok érdemeiről s irodalmi munkódéséről, az iskolák felszereléséről, a főigazgatók javaslatairól stb. nyújt beszámolót. A főigazgatóságok alá ekkor 71 gimnázium tartozott 15.812 tanulóval; ez utóbbiak száma ez évben az elemi iskolák harmadik osztályának megnyitása folytán kevesebb lett. A jelentés minden egyes tankerület állapotát külön-külön sorra veszi, s hozzácsatolja a főigazgatók kísérő észrevételeit is. A győri tankerület vezetője kiemeli, hogy az előmenetel a magyar nyelven előadott tárgyakban sokkal jobb, mint a latin nyelvűekben; a kassai főigazgató meg általában gyenge előmenetelről számol be, mert a nagyobb rész szláv- és németajkú tanulók sem a magyart (a grammatikai osztályok tannyelvét), sem a latint (a retorikai, poétikai, régiség-tani ismeretek előadási nyelvét) nem értik eléggé. Gyenge lábon áll a fegyelem is ez utóbbi kerületben: a jelentés lopásokról, erkölcstelen életmódról, sőt gyilkossági terv felmerüléséről is tud a tanulók között. A nagyváradi főigazgató viszont mind a tanároknak, mind a tanulóknak buzgalomával teljesen meg van elégedve. Megtudjuk a felterjesztésből azt is, hogy a legtöbb gimnázium könyvtárral, térképekkel s hasonló segédeszközökkel alig, vagy sehogysncs felszerelve. A győri főigazgató az egész fennálló tanrendszer átalakítását látja szükségesnek, tankönyvek, segédkönyvek kiadását, s legalább a földrajz, a természettudományok s matematika tanítására külön tanárnak alkalmazását. A kassai főigazgató ipariskola felállítását sürgeti, s megfelelő tankönyvek íratását; a zágrábi pedig a latin nyelvnek anyanyelven való taníthatását Horvátországban. A főigazgatók jelentését a helytartótanácsi előadó megjegyzései követik; ez kiemeli, hogy a reformkívánatok egy részét teljesíteni fogja az új tanulmányi rendszer, melynek megvalósítása küszöbön áll. Külön reáltudományi tanár alkalmazását nem tartja szükségesnek,

mert minden tanárnak fel kell szerelve lennie ez ismeretekkel (a német nyelv tanítására ellenben szán az új terv külön tanerőt). Kifogásolja az előadó a konviktusok nem kielégítő fegyelmi állapotát. A fegyelmezés sikerét ugyanis nagyon megnehezítette itt az a körülmény, hogy nagy korkülönbségű tanulók (kisgimnázisták, akadémiai hallgatók) éltek közös fődél alatt; kívánatosnak tartja ezért, hogy e növendékházakba csupán fiatalabb korú tanulók vétessenek fel. Ez észrevételek után a helytartótanács beszámolója következik azokról az — egyébként jelentéktelen — intézkedésekről, melyeket tanulmányi bizottmányának ajánlata alapján elrendelt. Az ügyszeret ez után a magyar királyi udvari kancellária elé került, mely szintén részletes bírálatnak vetette alá (a Studienhofkommission kiküldötteinek részvételével). A kancellária a pozsonyi tankerület egyes kisépességű gimnáziumainak (Rózsahegy, Szent-György stb.) megszüntetését, vagy legalább is grammatikai osztályokra való szorítását tartaná célszerűnek, s a megszűnő osztályok helyébe a nemrég életbelépett új iskolai szabályzatnak megfelelő III., esetleg IV-ik elemi osztálynak szervezését. A Csallóközben viszont, melynek csak az alsó végen van középiskolája, új gimnázium felállítását ajánlja (Somorján). Javasolja egyes buzgó és kiváló tanárok nyilvános megdícsérését; a reformokra vonatkozólag pedig kéri a helytartótanács által már régebben benyújtott gimnáziumi javaslatnak¹ mielőbbi magas jóváhagyását. Így jut végre el a jelentés legfelsőbb helyre, mely (1848 januárjában) tudomásul veszi azt, s a tett intézkedéseket jóváhagyja, csupán a konviktusokról kíván jövőben a gimnáziumoktól elkülönített jelentést, a Studienhofkommission tabellái szerint (melyeket ez utóbbi meg is küld a helytartótanácsnak). A sürgetett gimnáziumi tervezetet illetőleg »királyi elhatározása majd következni fog«. Felveti még a kérdést, vajjon nem lehetne-e a protestáns tanintézetekről is (az újvidéki görög-

¹ A báró Mednyánszky-féle reformtervezet gimnáziumi része.

keleti gimnázium mintájára, melyről a felterjesztés szintén beszámol) hasonló jelentéseket kérni?

Az Erdély katolikus középiskoláiról fennmaradt 1848. évi adatok azt mutatják, hogy ott körülbelül az anyaországhoz hasonló állapotok uralkodtak. Az erdélyi főkörmányszék 1848. márciusában kérdést intézett az erdélyi római katolikus püspökhöz, mint az ottani összes római kat. iskolák főigazgatójához, hogy miként lehetne a fennhatósága alá tartozó gimnáziumokban a magyar és német nyelv rendszeres tanítását megszervezni? A püspök az egyes iskolaigazgatókat hívta fel véleményadásra, akik aztán a kérdésre vonatkozó válaszaikban egyszersmind a gimnáziumi oktatás kirívóbb fogyatkozásaira is rámutattak.¹ A szilágysomlyói iskola igazgatója az ismeretekben való nagy hátramaradottság okát a latin tannyelvben s a rossz módszerben látja. A tanulók a gimnáziumot elvégezvén, sem a latint nem értik (s nem is beszélik), sem magyarul fogalmazni nem tudnak. Az ausztriai, cseh, vagy galíciai nemzeti tanodai (elemi iskolai) 10—11 éves gyermekeknek szerinte tisztább fogalmaik vannak vallás, nemzeti nyelv, földleírás, történet, számtan s egyéb tudományok tekintetében, mint a mi gimnáziumot kijárt és a bölcsészettudományokra felbocsátott ifjúságunknak, (bár — jegyzi meg — gondolkozó embereket az ausztriai tanulmányi rendszer sem képezett). A legalaposabb és legrészletesebb véleményt beküldő nagyszebeni királyi gimnázium tanárai szintén új oktatási rendszer kidolgozását tartják szükségesnek; legfontosabb volna nézetük szerint a magyar tannyelv beiktatása a latin helyébe, aminthogy már külföldön mindenütt, s nálunk is a más felekezetűeknél, a nemzeti nyelv a tanítás nyelve. Rámutatnak arra, hogy az anyanyelven való ismeretszerzés sokkal kisebb fáradságába kerül a tanulóknak; oktató is, tanítványok is a tárgy lényegére figyelhetnek ahelyett, hogy a közlés nyelvével kellene vesződniök, mint jelenleg. A latin tannyelv végeredményben csak gépies, értelmetlen tanuláshoz vezet. A klasszikus tanul-

¹ VKM. 1848. Közokt. o. 29. k. 16. t.

mányokat azért ők is nagyra értékelik, valódi tudományosságot el sem tudnak gondolni a klasszikus litteratura búvárlása nélkül; e célra azonban nem szükséges a latinul beszélés, teljesen elég a nyelvet alaposan érteni, s tanításában a nemzeti nyelvet alkalmazni. Erdély katolikus középiskoláinak tehát 1848-ban, a nemzeti génusz diadalának idején, mint látjuk, még mindig a nemzeti nyelv természetes jogaiért kell küzdeniök, sőt valósággal esedezniök!

A régi magyar gimnáziumnak itt jellemzett árnyoldalai mellett természetesen megvoltak a maga előnyös tulajdonságai is, — olyanok, melyeket a mai modern középiskola hovatovább mind kevésbé mondhat magáéinak. A kevésre szorító, egyneműbb anyag nagyobb egységet, s jóval kisebb megterhelést jelentett a tanulókra, mint a mai minden iránynak eleget tenni akaró oktatási rend; a keveset markolóssal együtt járt az ismeretek nagyobb alapossága és jobb megemésztési lehetősége; az osztálytanításból folyó családiasabb jelleg pedig nagyobb nevelőerőt fejthetett ki a tanulókra, mint a későbbi szaktanítási rendszer. Mindent összegezve azonban mégis megállapíthatjuk, hogy a régi magyar gimnázium fogvatkozásai 1848-felé már jóval felülmúlták azokat az előnyöket, melyeket növendékeinek nyújthatott.

S ha végezetül tekintetünket az oktatásügy alsó fokozatára, a *népiskolák* területére irányítjuk, a kor minden demokratikus fuvalma ellenére ott is nagy hiányokat és elmaradottságot tapasztalunk, — sőt nagyobbakat, mint a többi iskolafaj bármelyikénél. Érintettük már, hogy a XIX. századnak különösen második negyedében,¹ a demokratikus eszmék térhódításával párhuzamosan, nálunk is mennyire megragadják a lelkeket a népművelés kérdései. Törvényhozásunk, a már említett egyetemes közoktatási terve-

¹ Az első erős lökést a népnevelés fejlődésére már az előző századbeli fölvilágosult abszolutizmus hasznossági célzatú politikája adta meg; ez az irányzat azonban nálunk a francia események visszahatásaképen igen ellanyhult.

zeten (az Opinion) kívül külön is behatóan foglalkozik a népoktatás ügyével (az országgyűlési kerületi választmány alapos és részletes népiskolai törvényjavaslatában 1843-ból). A népnevelés ügye a haladó pártok és politikusok, a vármegyei javaslatok és követi utasítások program-pontjává lesz; ifjú Tudós Társaságunk elismerésreméltó tevékenységet fejt ki pedagógiai, különösen népoktatási pályatételek kitűzésében, s ilyen irányú műveknek kiadásában. Virágzónak mondható nevelésügyi irodalom igyekszik e kérdést minden oldalról minél behatóbban megvilágítani; első tanügyi szaklapjaink szintén a század negyvenes éveiben indulnak meg. A tényleges viszonyok azonban e téren is jóval mögötte vannak a dicséretes törekvéseknek és a jószándéknak. A baj itt nemcsak abban áll, hogy ami van, rosszul van, — mint az oktatásügy felső és középső tagozatán, — hanem főleg abban, hogy igen kevés az, ami van: nagy a hiány népiskolákban, holott rájuk volna a legégetőbb szükség. A kormányzat ellenállása és csökönyös maradisága a népiskolaügy fejlődését is súlyosan akadályozza; az az egy-két intézkedés, melyre e korszak utolsó szakaszában végre mégis rákényszerül,¹ nem sokat lendít a népoktatás elhanyagolt állapotán. A régibb kép a nyomorúságos iskolaépületről, melynek egyetlen tantermében sokszor százakra menő tanulóserég szorong, a negyvenes évek folyamán enyhült ugyan, mindazáltal még 1848-ban is, különösen a kisebb helyeken, szánalmas állapotokkal találkozunk;²

¹ 1845-ben adja ki — mint arra már utaltunk, — a helytartó-tanács új népiskolai szabályrendeletét: *Magyarország elemi tanodáinak szabályai* címen (25.224/1845. helytartótan. sz. Orsz. Levéltár; előzménye: 26337/1844. helytart. tan. sz. u. o.); ennek végrehajtása azonban a szokott akadályok: a tanítók módszerbeli járatlansága, megfelelő tankönyvek hiánya, a tanulók rendszertelen iskolába járása stb. miatt csak nehezen indult meg, s a márciusi napokig még alig érezte hatását (l. a pozsonyi tanker. főigazgató jelentését: VKM. 1848. Közokt. elemi isk. o. 18. k. 146. t.).

² Főként egyes nemzetiségi vidékeken kevés az iskola és gyöngye a beiskolázás: a nagyváradi görög-nem-egyesült (oláh) iskolai kerületben (mely kiterjed Arad, Békés, Bihar, Csongrád, Csanád és Zarándmegyékre)

protestáns vagy katolikus-e az iskola, vajmi kevés különbséget tesz. Ha lapozgatjuk akár azokat a feliratoskat, melyeket egyszerű iskolamesterek intéznek első alkotmányos miniszterükhöz, tőle várván megváltását sanyarú sorsuknak, — akár pedig azokat a bőségesen beérkező tervezeteket, melyek a népiskolák korszerű megjavítását célozzák s összehasonlításuképpen a való viszonyokra vetnek egy-egy élesebb világító sugarat: a túlzások leszámításával is, hazai népoktatásunknak olyan fogyatkozásaira bukkanunk még, melyek régmúlt idők örökségeként súlyosodnak rá, s akadályozzák egészségesebb kifejlődését. Az anyagiakban való hiány itt hat a legnyomasztóbban: sok a roskatag, alkalmatlan iskolaépület (a szűk helyiségek miatt még Pesten is nagy a panasz), silány a tanítói lakás (akad, aki istállóban kénytelen lakni); minimális a fizetés.¹ Mindezekhez járul magának a lakosságnak is nagy

594 lelkészség van, de csak 194 iskola (felsőbb, vagyis 3 osztályú egy sincs közöttük). „A tanodába járható tanulók” (szóval a tankötelesek) száma 18.001, tényleg jár iskolába 5772 (ebből is csak 1038 a leány!), — pedig az előző évhez viszonyítva 792-vel még növekedett is a tanulók száma. A tanítóknak közel $\frac{1}{3}$ -a kiképzetlen (VKM. 1848. Közokt. elemi o. 26. k. 3. t.).

² Tolnamegyei katolikus iskolamestereknek a minisztériumhoz intézett beadványa szerint a legnagyobb jövedelem körükben évi 500 váltóforint; 2-ik osztályú helyen 200—250, 3-ik osztályún 150—160 frt. Ebből kell azonban segédet is tartaniok, s ugyanezért sok helyen a mellékteendőket is (jegyzőség, kántorság, harangozás, sekrestyési szolgálat stb.) ellátniok. A segédtanítók díjazása 30, 40, legfeljebb 60 váltóforint, úgy, hogy maholnap nem fog pályázó akadni véleményük szerint e terhes feladatra. S mennyit kell házról-házra bolyognia szegény tanítóknak, — panaszzolják — míg mint koldus, „arca pirulva” összeszedi kevés pénzét s gabonáját; s évenként mennyi hátraléka marad, amit nem tud behajtani! (VKM. 1848. Közokt. elemi o. 18. k. 40. t.) A baranyavármegyei kat. tanítók szerint nem egynek közülök kapálással kell fizetését kipótolnia, hogy megélhessen. A segédtanítók kocsmái hegedüléssel kénytelenek ruházatukat megszerezni. Tetézi a bajt még az is, hogy a nép gyakran visszaél jogával, s könnyedén elküldi a tanítót, s mást fogad helyette (VKM. 1848. Közokt. elemi o. 18. k. 63. t.). Silány fizetésről panaszkodnak a református tanítók is (pl. az érmellékiek: VKM. 1848. D. 623. fasc., külön száma nincs). Jellemző az idők szellemére, hogy erős hangok hallatszanak (protestáns tanítók részéről is) a népoktatás egyházi felügyelete ellen.

szegénysége, amely miatt még ott, ahol van, sem tudja az iskolát kellőképpen kihasználni. Az iskolák rendetlen látogatása miatt általános a panasz. Károsan befolyásolja a tanítás eredményét az is, hogy minden szabályozás ellenére még a katolikus iskolában sincs egység: a tanítási anyag és annak beosztása iskolánként más és más, s a tanítás és szünet napjai, valamint a beíratás ideje sincsenek szigorúan megállapítva. Nagy itt is a tankönyvhiány. A legnagyobb baj azonban a népoktatás terén a tanítóképzés fogyatékkossága. A kormány által 1841 óta felállított öt tanítóképző (két éves tanfolyammal), belső hiányait nem tekintve is, már csak a jelöltek aránylag csekély száma miatt is¹ keveset javíthatott a mostoha viszonyokon; a tanítók zömét még 1848-ban is a régi s már teljesen elavult normális iskolai rendszer szerint képzett egyének teszik, vagy olyanok, kiknek nem is hivatásuk a tanítás. De még e gyengén képzett, s kevés módszeres tudással rendelkező tanítóság sem szentelheti magát teljesen hivatásának; silány díjazása és függő helyzete folytán legtöbb esetben annyiféle tevékenység folytatására kényszerül, hogy a tanítás másodrendű feladattá törpül számára. Az 1848-iki iratok (főleg a katolikus tanítók részéről) telve vannak erre vonatkozó panaszokkal; különösen a jegyzőség terétől való megszabadításukat szorgalmazzák az érdekeltek.²

¹ A tanulók száma a miskolci kir. tanítóképzőben például az 1847/48. tanévben 17 (I. éves 8, II. éves 9); Ungvárott (egyetlen gör. kat. képző) 39—18, összesen 57. Könyvtára egyik intézetnek sincs (VKM. 1848. Közokt. elemi o. 26. k. 17. t.). Az 1847/48. tanévben megnyitott új győri tanítóképző növendékeinek száma 1848. őszén: I. éves 23, II. éves 7 (igaz, hogy ekkor már a szabadságharc folyt). E képző költségvetése: két tanítónak fizetése (egyenként 500) összesen 1000 frt., a zenemesternek 200, szolgának 16 frt., az évi házbér 64, tüzifa 34 frt. (a padok beszerzési költsége 3 teremben 85 frt.). A város hozzájárult a kiadásokhoz 500 frt.-tal, a győri káptalan 200-zal; a fennmaradó hiányt a győri püspök, pannonhalmi főapát, csornai prépost megígért segélyeiből remélik fedezhetni (VKM. 1848. Közokt. elemi o. 19 k. 73. t. és 111. t.). A képzőnek, bár már második működési évét kezdi meg, még legfontosabb segédeszköze: orgonája sincs (csak készülöben).

² L. mindezekre nézve VKM. 1848. Közokt. elemi o. 18. k. 146. t., 18. k. 40. t., 18. k. 63. t., 23. k. 21. t., 23. k. 33. t., 18. k. 28. t., 23. k. 40. t.

Városokban, vagy olyan helyeken, ahol a fenntartó egyháznak vagy földesúrnak inkább szívügye volt az iskola, nem egyszer jelentékenyen kedvezőbb állapotokkal találkozunk. Hogy mit tehet a rendszer minden hézagossága és elavultsága mellett is az ügyszerető és buzgó kéz, annak kiváló bizonyítéka az a beszámoló, melyet népiskolái állapotáról Scitovszky János pécsi püspök, az ország későbbi nagynevű primása s a tudományoknak már akkor bőkezű pártfogója a minisztériumba beterjesztett.¹ A jelentés szerint a pécsi egyházmegyében az iskolák lehető jó karban vannak; az iskolaköteleseket összeírják, róluk naplókat vezetnek, a tanulókat érdem szerint sorozzák. A tanítás tárgyai: vallástan, írás-olvasás, számvetés, földleírás, gazdaszat, s a honi törvények legszükségesebb fejezetei. Az ünnepélyes próbatételekre (vizsgákra) a püspök személyesen elmegy; a jelentéseket maga nézi át, a tanítók fizetéséről, iskolaépületekről gondoskodik. 70.000 forint kiadása volt eddig a népiskolákra; a katekizmust 45.000 példányban nyomatta ki; tanítói nyugdíjintézetnek vetette meg az alapját. A püspök kiemeli, hogy mindenképen iparkodik azon lenni, hogy a katolikus iskolák a protestánsokénál alacsonyabb szinten ne álljanak. Ezek alapján joggal kéri, hogy a népiskolákat a megyéspüspökök felügyelete alatt hagyják meg. Poroszhonban is — mondja, — ahol a miniszter (Eötvös) véleménye szerint az elemi iskolák a legjobban virágzanak, a plébánosoké a felügyelet; így van ez Szászországban is. A népoktatás célja — állapítja meg — nem a tudományos képzés, hanem a valláserkölcsi nevelés; ezért ez iskolák kezelését az egyházi rend elidegeníthetetlen jogának tartja. A népnevelés minél jobb elrendezése egyébként szívének fő vágya. Az ilyen jelentésről valóban jó lélekkel nyilatkozathatta ki a miniszter, hogy »kedves tudomásul szolgál nagy buzgalma

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi o. 18. k. 31. t. Válaszul a minisztériumnak 1848. V. 24.-én kelt, az egyházi hatóságokhoz intézett arra a felhívására, hogy a lelkészek a népnevelés ügye fölött nagyobb gonddal őrködjenek.

és áldozatkészsége». Sajnos, azonban, az ilyen helyzetkép a kivétel volt, nem a szabály. Végeredményképen a népiskolákra nézve még inkább áll az, amit már az oktatásügy többi területe is beigazolt: hogy a megújítás, a reformálás munkája valóban sürgető és elodázhatatlan volt már.

Az új minisztériumra tehát mindjárt működése megindulásakor nehéz feladatok várakoztak.

III.

Az első magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium megalakulása.

*Átmeneti intézkedések. Az új minisztérium ügyköre és szakosztályai.
A minisztériumi ügyosztályok kialakulása a helytartótanács szerveiből.
A tisztviselői kar megszervezése. Személyzeti kimutatások.*

A *tanügyi adminisztráció*nak azokat a kereteit, melyek a Mária Terézia-korabeli alapvetés és II. Józsefnek részletekre is kiterjedő rendszabályai¹ nyomán idővel meglehetősen fejlettségre tettek szert, megfelelő módosításokkal a szervezkedő új vallás- és közoktatásügyi kormányzat is megtartotta. A királyi és katolikus iskolák állapotáról, az igazgatók és felügyelők jelentései alapján, a tankerületi főigazgatók havonta küldött felterjesztéseikben számoltak be, mégpedig iskolafajok (elemi iskolák,² gimnáziumok, akadémiák) szerint külön-külön.³ A király főfelügyeleti joga alapján a protestánsok is tartoztak iskoláikról félévenként jelentést tenni, de ezt a kötelezettségüket — amint látszik — nem ellenőrizték túlságosan szigorúan. A főigazgatók jelentéseiket régebben egy példányban terjesztették csak fel a helytartótanácshoz, melyet az tudomásulvétel után, az esetleges észrevételek kíséretében, megint visszaküldött nekik. Eötvös az ügyek átvétele után elrendelte, hogy az

¹ L. erre nézve Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában c. id. munkájának II. k. 184. l. és u. ötöle: „A magyarországi középiskolák multja és jelene“ c. monografia (Bp. 1896.) 56. l.

² A külön népiskolai tanfelügyelői intézményt a második Ratio Educationis megszüntette.

³ Az ifjúság vallástani előmeneteléről (rendszerint félévenként) külön értesítést küldtek a főigazgatók az egyházi hatóságoknak.

iratok ezentúl két példányban küldendők fel, mert mind közigazgatási szempontból, mind a közoktatás és nevelés érdekeinek éber figyelemmel kísérhetése céljából szükség van arra, hogy a jegyzőkönyvek másolatai a miniszteri levéltárban maradjanak.¹ A főigazgatói jelentések ugyancsak aprólékosak voltak (szerkesztési módjukat utóljára 1846-ban szabályozta a helytartó-tanács), s kiterjedtek tanulókra, tanárookra, a nyilvános vita alá bocsátott tételekre, a tanulók osztályozására, külön az ösztöndíjasokra stb.²

Az új kormány megalakulásával megszűnő helytartó-tanácsnak és kancelláriának elintézetlenül maradt ügyeit a nádor (május 2.-án), s a belügyminiszter (május 16.-án) áttették az illetékes szakminisztériumokhoz további tárgyalás végett.³ Az ilyen nagy irattömegek szétosztása természetesen — különösen a minisztériumok szervezkedési nehézségei közepette — nem bonyolódhatott le teljesen símán; Deák Ferenc például még július havában is minisztériumát illető, tévesen elosztott kancelláriai iratokat keres a kultuszminisztériumon.⁴

¹ VKM. 1848. Közokt. o. 2. k. 1. t. és 10. k. 2. t.

² Jellemző a régi rendszer bürokratikus lassúságára, hogy az 1845/46-iki tanévben szerzett tanári érdemekért 1848. május 13.-án érkezik le a legfelsőbb elismerés (VKM. 1848. Közokt. o. 2. k. 25. t.). Itt említjük meg, hogy a zágrábi tankerülettel a horvát viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt 1848. augusztusától úgyszólván minden összeköttetés megszakadt.

³ A VKM. hatáskörébe tartozókra nézve l. az István nádor iroda 1014/1848. sz., valamint VKM. 1848. D. 764. fasc. 617. sz., D. 623. fasc. 499. sz. iratait. (Az István nádori iroda iratanyaga szintén az Országos Levéltárban van.) A volt erdélyi kancellária aktái közül a vallási és közoktatásügyi vonatkozásúak 1848. szeptemberében kerültek — a külügyminiszter közvetítésével — az új kultuszminisztériumba (l. a miniszteri iroda lajstromkönyvének — VKM. 1848. D. 108. fasc. — 648. sz. bejegyzését). Az Erdéllyel való — egyelőre elég minimális — érintkezés egyébként, minthogy az úniót részletesen szabályozó törvények csak 1848. őszén kerültek tárgyalásra, az erdélyi főkormánysszék útján történt.

⁴ VKM. 1848. D. 623. fasc. 418. sz. A miniszterek irataikban egymást Miniszter Úrnak, Önnek szólítják. A felek közül az alázatosabbja megadja a Nagyméltóságú stb. címet, de sokan — a demokrácia

Az új vallás- és közoktatásügyi minisztérium¹ ügykörét Szemere Bertalan belügyminiszter 1848. április 29.-én kelt rendelete² (mely valamennyi minisztériumét is szabályozta) a következőkben állapította meg: »Egyházügy. Egyházi, közoktatási és tanulmányi alapítványok. Iskolák s minden nevelő és tudományos közintézetek. Könyvtárak, múzeumok. Nemzeti régiségek és emlékek összegyűjtése és fentartása«. A minisztériumnak a statisztikai hivatal kérésére összeállított kimutatása,³ mely a nagyközönség tájékoztatása céljából az ügybeosztást és személyzeti viszonyokat ismerteti, részletesebben felsorolja az egyes osztályok tárgykörét, — lényegében úgy, mint azt a minisztériumi lajstromkönyvek címei (kútfői) is visszatükröztetik; ezekről alább még kimerítőbben lesz szó.

A minisztérium megszervezése során öt szakosztály (mai néven ügyosztály) alakult: 1. római (és görög) katolikus egyházi; 2. görög-nem-egyesült egyházi; 3. protestáns egyházi; 4. közoktatási; 5. közgazdasági és alapítványi osztály.⁴ A közoktatási osztály keretében az elemi iskolai

nevében — csak Önt vagy Miniszter Urat írnak (sőt az urat is elhagyják!); találunk Tekintetes Miniszter Úr megszólítást is.

¹ Ami az új minisztérium elnevezését illeti, a Batthyány-kabinet kinevezési irata még „vallás- és nevelés“-ügyi miniszterről szól; később azonban, a minisztérium hivatalos irataiban, az 1848. évi III. tc. 14. §-ával egyezően, állandóan „vallás- és közoktatási“, vagy „vallás- és közoktatásügyi“ jelzés szerepel.

² Megjelent a Pesti Hirlapban, 1848. máj. 4. sz. Már itt megjegyezzük, hogy a belügyminiszter addig is, míg a kormány külön hivatalos lapot indít, a nagy publicitású Pesti Hirlapot kérte fel a hivatalos közlemények közreadására. A hivatalos lap „Közlöny“ címen 1848. június elején indult meg.

³ VKM. 1848. D. 623. fasc. 457. sz.

⁴ L. az 1848. évi minisztériumok szervezési iratait az Országos Levéltárban (Helytart. oszt.) D. 1. J. csomó, 1—2. sz. és Pesti Hirlap 1848. április 27-iki sz. Az 1848. évi vallás- és közoktatásügyi minisztérium megalakulására nézve l. még dr. Magyary Zoltán tanulmányát is: A vallás- és közoktatásügyi központi igazgatás 1867 előtti történetének vázlata. Bp., 1922. 6—11. l. Egyes, az 1848. évi kultuszminisztériummal foglalkozó íróknak ama felszínen mozgó kárhoztatásával szemben, hogy a minisztériumban három vallási ügyosztály volt, ellenben

ügyek intézése bizonyos önállósággal történhetett, mert külön lajstromkönyv van »közoktatási elemi osztály« címen, az általános oktatási osztálynak megfelelő beosztású, de attól független, külön kútfőjelzéssel s ügydarabszámozással. Tekintettel arra, hogy a helytartótanács kebelében is volt elemi iskolai osztály (depart. scholarum nat.), ez alosztály viszonylagos önállósága valószínűleg erre vezethető vissza; de megokolhatta ezt az idetartozó ügyek nagy száma és a népiskolai kérdések jelentősége is.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium egész ügydarabforgalma az 1848. év végéig számszerűleg megközelíti a 7000-et.¹

Azt az érdekes feladatot, hogy az 1848. évben felállított vallás- és közoktatásügyi minisztérium ügyosztályai miképpen alakultak ki a helytartótanács megfelelő szerveiből, a rendelkezésre álló források korlátozottsága miatt nem oldhatjuk meg teljes tüzetességgel. Mindazáltal a meglévő anyag, elsősorban pedig az új minisztérium lajstromkönyveinek, illetőleg a bennök foglalt ügycsoportoknak (kútfőknek) a megfelelő helytartótanácsi osztályokéival való összehasonlító egybevetése alapján² bizonyos tájékozódást szerezhetünk magunknak arra az átszervező munkára nézve, amely a régi dikaszterialis rendszerről a felelős miniszteri kormányzásra való áttéréssel kapcsolatban szükségessé vált.

csak egyet szerveztek a szoros értelemben vett közoktatási ügyek intézésére, rá kell mutatnunk arra, hogy ez az „egy“ maga több ügyet dolgozott fel (a nagy kérdésekről nem is szólva), mint a három vallásügyi együtt, s tisztviselői személyzete is a legjelentékenyebb volt. (Nagy ügyforgalmat bonyolított le a közgazdasági és alapítványi osztály is.) A három, különálló egyházi osztályt az ügyek különbözősége, s a feleketek egyenjogúságának tiszteletben tartása tette szükségessé.

¹ Az első vallás- és közoktatásügyi minisztérium ügyiratai közül egy rész a szabadságharc s az azt követő évek viszontagságai közt eltűnt vagy megsemmisült; a veszteség azonban — mint az a minisztérium egykorú lajstromkönyveivel való összehasonlításból megállapítható — szerencsére nem túlságosan nagy, s javarészt elvileg nem jelentékeny ügyekre esik.

² Mind a helytartótanácsi, mind a minisztériumi lajstromkönyvek az Orsz. Levéltárban.

Megállapíthatjuk, hogy az új kultuszminisztérium szervezeti és ügykezelési téren meglehetősen szorosan megtartotta a helytartótanács kebelében alakult, s már kipróbált rendet és eljárásokat, ami különben az átmenetre szolgáló idő rövideje miatt is egészen természetes volt. A magyar királyi helytartótanács különböző feladatainak elvégzésére — három főosztályán: a közpolitikain, statusgazdasági és rendőrségin, valamint a biztosságin belül — különböző szakosztályokra oszlott. A közpolitikai főosztály keretébe tartozott — többek között — a vallásügy, az egyetem, az alapítványok kezelése, a tanításügy igazgatása a római és görög katolikus iskolákra nézve, valamint valláskülönbség nélkül minden tanintézet fölötti felügyelet; azonkívül a sajtó kormányzása is (a tanulmányi bizottmánnyal egyesített középponti könyvvizsgálószerkezet).¹ A *helytartótanács »közoktatási és orvoskari osztály«*-a² (depart. litterariopoliticum) volt a létesítendő vallás- és közoktatásügyi minisztérium tanügyi részének magva. Ez osztály 1848. évi lajstromkönyve a következő ügycsoport (kútfő)-címeket tartalmazza:

1. Evang. (protestáns) iskolák ügyei; 2—7. a hat tankerület (pozsonyi, győri, kassai, nagyváradai, zágrábi és budai), valamint a főtanodák ügyei; 8. egyetem; 9. kassai nővelde (konviktus); 10. nagyváradai nővelde; 11. zágrábi nővelde; 12. tanügyi személyzet, tanodai ösztöndíjasok, tanulóifjúsági értesítvények; 13. magyar nyelv és tan-székei; 14. egyetemi könyvtár; 15. alapítványokért s ösztöndíjakért benyújtott folyamodások; 16. Tanulmányi bizottmány ügyei; 17. hitszónokok; 18. tanulmányi viták és értekezések; 19. külegyetemre utazó evang. (protestáns) ifjak útlevelei; 20. nyugdíjak; 21. egyetemi könyvnyomda; 22. tanodai előadások órarendje; 23. tudományos társulatok; 24. iskolai kizárások; 25. olvasó-egyletek s más társulatok; 26. tanulmányi alap, nővelde s könyvnyomda hátrá-

¹ Fényes Elek, id. m. 135. l.

² A helytartótanács egyes osztályainak magyar elnevezése 1845-től (1844: II. tc.) kezdődik.

lékai; 27. Terézia-főtanoda (Theresianum) s löwenburgi növelde; 28. sürgetvények; 29. tankönyvek, tanulmányok elfogadása és rendszeresítése; 30. ájtatosrend ügyei. A 31—32. kútfő jelentéktelen. Szerepelnek még rendkívüli közoktatási és orvoskari-közoktatási ügyek.

Az új *vallás- és közoktatásügyi minisztérium közoktatási osztályának* ügycsoportjai a következők: 1. Evang. s helvét vallású tanulók s tanodák; 2—7. a hat főigazgatóság ügyei; 8. egyetem; 9—11. a három (a kassai, nagyváradi, zágrábi) konviktus; 12. értesítmények; 13. tanárok jutalmazása; 14. egyetemi s egyéb könyvtárak; 15. ösztöndíjak; 16. hadi tanoda (tanfolyam); 17. hitszónokok; 18. kerületi almanach; 19. útlevelek; 20. nyugdíjak; 21. múzeumok, régiségek; 22. (jelentéktelen ügyek); 23. Tudóstársaság s más társulatok; 24. kizárások; 25. fiumei hajókázó intézet; 26. Theresianum; 27. sürgetvények; 28. tankönyvek; 29. erdélyi tanodák; 30. bányaakadémia; 31. kolozsvári növelde; 32. középtanodai csödök (álláspályázatok); ezeken kívül ugyancsak rendkívüli közoktatási, valamint orvoskari ügyek.

A két ügysorozat — a helytartótanácsi és a minisztériumi közoktatási osztályé — tehát lényegében egybevágó. Nincs meg az új minisztériumban a külön magyarnyelvi tanszék rovata, azután a tanulmányi bizottmányé, amely megszűnt, s az egyetemi nyomdái, mely a közgazdasági és alapítványi osztályba került. Kibővült az új osztály hatásköre a múzeumok és régiségek ügyével; a fiumei hajózási intézettel és selmeci bányaakadémiával (1848 előtt más fennhatóság alá tartoztak), valamint az únió folytán az erdélyi iskolák s a kolozsvári konviktus ügyeivel. A 18. pontban szereplő »kerületi almanachok« valószínűleg az Eötvöstől célbavett iskolai kerületekkel összefüggő tervet jeleznek.

A *helytartótanács elemi iskolai osztálya* (depart. scholarum nation.) 1848-ban a következő tárgyköröket mutatja: 1—6. a hat tankerület ügyei; 7. görög-nem-egyesült iskolák s azokhoz tartozó alapítványokra felügyelő választmány; 8. rajz-, zene- és énekiskolák; 9. leánynövelő intézet; 10. iskolakönyvek; 11. különféle iskolák alapítványi számadásai s pénztáraik vizsgálata; 12. iskolamesterek, nejeik, árváik

nyugdíja; 13. nyugdíjintézet; 14. sürgetvények; 15. zsidó iskolák; 16. iskolamesterek áthelyezése; 17. testgyakorló s vívó intézet; 18. iskolamesterek jutalmazása, fizetésjavítása, iskolák felállítása és szerződéseik; 19. elemi iskolák rendezése (főleg az új rend szerinti 4-ik osztály szervezése); 20. elhunyt katonák hagyományozásai elemi iskolák számára; 21. mesterképző-intézetek; 22. József ipartanoda; 23. jegyzőkönyvek (a görög-nem-egyesült iskolák részéről is); 24. értesítvények (elemi iskolák és tanítóképzők állapotáról); 25. kisdédóvóintézetek. Az *1848. évi közoktatási elemi osztály* ügycsoportjai pedig: 1—6. a hat tanterület ügyei; 7. gör.-nem-egyes. iskolák; 8. rajz- és zeneiskolák; 9. leány- s magán finöveldek; 10. tankönyvek; 11. alapítványi számadások; 12. nyugalmazások; 13. zsidó iskolák; 14. iskolamesterek elmozdítása; 15. tanítók jutalmazása; 16. vívó- s testgyakorló-intézet; 17. elemi iskolák felállítása; 18. elemi tanodák rendezése s tanítók kinevezése; 19. mesterképző intézetek; 20. József ipartanoda; 21. vasárnapi iskolák; 22. nevelési és isk. egylet; 23. Nevelési Szemle, s reform iránti tervek; 24. összműintézet; 25. jegyzőkönyvek; 26. értesítmények; 27. kisdédóvodák; 28. gazdasági tanodák; 29. ösztöndíjak; 30—33. vegyes és egyes esetek. Az egyezés a két osztály között tehát itt is megvan; a miniszteri osztály többlete (Nevelési Szemle, gazdasági tanodák stb.) Eötvösnek oly kezdeményezései, melyekről később még lesz szó.

Az egyházi és vallási ügyek a helytartótanács kebelében két osztály keretébe tartoztak: a római és görög katolikus jellegűek az egyházi osztályba (depart. ecclesiast.), a protestánsokéi (legfelsőbb felügyeleti szempontból) és a görög keletiekéi a vallási osztály (dep. religione) körébe.

A *helytartótanácsi kat. egyházi osztály* tárgyai: 1—24. az érsekségek és püspökségek ügyei (abc rendben: a beszercei, bosnyák vagy diakovári, csanádi, egri érseki, eperjesi gör. kat., esztergomi érseki, győri, kalocsai érseki, kassai, körösi, munkácsi g. kat., nagyváradai lat. szert., nagyváradai gör. kat., nyitrai, pécsi, rozsnyói, szatmári,

szepesi, székesfejérvári, szombathelyi, váci, veszprémi, zág-rábi és zenggi egyházmegyék); 25. püspökök kinevezése, halálozása stb.; 26. kanonokok, prépostok és apátok kinevezése; 27. egyházi személyek nyugpénzei; 28. szerzetesek, 29. szerzetesek világiasítása; 30. szerzetesek kéregetései; 31. iskolamesterek és tanítók; 32. káptalani helyettesek kinevezése, halálozása; 33. egyházmegyék névtára; 34. katonavégvidéki lelkészek és parochiák; 35. egyházmegyék vizsgálásai; 36. (jelentéktelen ügyek); 37. házassági, egybeadási, keresztelési, végelbocsátási ügyek; 38. ünnepek megtartása; 39. templomok, paplakok építése; 40. pénzbeli tartozások jegyzéke. A 41. kútfőtől kezdve egyéni és egyes ügyek. Mindezek az ügykörök maradéktalanul átkerültek az új *vallás- és közoktatásügyi minisztérium katolikus egyházi osztályába* (ugyanolyan számú kútfők alatt: 1—40-ig; egyéni és egyes esetek pedig a 81—111 kútfőkben). Ezenkívül azonban a minisztériumi kat. szakosztály még tekintélyes többletet mutat fel (a 41. kútfőtől kezdve), és pedig: 41-től 64-ig az egyes egyházmegyékkel kapcsolatos növendék- és elaggott papok intézetei szerepelnek; 65. pontban kegyes alapítványok és egyházi hagyományok; 66. kat. hitre tértek számára tett alapítványok és számadásai; 67. kegyes alapítványok számadásai; 68. kézművesek árjegyzékei, közalapítványi hivatalok kisebb költségjegyzékei; 69. egyházi alapérték követelő és terhelő állapotja; 70. templomok és kápolnák számadásai; 71. egyházmegyék állapotjelentései; 72. hit- és vallástanulmány, hittanárok, hittani »vitatók« és könyvekrőli értesítmények, tanárok fizetései; 73. nyugdíjúgyek; 74. tábori lelkészek; 75. rendezett püspökségek fölös jövedelmei; 76. bosnyák növendékpapok; 77. gör. egyesült papok özvegyei és árvái nyugdíjpénze; 78. egyházmegyei alapítványok növendék és elaggott papok pénztárainak gyarapítására; 79. Pázmán és Bécsi cs. kir. papnevelő intézetek; 80. Bécsi lelkészintézet. Ezek a 41—80. kútfő alatt felsorolt tárgyak mind a helytartótanácsi »egyházi alapítványi« osztály (dep. ecclesiast. fundationale) köréből valók, s így ez (három pénztári jellegű tárgycsoport kivételével, melyek a minisztérium közgazdasági

és alapítványi osztályába kerültek) a maga egészében a minisztérium katolikus egyházi osztályába olvadt bele. Ez utóbbi tehát két helytartótanácsi osztálynak: az egyháznak és egyházi alapítványinak egyesítéséből jött létre.

A *minisztérium protestáns egyházi osztálya*¹ bővebb ügykörű és — a vallási kérdéseket az egyenlőség és viszonyosság alapjára helyező 1848:XX. tc. folyamánaképen — jóval jelentősebb és önállóbb jellegű is, mint helytartótanácsi elődje volt, melynek egyébként valamennyi ügycsoportját magába olvasztotta. Az új minisztériumi protestáns ügyosztály tárgyköre így alakult: 1. vegyes házasságok, az ezekből származott gyermekek vallási neveltetése, fattyúgyermekek vallási nevelése, áttérések, az áttértek évnegyedi jegyzékei; 2. házassági akadályok alóli felmentések, dispensatióval fel nem ruházott egyének összekötése, idézési határnapok; 3. protestáns iskolák, paplakok, templomok vagy egyházak ellátásához, fenntartásához, s felépítéséhez megkívántató pénzösszegek; telkek kihalásának, építési anyagoknak a községek vagy mások általi kiszolgáltatása; templomok fiókítása, temetők; 4. egyházkerületi főnökök vagyis superintendensek, felügyelők, gondnokok, papok, tanítók választása, elmozdítása, áthelyezése, halálózása; városi s falusi papság fizetése; 5. protestánsok alapítványai s mindennemű hagyományaik; 6. protestáns községek egyházi épületeinek felépítésére szolgáló gyűjtések engedélyezése, s az e célból kiküldöttek útleveleinek ügye; 7. városi és falusi lelkészek és tanítók, s özvegyeik ellátása és jövedelme; 8. egyházi gyülekezetek jegyzőkönyvei; 9. kir. városi, mezővárosi és falusi protestáns papság lelkészileg s vallástanítóilag, ezeknek mindennemű panaszos és egyházi ügyei, nemkülönben protestáns községeknek egymással vagy másvallásúakkal való surlódásai; 10. (jelentéktelen ügy); 11. a vallások tárgybani sérelmek és kívánatok; 12. ingatlan javakból eredő sérelmek s kívánatok; 13. keresztlevél-ügyek; 14. külföldi levelezések. Megjegyezzük, hogy számos cím változatlanul íródott át a hely-

¹ Az unitáriusok egyházi ügyei is idetartoztak.

tartótanácsi sorkönyvből, noha esetleg módosítást (vagy törlést) kívántak az új viszonyok.

A *minisztériumi görög-nem-egyesült osztály* szintén önállóbb jellegű, mint a multban a helytartótanácsi volt; 1848. évi sorkönyvében a következő csoportcímekkel találkozunk: 1. szentszéki ügyekről és ülésekről szóló jegyzőkönyvek; 2. gör.-nem-egyes. nemzeti alapértékek és seminariiumok pénzügyei, állapota, követelései, kölcsönei, papi s más hagyományok, magánalapítványok, letétek kezelése és számadásaik; 3. gör.-nem-egyes. egyházi épületek építésére gyűjtött felebaráti segélyek, nemkülönben minden-nemű építések; 4. gör.-nem-egyes. papság lelkészi és vallás-tanítói tekintetben, kinévezés, elmozdítás, halálozás, panaszk; 5. gör.-nem-egyes. papság s tanítóság fizetése és más jövedelme, ingatlanbirtoka; 6. papnöveldek; 7. gör.-nem-egyes. gyülekezetek vagyis congressusok, s ezek költségeinek beszédetése; 8. áttérések, ebből eredt templom-elfoglalások, házassági akadályok, törvénytelen összeesküetések, plebániák s fiókítások stb.; 9. a nép felvilágosítása és megnyugtatása (ez a nemzetiségi mozgalmakkal függ össze; l. később); 10. vegyes házasságok; 11. vallásbeli differentiák egyesültek s nem egyesültek közt; 12. papsági vizsgálatok.

A *minisztérium ötödik, gazdasági és közalapítványi szakosztályának* feladata a felmerülő gazdasági természetű ügyek intézése s az alapítványi (tanulmányi, vallási, egyetemi alapi) javak felügyelete és központi kormányzása volt, s ennek megfelelően a helytartótanács különböző (tanulmányi alapítványi, egyházi javak gazdálkodási, s még más) osztályaiból vett át ügycsoportokat. Az osztály jelentékenyebb tárgyai a kútfőjelzések szerint: 1—7. a közalapítványi javak — gazdasági főtiszték által vezetett — kezelőkerületeinek (csákovai, győri, horvátországi, mislyei, pécsváradi, pesti, sellyei kerületek) ügyei; 8. egyetemi nyomda s papírmalom; 9—13. alapítványi adósságok s kamatok; 14. templomok költségei; 16. alapítványok tárgyai; 17. egyházi alapérték pénztári követelései, tőkepénzei s kamatai; 18. tőkepénzek kölcsönzése; 21. ala-

pítványi javak állapota; 28. alapítványi javak bérlése; 29. pénztári ügyek; 30. közalapítványi személyzet ügyei; 31. építészeti igazgatóság tárgyai; 34. záloghivatal személyzete; 38. alapítványokat általánosan illető tárgyak; 39. közalapítványi ügyigazgatósági személyzet és az alapítványi jószág-felügyelő ügyei.

Eötvös báró a minisztérium megszervezése alkalmával új alapítványi főfelügyelőt is nevezett ki Bucsánszky József személyében,¹ akit a kiadott utasításokban felhív arra, hogy mindenekelőtt ismerkedjék meg az összes javak állapotával (ezeknek a kerületi főtisztek által történő összeírásáról már gondoskodott), aztán állítson egybe összesített jelentést. A javak jövedelmezősége ellen sok kifogás merült fel a multban; Eötvös hangsúlyozza, hogy azokat — apróbb haszonbérletekre való bontással — jövedelmezőbbekké kell tenni.²

A minisztérium mellett elég jelentős személyzetű *számvévőség* működött, amelynek kialakulására világot vet Ebeczky Imre kir. helytart. főszámvevőnek 1848. május 8.-án kelt jelentése. Eszerint a helytartótanácsi számvevői hivatal eddig hét osztályból állott: u. m. az úrbéri, három közadói, s a gazdasági, tanulmányi és egyházi osztályokból (kb. 100 tagú személyzettel). Ezek közül a minisztériumok szervezése kapcsán az egyházi, tanulmányi és gazdasági osztályokat a másodszámvevő vezérlete alatt az új válás- és közoktatásügyi minisztériumnak rendelték alá.³

A minisztérium ügyköri megszervezésével párhuzamosan folyt a *személyi* rész megalakításának jelentős és sok körültekintést igénylő munkája. Ennek első és legfontosabb állomása a vezető tisztségek betöltése, a miniszter közvetlen munkatársainak kiválogatása volt; ebben az ügyben intézi Eötvös István nádorhoz első felterjesztését.

¹ VKM. 1848. D. 623. fasc. 528. sz.

² VKM. 1848. D. 623. fasc. 587. sz.

³ Az 1848. évi minisztériumok szervezési iratai (Orsz. Levéltár, Helytartótanácsi osztály): D. I. J. csomó 6. sz.

„Fenséges Úr!

Addig is, míg osztályaimat teljesen elrendezhetném, meg-
erősítés végett felterjesztem a következő közhivatalnokokat:

álladalmi altitkár: Szász Károl;

osztályfőnökök: Athanaczkovics Vazul;¹ Korizmics Antal,
Lónyay Gábor, Nyéky Mihál;

tanácsnokok: Fábriczky² Sámuel, Pap Endre és Szőnyi Pál
urakat.

Tisztelettel és hódolattal maradván Fenségednek hive

Budapest, ápril. 24. 1848.

B. Eötvös Josef,

vall. és közokt. miniszter.³

Az ügyiratra rávezetve: A kinevezés az előterjesz-
tés szerint megtörténvén, az iratok közé, apr. 25. A
kinevezettek valamennyien új emberek voltak az állami
szolgálat terén, az egy Nyéky Mihályt kivéve, aki a hely-
tartótanácsnál viselt előzőleg irodaigazgatói tiszte. A fen-
tiekhöz később még három tanácsosi kinevezés csatlako-
zott: Csausz Márton és Balassa János egyetemi tanároké,
s a szintén a megszűnt helytartótanácsból átvett Szabó
Károlyé.⁴

Az első magyar vallás- és közoktatásügyi államtitkár,
Eötvös József főmunkatársa tehát a nagyenyedi reformá-
tus főiskola híres és nagyhatású professzora, az erdélyi
politikai élet egyik vezéralakja: Szász Károly lett, — a
katolikus miniszter mellett az arányosságnak megfelelően
protestáns államtitkár, — mint egyszersmind a két testvér-
haza: Magyarország és Erdély egyesülésének is szimbo-
luma. Szász Károly egyrészt mint egyetemes műveltségű,
modern pedagógiai elveket valló tanár, ki már évtize-

¹ Voltaképen: Plátó. E néven csak itt.

² Helyesen: Fábriczky; l. aláírását a minisztériumi aktákon, vala-
mint a Pesti Hirlap 1848. ápr. 27. sz. is (kinevezések).

³ István nádori iroda 1920/1848. sz.

⁴ A rájuk, valamint a kisebb tisztviselők kinevezésére vonatkozó
iratokat l. István nádori iroda 1060/1848. és 1225/1848.; VKM. 1848., D.
764. fasc. 608. és 654. sz.; valamint a Pesti Hirlap 1848. máj. 23. és
máj. 25-i sz.

des nagyértékű munkásságra tekinthetett vissza a felsőbb oktatásügy terén,¹ másrészt mint régi erdélyi követ, s az országgyűlési légkörben és küzdelmekben jártas s megedzett politikai vezér: egyaránt alkalmas volt a rá váró fontos munkakör betöltésére. Mint államtitkár, Eötvös mellett a minisztérium jelentősebb munkálataiból kivette részét; eleinte azonban egyideig nélkülözni kellett közreműködését, mert, mint erdélyi követ, röviddel a minisztérium megalakulása után visszatért az ottani országgyűlés befejező ülészakára, s ez alkalommal egyszersmind a Pesten tartandó új népképviselői parlamentbe való megválasztását is előkészítette.² Alakja főleg akkor nyomul előtérbe, mikor Eötvös lemondása után a honvédelmi bizottmány megbízásából ő veszi át a minisztérium vezetését (1848. szept. 12.—1849. május 2.).

Az egyes minisztériumi ügyosztályok közül a legnagyobbak: a közoktatásnak vezetői állása egyelőre betöltetlen maradt, s közvetlenül Eötvös, illetőleg Szász Károly irányítása mellett végezte a többi osztályét jóval felülmúló arányú munkásságát. Ez osztály tanácsosai: Csasz Márton egyetemi alelnök (a »közoktatásnak az egyetemet érdeklő részeiben«),³ Balassa János, a jeles sebész, orvostanár s igazgató (a közoktatás orvostani vonatkozásaiban), az ügyvéd-politikus Pap Endre, a kor neves poétája (1848. augusztusától, előbb a protestáns egyházi osztályban működött); — s végül az akkor már ismert nevű Szőnyi Pál, a kiváló pedagógus, Pestalozzi buzgó híve, kinek mestere szellemében megírt nagy munkáját a Tudós Társaság nemsokkal előbb tüntette ki jutalmával. Az ő részvétele jelentette a politikai vonatkozásoktól mentes tiszta pedagógiai elemet és szellemet a

¹ Szász Károlynak, mint tanárnak működésére nézve I. P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagyenyed, 1868. 229—261. l.

² L. érdekes jelentését a miniszterelnökhöz az erdélyi helyzetről Orsz. Levéltár (Helytartótan. oszt.) Belügyi elnöki iratok, D. 5. csomó, 320. eln./B. sz.

³ VKM. 1848. D. 623. fasc. számjelzés nélkül.

minisztériumban; a miniszternek különösen népiskolai reformterveiben legfőbb támasza és munkatársa volt.

A három egyházi osztály élén a megfelelő vallású osztályfőnökök állottak: Korizmics Antal apát és mesterkanonok, a kir. tábla főpapja, bölcsészkar igazgató irányította a katolikus, — a politikai és felekezeti életben egyaránt vezető tekintélyű Lónyay Gábor a protestáns,¹ és Athanaczkovics Plátó budai püspök a görög-nem-egyesült osztály működését. A protestáns egyházi osztályban működött a kiváló jogi tudású Fábricz Sámuel ügyvéd, szepesmegyei főtáblabíró, tiszai ág. hitv. ev. egyházkerületi felügyelő is, ki irodalmi tevékenysége során népnevelési kérdésekkel is foglalkozott.

A gazdasági és alapítványi osztály főnöke Nyéky Mihály lett, ki, mint már említettük, helytartótanácsi szolgálatból lépett át az új minisztériumba. Itt dolgozott Szabó Károly tanácsnok (volt helytartótanácsi tanácsos) is.

A kisebb tisztviselői helyeket a miniszter részint a volt helytartótanács rendelkezési állományba helyezett hivatalnokaival, részint újonnan alkalmazott egyénnel töltötte be (közülök a fogalmazókat és gyakornokokat saját hatáskörében nevezte ki). Az egyes állásokra való jelentkezés oly nagymértékű volt, hogy a miniszternek külön hivatalos nyilatkozattal kellett a további pályázási ostrom elé gátat vetni.²

¹ Eötvös a Lónyay Gábort fölkérő levelében hangsúlyozza, hogy Lónyay állásvállalása „az összes protestáns státusz között véghetetlen megnyugvást szülne”. Ö. m. XX. k. 22. l.

² Pesti Hírlap 1848 máj. 17. sz. Számos kérvény, ajánlkozás van a miniszteri elnöki iratok közt (VKM. 1848. D. 764. fasc. 637. sz.-tól, valamint 667—716. sz.) Egy minisztériumi jegyzék (VKM. 1848. D. 623. fasc. 479. sz.) 91 folyamodót mutat ki; legnagyobb részük ügyvéd. Az ajánlkozók sorában találjuk Bloch Mór szarvasi tanárt, a későbbi Ballagi Mórt, jeles nyelvtudósunkat, ki könyvtárnokságért folyamodik; azután az ekkor 21 éves Vasvári Pált, a 48-as ifjúság híres vezérét, ki történelmi búvárkódásai alapján egyetemi katedrára pályázik (ehelyett azonban Kossuth titkára lett). Ney Ferenc kisdédóví igazgató, a 48-as tanügyi mozgalmak egyik vezetője, szintén felajánlotta szolgálatait a minisztériumnak. (VKM. D. 623. fasc. 700. sz.) Az egyetemi tanszékekre

Eötvös minisztersége alatt három ízben készült ki-mutatás a minisztérium személyzetéről: egy 1848. május 19.-én a pénzügyminiszter számára, a hivatalnokok fizeté-sének kiutalványozása céljából;¹ egy másik a statisztikai hivatal használatára (1848. júl. 4.-én);² s röviddel rá egy harmadik a vallás- és közoktatásügyi költségvetés kereté-ben (1848. júl. 12.-ről keltezve).³ Alapul az elsőt véve, s adatait a másik kettőével kiegészítve és ellenőrizve, a minisztérium tisztviselői kara a következőképen alakult. A miniszteren (évi fizetése 12.000 frt.) és államtitkáron (évi fizetése 6000 frt.) kívül 4 ügyosztályfőnök (egyenként 3500 frt.) és 6 tanácsos (évi 2500 frt.) fizetéssel működött.⁴ Rajtuk kívül van a fogalmazási szakon még 4 titkár: Marko-vics László, mint az elnöki (előbb államtitkári) hivatal veze-tője, nagyobb (évi 2000 frt.), a másik három (Ebeczky, Janicsáry, Récsy) kisebb (évi 1500 frt.) fizetéssel; szere-pel még 14 fogalmazó (600—800 frt.), 5 segédfogalmazó (500 frt.) díjazással. Az irodaszemélyzet (segédhivatal) a főnökön (Galambos Eleken) kívül 18 főből áll; az iroda-főnök fizetése 1200 frt., a többi tisztviselőé 400-tól 800 frt.-ig terjed. 4 szolgálja volt a minisztériumnak (260—280 frt. évi fizetéssel).

A minisztérium létszáma tehát a fogalmazási karon — a miniszteren és államtitkáron kívül — 33, az irodában

pályázók közt van Peregriny Elek volt könyvbíráló, a neves pedagógiai író is (VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 23. t.), kit a kormányshékek fel-oszlatása után maga István nádor ajánlott melegen az új minisztérium figyelmébe; katedrát azonban csak Eötvös távozása után, 1848 végén nyert. Ugyancsak már Eötvös lemondása utáni időben pályázik Irinyi János, a jeles magyar feltaláló is iparianodai vegytani tanszékért. (VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 20. k. 92. t.)

¹ VKM. 1848. D. 764. fasc. 635. sz.

² VKM. 1848. D. 623. fasc. 457. sz.

³ VKM. 1848. D. 623. fasc.

⁴ A két egyetemi tanár-miniszteri tanácsos, tekintettel arra, hogy hivataluk mellett egyetemi katedrájukat és fizetésüket változatlanul meg-tartotta, csak 1100 frt.-nyi pótlékban részesült.

19, összesen 52 tisztviselő volt.¹ A fogalmazásbeliek közül 14 állt előzőleg már a helytartótanács szolgálatában; az irodaszemélyzetből 8. A pénzügyminiszterhez felterjesztett kimutatás a tisztviselők vallási viszonyait is feltünteti. Eszerint közülük 33 a katolikus, s 17 a másvallású (néhány állás ekkor még nem volt betöltve). Katolikus: Korizmicz Antal és Nyéky Mihály osztályfőnök, Csausz Márton és Szabó Károly tanácsos, Markovics és Récsy titkár, valamint 9 fogalmazó és 2 segédfogalmazó; az irodaszemélyzetből 16 egyén. Reformátusok: Szász Károly államtitkár, Lónyay Gábor osztályfőnök, Pap Endre és Szőnyi Pál tanácsos, s 2 fogalmazó. Evangélikus: Fábricz Sámuel és Balassa János tanácsos, Ebeczky titkár, egy fogalmazó s egy irodai alkalmazott. Görög-nem-egyesült vallásúak voltak négyen: Athanaczkovics püspök, ügyosztályfőnök, Janicsáry titkár, egy fogalmazó és egy írnok; görög katolikus hitű ellenben csak egy (egy fogalmazó); unitárius is egy (egy segédfogalmazó). A tisztviselők vallási megoszlása tehát eléggé híven visszatükröztette az ország felekezeti erőviszonyait, ami itt, a vallásügyi minisztériumban, az egyházak érzékenysége miatt fokozott jelentőségű volt. Panaszra legfeljebb a hazai görög katolikusoknak lehetett okuk (meg is tették ezt); ám Eötvös — már előbb — gondolt erre, s átiratban kérte föl Popovics Vazul munkácsi görög kat. püspököt, hogy minisztériumába néhány jeles gör. kat. vallású világi egyént ajánljon, »a tehetség, erély és erkölcsök legszigorúbb tekintetével, — mert más tekintet soha nem leszen előttem...«² E kérdés azonban a viszonyok alakulása folytán még 1849-ben is csak a tervezés és ajánlás stádiumá-

¹ A Debrecenbe menekülő kormánnyal mindezek közül csak kevesen mentek el. A minisztérium személyi jegyzéke ott mindössze nyolc tisztviselőt mutat fel: Szász K. államtitkárt, Pap Endre tanácsost, egy fogalmazót, egy sorjegyzőt s még négy kistisztviselőt.

² VKM. 1848. D. 764. fasc. 646. sz. Az eperjesi gör. kat. püspök és káptalan feliratban kérte a minisztertől gör. kat. vallású egyének kinevezését a minisztériumba, különösen az ottani elhanyagolt népiskolai viszonyok felkarolása, s a vidék magyarosítása érdekében. (VKM. 1848. D. 623. fasc. 580. sz.)

ban vesztegelt. Az unitárius vallásúak hathatósabb képviselete a minisztériumban bizonyára az Erdéllyel való egyesülés szorosabbra válása során lett volna esedékes (az unitárius püspök és tanács kérését is intézett ezirányban a kormányhoz 1849-ben).

A statisztikai hivatalnak küldött kultuszminisztériumi kimutatás a tisztviselők ügyosztályok szerinti beosztását is tartalmazza, — a főtisztviselőkre nézve fentebb már ismertetett állapotnak megfelelően. Eleinte »álladalmi altitkári« hivatal is állott fenn a minisztériumban (Markovics és Ebeczky titkárok működtek itt); ezt azonban Eötvös (1848. aug. 11.-én) megszüntette, s helyette a többi minisztérium mintájára miniszteri elnöki-irodát szervezett, Markovics László titkár vezetésével.¹ Bár a görögkeleti osztály főnökét, Athanaczkovics Plátót időközben bácsi püspökké nevezték ki (neve a statisztikai kimutatásban már nem is szerepel az osztály élén), ő vezette továbbra is a görög-nem-egyesültek ügyeit, — amennyire ezeket Budapestről még egyáltalán intézni lehetett. A püspöknek hivatali munkájában Janicsáry titkár segédkezett. A közoktatásügyi osztálynak volt a legtöbb hivatalnoka: 3 tanácsos (augusztustól négy), egy titkár (Récsy), s 6 fogalmazó működik itt; van az osztálynak két gyakornoka is, az egyik Tisza Kálmán, a későbbi miniszterelnök.

Megjegyezzük még, hogy az 1848—49. évre szóló vallás- és közoktatásügyi minisztériumi költségelőirányzatban néhány állással több van felvéve a ténylegesnél, mert számításba vették a még szervezendő és betöltendő helyeket is. Így mindenekelőtt a közoktatási osztály élére kellett még főnököt állítani; tervbe volt véve három további tanácsosi állás szervezése is, főleg az Erdéllyel való unió következtében. Ezeken kívül kettővel több titkári, ugyanannyival több fogalmazói állás szerepel a költségvetésben, s néhánnyal több irodai alkalmazott is.²

¹ VKM. 1848. D. 624. fasc., számjelzés nincs.

² A nemzet hazafias áldozatkészségéből 1848-ban a vallás- és közoktatásügyi minisztérium személyzete is kivette részét: fizetése 3%-át juttatta (három évre szóló megajánlással) a haza céljaira. (VKM. 1848. D. 623. fasc. 473, 509. sz.)

Igy alakul ki az első magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium szellemi testülete, mely hivatva volt kiváló vezérét kulturális újraépítő munkájában támogatni. Lelkesedés, munkakészség és eszmékbe vetett hit hevített minisztert és munkatársakat egyaránt, kik nagyot alkotni lettek volna hivatva, — ha a függetlenség elnyerése nem történik éppen olyan időben, midőn azt érvényesíteni legkevésbé volt mód. A nemzet, az udvari reakció és nemzetiségek karmai közt, súlyos küzdelemre kényszerült, melyben már nem kultúrájáról, hanem egész létéről volt szó. Ily körülmények közt Eötvös József báró öthónapos minisztersége nagyszabásút nem alkothatott, s tényleges tevékenysége a kényszerhelyzet folytán eleve szűk határok közé szorult. Azonban, ha a tényleges alkotások terén nem is jelent számottevő eredményt kultúrpolitikánk történetének e rövid kis szakasza, mégis figyelemreméltó amaz eszmék, tervek és kezdeményezések miatt, melyek nemcsak a kiváló vezér géniuszából, hanem a kor és nemzet megtermékenyített lelkéből is az önállóság e röpke perceiben oly meglepő bőséggel felbuzogtak. Ez a gondolati és elvi tartalom, ez az eszmei értéktermés az, mely e néhány hónapnak jelentőségét megadja.

IV.

Az 1848. évi XIX. és XX. törvénycikk. A minisztérium vallásügyi tevékenysége.

Az egyetemről szóló 1848. XIX. tc. jelentősége; főrendi-táblai tárgyalása. Az 1848. évi vallásügyi törvény. Az egyházi és iskolai terhek ügye. A szepesi plébániák megsegítése. A protestáns egyházak jövedelemvesztésének hivatalos kimutatása. Az 1849. évi segélyezések. Katolikus püspöki konferencia és nemzeti egyházi zsinat. Az erdélyi róm. kat. egyház memorandum. A protestáns felekezetek pesti egyetemes értekezlete és emlékiratai. Görög-nem-egyesült ügyek. Átmeneti zökkenők a vallásügyek intézése terén. A róm. kat. főpapi kinevezések. Kat. táborigazgatás terve. Pazmaneum és Augustianum. Önálló magyar irgalmasrendi tartomány megalakítása. Domonkosrendi szerzetesek függetlenítési kérése. Görög-egyesült érsekség alapítási terve. A muraközi plébániák ügye. A hazai zsidóság megmozdulása. A minisztériumnak a katolikus és protestáns egyházakhoz való viszonya.

A minisztérium működése, az első szervezési munkálatok befejezése után, kettős mederben haladt. A teen-dők egyik nagy csoportja a folyóügyek intézése, s a helyzet követelte rendelkezések megtétele volt, ami azokban a mozgalmas napokban magában elegendő munkát adott; éppoly sürgős, de még fontosabb feladatának tekintette azonban Eötvös a szükséges reformoknak előkészítését és megvalósítását is. Az ügyek javarésze, különösen, ahol elvi kérdések forogtak szóban, keresztülment kezén és ítéletén. Még a csekélyebb jelentőségű ügyekben is elsősorban az eszmék tisztázására törekedett, arra, hogy az egyes esetet elvire, egyetemes nézőpontra vezesse vissza, — úgy azonban, hogy az adott valóságot és a helyzetet azért szem elől ne tévessze. Felsőbbeséges szelleme el tudta kerülni a pusztán gyakorlati politikusok tényekhez tapadó egyoldalúságát, anélkül, hogy a bölcsész-államférfiakat fenyegető elméletiség hibájába esett volna.

Az utolsó rendi országgyűlés két jelentős vallás- és közoktatásügyi törvényt hagyott örökségül: az egyetemről szóló 1848. évi XIX., és a vallás tárgyában intézkedő 1848:XX. törvénycikket. E törvények, (melyek közül különösen az első csupán kerettörvény jellegű), bizonyos irányelveket mondtak ki, melyeknek nyomán a minisztérium tartozott részletes javaslatokat kidolgozni.

Az *egyetemről szóló törvény* a pesti egyetemi hallgatók petíciójának folyamánya volt, melyet a Pozsonyba ment pesti küldöttség nyújtott be (1848. március 19.-én) az országgyűléshez (innen az ügy kiragadása a közoktatási kérdések sorából). Rövidesen országgyűlés elé is került a néhányszakaszos, csupán a legfőbb elvek kijelentésére szorítkozó törvényjavaslat. Ennek első pontja az egyetemet közvetlenül a közoktatási miniszter fennhatósága alá rendeli; második cikkelye a tanítás és tanulás szabadságának elvét szögezi le oly értelemben, hogy egyrészt a hallgatandó tanár és leckék megválasztását a tanulók szabad belátására bízza, másrészt a rendes tanárok mellett más jeles egyéneknek is jogot ad egyetemi előadások tartására (egyetemi magántanárság). Ez elvek gyakorlati alkalmazására a minisztérium nyer megbízást, azzal a kötelezettséggel, hogy erről és az egyéb ezzel összefüggő teendőkről a legközelebbi országgyűlésnek jelentést tegyen.¹

Az egyetemi törvényjavaslat főrendi-táblai tárgyalásán, különösen a 2. §-sal kapcsolatban, behatóbb vita keletkezett, melyben — már mint miniszterjelölt — Eötvös is részt vett. A 2. § eredeti szövege ugyanis a következő volt: »Az oktatás és tanulás szabadságának azon elve, hogy egyrészt a tanuló arra nézve, mely tant és melyik tanártól kívánja hallgatni, szabad választást tehessen; másrészt, hogy a rendes tanárokon kívül más jeles egyének is oktathassanak, törvényesen kimondatik«. Az egyik főrend (Barkóczy János gr.) e pontnál kifogásolta, hogy míg a külföldi (németországi s más) egyetemeken a tanítás szabadságának elve

¹ A törvényre nézve I. Vécsey Tamás: „Az 1848:XIX. törvénycikk és a karok“ c. rektori székfoglaló beszédét (Bp. 1901).

bizonyos korlátozásoknak van alávetve, a beterjesztett törvényjavaslatból ez hiányzik, mert eszerint mindenki előadhat az egyetemen. Eötvös erre válaszában hangsúlyozta, hogy a második cikkely pusztá elvet mond ki, melynek alkalmazása tekintetében sokféle intézkedésre lesz még szükség, ezeket azonban pár óra alatt rögtönözve összeállítani nem lehet, mert az egyetem célszerű elrendezése a legnehezebb dolgok közé tartozik. Az elnöklő Majláth György országbíró erre azt ajánlotta, hogy míg a részletes törvényjavaslat életbeléptethető nem lesz, jelen törvényt se foganatosítsák. Eötvös azonban ezzel szemben rámutatott arra, hogy nagyon kérdéses, vajjon a jövő országgyűlésig — amikor a részletes terv előterjesztésre kerül — fenntartható lesz-e a közoktatási rendszer mai alakjában, s nem lesz-e már előbb bizonyos intézkedésekre szükség, melyek a mostani status quo-tól eltérnek. Az elnök újabb felszólalásában erre annak az álláspontjának adott kifejezést, hogy a minisztériumot reformintézkedések megtétele helyett csupán tervezet készítésével bízzák meg a fenti elvek alkalmazására nézve, s ezt majd a legközelebbi országgyűlés tárgyalja. Eötvös azonban ezt sem helyeselte, mert szerinte annak kimondása, hogy a minisztérium ne tehessen semmit az oktatás javítására, a fennálló helyzetnek országgyűlési megrögzítése; ezt megteheti a törvényhozás, de csak akkor, ha biztos benne, hogy a régi állapot továbbra is fenntartható. S midőn az elnök megismételte indítványát, Eötvös kijelentette, hogy annak elfogadása esetén a minisztérium az egyetemre vonatkozólag minden felelősséget elhárít magától, minthogy felelősség csak arra nézve terhelheti, amire nézve a törvényes eszközöket rendelkezésére bocsátják. Az utána következő felszólalók egyrésze az országbíró indítványát támogatta; másrészük viszont (Jeszenák János br., Teleki László gr., Batthyány Kázmér gr., Teleki Domokos gr., Vay Lajos br.) az eredeti szerkezet mellett foglalt állást. Ez utóbbiak rámutattak arra, hogy az oktatási rendszer hiányai sokkal közismertebbek, semhogy a mai állapotok változatlanul fenntarthatók volnának; meg kell bízni a miniszterben, hogy a jövő országgyű-

lés akaratát megelőzni nem fogja, de megtesz mégis bizonyos intézkedéseket, melyek a tudományos szellem felébresztésére alkalmasak az egyetemen. Teleki László egyenesen bizalmatlanságnak minősítette a minisztériummal szemben, ha semmi hatalmat sem adnak kezébe (e vád ellen egyébként az országbíró tiltakozott). Forgách Antal gr. ezzel szemben hangsúlyozta, hogy a tanításra, vizsgákra, s hasonló dolgokra nézve nem akarják a miniszter kezét megkötni; de hogy ki taníthasson az egyetemen, ez fontos elvi kérdés, s ha erre nézve biztosítékot kívánnak, ez nem jelent bizalmatlanságot a minisztériummal szemben. Az ellentéteket végre is Széchen Antal gróf fel szólalása hidalta át, aki szintén kiemelte, hogy nem bizalmatlanságról van szó, mert ők a tanítási feltételek megállapítását a minisztériumra óhajtják ruházni; éppen ezért a vitatott 2. §-nak olyan értelmű módosítását ajánlja, hogy a rendes tanárokon kívül előadó egyének egyelőre »a minisztérium által ideiglenesen meghatározandó, később pedig törvény által megállapítandó feltételek mellett« működjenek közre az egyetemi oktatásban. A főrendek hozzájárultak e javaslatához, s azt elfogadás végett a karok és rendek táblájához tették át azzal az indokolással, hogy a tanszabadság rögtöni és feltétlen életbeléptetéséből eredhető zavaroknak óhajtják ezzel elejét venni, s a minisztériumnak is a kellő felügyeleti és ellenőrzési jogot megadni. Az alsó tábla a javasolt módosítást helyesnek találván, azt magáévá tette.¹

A törvény tehát az egyetemet végre egyedül illetékes

¹ A főrendi táblai vita lefolyását l.: „Felséges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar és Csehországok e néven ötödik apostoli királya által szabad kir. Pozsony városába 1847. évi nov. 7.-re rendeltetett magyar országgyűlésen a Méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések Naplója. Pozsony, 1848.“ (XLVIII. ülés, 1848 márc. 25.) 434—437. l. A törvényjavaslat, ill. törvény szövegére nézve l. „Felséges I. Ferdinánd stb. által sz. kir. Pozsony városába 1847. esztendei Szt. andrás hava 7. napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek Irományai. Pozsony, 1848.“, 92. sz. (itt — nyilván tévedésből — már a végleges szöveg van közölve), 106, 127, 148, 175. sz.

alkotmányos felsőbbbsége alá helyezte és fölszabadította a régóta kifogásolt, jogtalan bécsi gyámkodás alól. A tanítás szabadságának beiktatásával az az alapelv emelkedett jogaiba, mely akkor már, különösen az újabb német egyetemeken meghonosodott, s mely nélkül a tudományok igazi virágzása el nem képzelhető. A minisztérium a törvényhozás utasításának megfelelően foglalkozott az egyetem reformjának ügyével (ezirányú intézkedéseiről később lesz szó), s el is készítette az egész kérdést rendező egyetemi szabályzatot, ennek életbeléptetésére azonban már nem kerülhetett sor.

A másik törvénynek, a nagyjelentőségű 1848:XX. tc.-nek végrehajtása a minisztérium legfontosabb feladatai közé tartozott. E törvény¹ hosszú küzdelmek betetőzéseként a bevett vallásfelekezeteknek s az ezek közé sorozott unitárius vallásnak is (1. §) teljes egyenlőségét és viszonyosságát mondja ki (2. §). A kort jellemző optimista felbuzdulással elrendeli továbbá, hogy »minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségai közállodalmi költségek által fedeztessenek«; s utasítja a minisztériumot, hogy ez elv részletes alkalmazásáról a következő országgyűlés elé terjesszen — a felekezetek meghallgatása után — kimerítő törvényjavaslatot (3. §). A bevett vallásfelekezetek iskoláiba

¹ V. ö. mint előzményt a tiszántúli református egyházkerületnek „Kérelemlevelét“ az országos rendekhez (Prot. egyházi és világi lap, 1848. évi 15. sz.), mely 10 pontban a protestáns egyházak kívánságait fejti ki; a főbbek: vallásegyenlőség, az egyházi és iskolai költségeknek az állam által való fedezése, a protestánsok aránylagos képvisellete mindenütt, ahol a katolikus egyház képviseletet nyer; protestáns tábori lelkészek alkalmazása, az iskolák kölcsönös megnyitása a felekezetek számára, az egyetem közössége stb. (L. erre nézve: Kármán Mór, Közoktatásügyi tanulmányok, II. kötet, Közoktatásunk múltja. Bp., 1911. 191. skk. I., Meszlényi Antal, A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Bp., 1928. 75 skk. I.) Az 1848:XX. tc.-re általánosságban még: Zeller Árpád, A magyar egyházpolitika 1847—1894. Bp., 1894. I. k., 98. l.; Zsilinszky Mihály, Az 1848-i vallásügyi törvénycikk története. Bp., 1908; Révész Imre, A magyarországi protestantizmus története. (Magyar történettudomány kézikönyve, III. k. 4.) Bp., 1925. 60. l. Karácsonyi János dr.: Magyarország egyháztörténelme főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad, 1906. 244. l. stb.

való járhatást valláskülönbség nélkül mindenkinek kölcsönösen megengedi a törvény (4. §), s egyszersmind kötelességévé teszi a minisztériumnak, hogy a katonaságnál is megfelelő vallású tábori lelkészek alkalmazásáról gondoskodjék (5. §). Az utolsó három cikkely (6—8. §, mint utólagos hozzátoldás az eredeti törvényjavaslathoz) a görög-keleti egyház ügyét rendezi: kiterjeszti rája is a vegyes házasságok és áttérések ügyében intézkedő 1844:III. tc. hatályát, szabályozza az áttérésekből adódó egyházi vagyoni jogi helyzetet, s megadja a görög-nem-egyesülteknek is a vallási és iskolai autonómiát. Ez utóbbi célból kötelezi a minisztériumot, hogy 75 világi és 25 egyházi tagból álló kongresszust hívjon egybe a legrövidebb időn belül.

Az 1848:XX. törvénycikk tehát állami tehernek nyilvánította az egyházi és iskolai költségek viselését. Ez elvet azonban sokkal könnyebb volt kimondani, mint megvalósítani, s e szakasz, nem gondoskodván egyidejűleg kellő megoldási módokról is, a dézsma és tized eltörlése által amúgy is érzékenyen érintett papi rendet, valamint a népiskolai tanítóságot is súlyos helyzetbe sodorta, s a minisztériumra nézve is sok gondnak és zaklatásnak kútforrása lett. A köznép ugyanis sokhelyütt nemcsak a megszüntetett terhek teljesítését, hanem — fenti törvényre való hivatkozással — egyházi és iskolai adójának további fizetését is megtagadta, vagy legalább is önkényesen leszállította azt. A központba csakhamar tömegesen érkeznek a panaszok és segélyezési kérések az érdekelt egyházi és tanítói személyek részéről. A minisztérium, a törvénynek megfelelően, de kellő fedezet hiányában is, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kérdés részletes rendezéséig (ami csak az egyházi és iskolai szükségletek megismerése után következhetett be), mindenki tartozik fennálló kötelezettségeit teljesíteni.

A sokhelyütt nehéz sorba jutott katolikus lelkészség érdekében a püspöki kar emelte fel szavát a miniszternél, Felterjesztésében (1848. júl. 19.) egyrészt a hívők rászorítását kérte az egyházi járandóságok beszolgáltatására, másrészt pedig segélyek kiutalását az alsóbb papság részére

addig is, míg a tized megszüntetése alkalmából törvényhozásilag is megígért kármentesítés eszközölhető lesz. A minisztérium válaszában felhívta a főpásztorok figyelmét a polgári hatóságokhoz 1848. júl. 20.-án intézett rendeletére, mely szerint addig, míg a törvény az egyházi személyek ellátásáról nem gondoskodik, minden község köteles lelkeszeinek az addigi illetményeket megadni. Ha a község vonakodnék ennek eleget tenni, a hatóságok tartoznak a járandóságok behajtásáról gondoskodni. A püspöki kar által kért papi segélyek tárgyában sajnálattal közölte a miniszter, hogy a vallási alap, mely a segélyezhetőség egyetlen forrása volna, teljesen kimerült,¹ s így a törvényhozás gondoskodását megelőzni vagy pótolni nem képes. Kérte a hercegprímást és püspököket, hogy az egyházi jövedelmeknek netán létesíthető arányosítása útján is próbálkozzanak meg ideiglenes segítőforrásokról gondoskodni.²

A Pesten összegyűlt magyarországi és erdélyi ág. hitv. evangélikus egyházkerületek egyetemes gyűlésének kérésére Eötvös — minisztersége utolsó napjaiban — újabb körrendeletet bocsátott ki: ebben felhívja a törvényhatóságokat a protestáns köznép felvilágosítására olyan irányban, hogy addig, míg az 1848:XX. tc.-ben kimondott elv megvalósítható nem lesz, viselje továbbra is egyházi és iskolai terheit, annál is inkább, minthogy ezek a lelkészekkel és tanítókkal kötött szerződéseken és meghívó leveleken alapulnak. A kötelezettségeiket nem teljesítőkkal szemben törvényes eljárás-

¹ Az 1848. évi törvények folytán az alapítványi javak jövedelme is erősen megcsökkent.

² VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 171. k. 1., 2. t. A hivatkozott miniszteri rendelet azonban nem lehetett túlságosan hatásos, mint azt a tovább sem szünetelő panaszok bizonyítják (v. ö. a protestánsok pesti egyetemes értekezletének felszólalását: VKM. 1848. D. 623. fasc. számjelzés nincs; a váci káptalan kérését: VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 112. k. 17. t. stb.) Konkrét eset kapcsán (a nagyváradi latin szertart. kat. püspöknek válaszolva) Eötvös leszögezte, hogy a kegyúrnak mindaddig, míg a törvényhozás a pátronusi jogokat nem rendezi, az e címen rárótt terheket — habár megcsappantak is jövedelmei — viselnie kell (ez az álláspontja 1849-ben a honvédelmi bizottnáynak is). L. VKM. 1848 Kat. egyh. oszt. 12. k. 1. t.

rást kell indítani. Igen fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a nép a legrövidebb időre se maradjon lelkész és tanító nélkül.¹ Átirattal fordul a miniszter e tárgyban — az evangélikus szász papokat illetően — az erdélyi főkormányshoz is.²

Időközben a minisztérium, fenti álláspontjának fenntartása mellett is, megtette előkészületeit legalább a legnyomasztóbb helyzetbe került papoknak és tanítóknak a lehetőséghez mért szerény megsegítésére. A még Eötvös által készített kultuszminisztériumi költségvetés az 1848-ik év hátralévő részére 625.000, 1849-re pedig 2.500.000 forintot irányzott elő az 1848:XX. tc. 3. §-ából folyó kötelezettségek fedezésére. Az 1849. évi összegből egymilliót szánt a jövedelmükben megfogyatkozott lelkészek anyagi támogatására, egy és fél milliót pedig iskolai kiadásokra.³ A költségvetési előirányzat azonban a bekövetkezett súlyos idők folytán csak kis mértékben volt megvalósítható.

Eötvös terve, mint már láttuk, az volt, hogy a lelkészi és tanítói jövedelmekről szóló kimutatások beérkezte után részletes törvényjavaslatot dolgoz ki az egyházi és iskolai kiadásoknak az 1848:XX. tc. értelmében való rendezésére. Szándékának végrehajtását azonban megakadályozta a lemondása idejéig beküldött kimutatások csekély száma. Minisztersége alatt ezért csupán egy sürgős segélyezési eset került elintézésre: a papi tized meg-

¹ VKM. 1848. Prot. egyh. oszt. 4. k. 22. t. L. még: Közlöny, 1848. szept. 10. sz. Az erdélyi unitárius egyháznak segélyt kérő felterjesztésére, valamint az erdélyi református szuperintendens hasonló tárgyú feliratára a miniszter — válaszul — e körrendeletére utal, mint amelynek alapján a községek rászorítandók lelkészeik ellátására. (VKM. 1848. Prot. egyh. oszt. 7. k. 37., 7. k. 36 t.)

² VKM. 1848. Prot. egyh. oszt. 4. k. 22. t. Az előzményekre nézve l. az István nádori iroda 1839/1848. és 2375/1848., valamint a VKM. 1848. D. 623. fasc. 434. sz. iratait.

³ Az 1848. évre szóló költségvetés képviselőházi tárgyalása során Madarász László, az ismert radikális képviselő, ki akarta a segélyből a lelkészeket rekesztetni; Eötvös ezt ellenezte, megjegyezve, hogy a felvett összeg éppen, hogy az éhenhalástól menti meg a rászorultakat. (1848 szept. 1-i ülés: Közlöny, 1848 szept. 3. sz.)

szüntetése által létükben megtámadott *szepesi plébániák* ügye, melynél — mint a hivatalos indokolás mondja — tekintetbe kellett venni egyfelől az »ottani kisebb pap-ságnak kimutatott aggasztó (anyagi) állapotját, másrésztől az egyházmegyének lakosságánál fogva a mostani zavaros időkben különös figyelmet igénylő helyzetét«. 90 plébánosról és 26 káplánról volt itt szó, kik addigi jövedelmük legnagyobb részétől elestek; a lőcsei plébánosé például 3498 frt. 18 kr. volt a múltban, s most megmaradt belőle 270 frt. 42 kr., az iglóié 2500 frt., maradt 157; a lublói-nak bevétele azelőtt 533 frt. volt, most 168. A kimutatásban szereplő, megmaradt plébánosi jövedelmek minimuma 9 frt. 25 kr., maximuma 282 frt.; nem egy plébániának (lőcsei, iglói, felkai, bélai, váraljainak) több ezer forintnyi vesztesége volt. A miniszter az egyházmegyei felterjesztés beérkezte után felszólítja a számvevőséget, mutassa ki először azt, hogy mekkora összeg volna szükséges pótlékkul ahhoz, hogy a 90 plébánia egyenkint legalább évi 300, a 26 káplán pedig fejenként 190 frt.-nyi díjazással legyen el-látva; s mennyi pénz kellene másfelől az esetben, ha — a tervezett osztályozás szerint — a plébánosok jövedelmét városokban 600, mezővárosokban 400, s faluhelyen 300 frt.-ra egészítenék ki. A számvevőség — az 1802. évi utolsó hivatalos összeírást véve alapul — a plébániákra 13.121 frt. 25 kr., a káplánok segélyezésére 4624 frt. 25 kr., összesen 17.745 frt. 50 kr.-t tart szükségesnek. A második számítás szerint, tekintettel arra, hogy népesebb mezőváros az egyházmegye területén nem volt, város pedig kettő — úgymint: Lőcse és Késmárk, — ezek plébánosi jövedelmének 600 pfrt.-ra való kiegészítésére káplánokkal együtt kellett volna még 950 frt. A minisztérium e jelentés alapján 1848. aug. 29.-én — ugyanazon év augusztus hó 1.-én kezdődő érvénnyel, s egyelőre két év tartamára — a vallási alapból fedezendő évi 18.345 frt. és 50 kr.-nyi kárpótlást állapít meg a plébániák részére (a két városra 300—300 frt.-nyi plébánosi többletet számítva). A kiutalt első részletet a szepesi káptalani főhe-lyettes 1848. novemberében köszöni meg a minisztérium-

nak, kérvén, hogy a segélyezés hatálya ne augusztus, hanem már május hó 1-től kezdődjék.¹

A támogatásra szorult alsóbb papság megsegítése ügyében jelentős fordulat áll be az Orsz. Honvédelmi Bizottmánynak 1848. december 1.-én a minisztériumhoz intézett rendeletével, mely felhívja ezt, hogy készítsen kimutatást az *elveszett egyházi jövedelmekről*, mivel a kormány a nemzet által országgyűlésileg elvállalt kármentesítési kötelezettségnek eleget óhajt tenni.² A számvevőség az addig befolyt adatok alapján a protestáns felekezetekről összefoglaló jelentést szerkesztett; a katolikusokról — tekintettel arra, hogy 1848. végéig a 24 egyházmegyéből csak 9, mégpedig 6 római és 3 görög katolikus küldötte be táblázatait — ily összesítés úgylátszik nem volt készíthető. A jelentés szerint a református, evangélikus és unitárius lelkészek (Erdélyt is beleértve) a kilenced, tized és tizenhatod megszűnése folytán 31.487 pfrt. 38⁴/₅ kr.-nyi összeget vesztek; a kimutatás azonban — a számvevőség, valamint az ügyosztályi tanácsos (Fábriczky) megjegyzése szerint — számos irat hiánya miatt egyáltalán nem teljes.³ A minisztériumot vezető Szász államtitkár, fölterjesztvén a honvédelmi bizottmányhoz a felekezetek megszűnt dézsma-jövedelmeiről szóló kimutatásokat (a görög-nem-egyesültekről nem, mert ezek papjai nem rendelkeztek dézsmával), megjegyzi, hogy az 1848: XIII. tc., amely a kisebbrendű papság kárpótlásáról szól a tized eltörlésével kapcsolatosan, nem teljes megtérítést, hanem csak illő ellátást, u. n. kongruát ígér. A nők papok részére magasabb díjazást tartana méltányosnak, mint a nőtlenek számára, s a stólat nem kívánná beszámítani a javadalmazásba. Az ellátás

¹ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 18. k. 14. t., 112. k. 3. t., 112. k. 7. t., 18. k. 36. t. A Debrecenbe menekült kormány új kimutatások felterjesztésére szólította fel az összes egyházi hatóságokat; a szepesi káptalani helynök ennek eleget tévén, a pénzügyminisztérium kiutalja az 1848 nov. 1. óta elmaradt részleteket. (VKM. 1849. Debreceni iratok 830, 852. sz. és VKM. 1849. Kat. egyh. oszt. 18. k. 3, 4, 5, 7. t.)

² V. ö. Közlöny, 1848. évi dec. 22.-i sz. is.

³ VKM. 1848. Prot. egyh. oszt. 7. k. 38. és 43. t.

összegére nézve városokban 800, mezővárosokban 600, faluhelyen 400 frt.-ot ajánl.¹ 1849-ben, a honvédelmi bizottmány intézkedéseiből kifolyólag, meg is indul a jövedelmében megcsökkent papság anyagi segélyezése, a pénzügyi és hadi helyzet folytán természetesen nem rendszeresen, s csupán kisebb területre (az országnak a debreceni kormány számára hozzáférhető keleti részeire) szorítkozó hállyal.²

Az 1848. évi XX. tc. kötelességévé tette a minisztériumnak az iskolai és egyházi kiadások fedezéséről szóló törvényjavaslat megalkotása előtt az egyes felekezetek meghallgatását is. Ezért, meg általában a római katolikus egyházat érintő aktuális problémák, valamint a készülő elemi iskolai törvényjavaslattal kapcsolatos kérdések megbeszélése céljából Eötvös a *püspöki kart* 1848. június 1.-re tanácskozásra hívta meg magához. Előzőleg már Scitovszky János pécsi püspök tájékoztatta őt levélben azokról a fejleményekről, melyek a katolikus autonómiára irányuló petíciónak országgyűlési elutasítása óta történtek. A jelen, sok tekintetnél fogva aggasztó körülmények közt, — írja a püspök, — megnyugtatta őt az, hogy a vallás- és közoktatásügyi székbe oly férfiú került, akinek vallásossága minden kétségen felülálló. Elmondja Scitovszky, hogy április 9.-én tanácskozmány volt nála, melyen megjelentek — a püspöki kar tagjain kívül — mindkét tábla nevesebb katolikus tagjai, hogy az autonómikus törekvések tárgyában a további teendőket megbeszéljék. Mint a jelenvolt püspökök idősebbikét, őt bízták meg azzal, hogy körlevéllel forduljon az egyes egyházmegyékhez ez ügyben. Céljuk az, hogy a magyar katolikus alapítványi vagyont vegyes (egy-

¹ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 112. k. 21. t.

² V. ö. erre nézve a VKM. 1849. Debreceni iratok 1932, 202, 482, 506, 532, 596. stb. tételeit, valamint a Honvédelmi bizottmány és kormányzó 1849. évi iratainak 1560, 1564, 1615, 1627, 2351. stb. számait. Az utalványozások katolikus (főleg gör. kat.), protestáns és gör. keleti lelkészek részére egyaránt történnek, egyénenként s egész egyházmegyénként is. Az irányadó elv általában a plébánosi (lelkészi) jövedelemnek 300 ezüst frt.-ra való kiegészítése volt.

háziakból és világiakból álló) bizottság önállóan kezelje, mint az a protestánsoknál, s görög-nem-egyesülteknél is van. Az értekezlet megállapodott abban, hogy álláspontját sajtó útján terjeszti és népszerűsíti, s a jövő országgyűléshez petíciót fog intézni. A fentebb jelzett körlevél a petícióhoz szükséges aláírások gyűjtésére szólítja fel a papságot.¹

Az Eötvössel tartott püspöki konferencia lefolyása után a püspöki kar a magyarhoni klérushoz körlevelet bocsátott ki, melyben előadja, hogy a megyéspüspököket a vallás- és közoktatásügyi miniszter meghívta Pestre, hogy szóbelileg értekezzenek vele néhány egyházukat s az elemi oktatást illető kérdésről.² A püspökök mindennap tanácskoztak az egyházi tárgyakról. Az egyház hajója körül és kebelében támadt »pillanatnyi förgetegre« célozva, inti a körlevél a papságot, hogy helyén maradjon, s ne igyekezzék »tovább terjeszkedni«. Az egyház szerkezete változhatatlan, s rá a politikai fejlemények nem alkalmazhatók; a kulcsok hatalmát nem lehet alulról fölfelé származtatni. Elismeri a püspöki szózat, hogy javításokra szükség van egyházi téren is, ezért nemzeti egyházi zsinat mielőbbi megtartását határozta el, melyen a püspöki székek betöltése, a hitélet megerősítése, s egyéb kérdések kerülnek majd tárgyalásra. Buzdítja a papságot kellő példaadásra.³

Az értekezlet után röviddel Eötvös a püspökökhöz felhívást bocsátott ki, melyben felkéri őket, hogy az 1843: III. és 1848:XX. tc. megalkotása után is elintézetlenül maradt vallási kérdéseknek az egyenlőség és viszonyosság elvein alapuló, s az ország megnyugtatósára szolgáló megoldása céljából közöljék vele írásban a tárgyra vonatkozó nézeteiket, még a közelgő országgyűlés összeülte előtt.⁴

¹ VKM. 1848. D. 764. fasc. 639. sz. L. erre nézve még: Meszlényi, id. m. 88—90. l.

² A körlevél a továbbiakban csak az egyházi vonatkozásokról szól.

³ VKM. 1848. D. 623. fasc. 472. sz. A körlevelet 11 püspök írta alá.

⁴ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 136. k. 1. t. A püspökök válaszaí — ügylátszik — megérkeztek, azonban nem maradtak fenn.

A püspöki tanácskozmány által elhatározott nemzeti zsinat egybehívása valóban meg is történt, s időpontját — a primássá kinevezett, de szentszéki megerősítést még nem nyert Hám János helyett — Nádasdy Ferenc kalocsai érsek, mint rangra legidősebb püspök, 1848. szept. 24.-re tűzte ki. Eötvös a tervet — a nemzeti zsinat egybeültét maga részéről is szükségesnek és hasznosnak ítélvén — helyeslőleg vette tudomásul, s törvényszerű és méltányos közremunkálását ez ügyben szívesen helyezte kilátásba.¹ A zsinat azonban — bár munkássága a katolikus egyház változott helyzetének rendezése szempontjából szükséges és üdvös hatású lett volna, — a mind súlyosabbra forduló politikai és hadi viszonyok folytán elmaradt.²

Az *erdélyi római katolikus egyház* ellenben tartott 1848. augusztus végén Kolozsvárt egy egyházi és világi tagokból álló vegyes közgyűlést, s határozatait memorandum alakjában eljuttatta a nádorhoz s a minisztériumba. A felirat kéri a státus eddigi szabadságának meghagyását, szabad közlekedést a pápával, a placetum-jog eltörlését, a dézsma megszüntetése által okozott veszteségek kárpótlását. Egyházi és világi személyekből álló vegyes bizottmány felügyeletét óhajtja az egyházi javakra nézve; a számfeletti kanonokok, apátságok, prépostságok számát csökkenteni hajlandó, hogy az egyházi javak jövedelméből annál könnyebben lehessen fedezni a kiadásokat. A státus minden elemi, közép- és főiskoláját felekezeti jellegűnek kívánja megtartani a jövőben is; a Kolozsvárott felállítandó közös egyetemhez a többi felekezettel arányos hozzájárulását ajánlja fel. Az iskolák reformja tárgyában vegyes bizottságot küld ki, mely figyelemmel lesz a magyarhoni róm. kat. iskola-rendszerre és az állam által felállítandó mintaiskolákra. Az egyházmegyei gyűléseknek demokratikus alapon való rendezését tervezi: egyházmegyei választó lenne eszerint mindenki, akinek országgyűlési választói joga van. A ve-

¹ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 25. k. 34. t.

² A zsinatot előkészítő kerületi és egyházmegyei gyűléseket azonban legtöbb helyütt megtartották.

gyes státusbizottságot (az eddigi cath. commissio helyébe) már megalakították, 12 taggal. Megválasztották azonkívül a fentemlített iskolaügyi bizottságot is.¹ Az emlékirat a minisztérium lemondásával egyidejűleg érkezett már csak a központba.

Az autonóm *protestáns felekezeteket* a miniszter az 1848:XX. tc.-nek megfelelően ugyancsak értekezletre hívta össze az »egyházi és iskolai reform« tárgyában (1848. augusztus 1.-i időponttal) Pestre, s erre vonatkozó rendeletét az első hetekben már kibocsátotta, felkérve az egyházakat, hogy tegyék meg a szükséges előkészületeket. »Tisztelnem és hazafiúi kötelességemnek érzéseivel várom Önök küldöttjeit, — mondja a meghívó, — kiket az ügynek mind szeretete, mind ismerete fog lelkesíteni, hogy a dolgok új rendének megalakításában közremunkáljanak.«² Az erdélyi únió törvényerőre emelkedése után elmegy a körlevél az ottani helvét, ág. hitv. evangélikus és unitárius egyházak főtanácsaihoz is, de már szept. 1.-re szóló hatállyal. A miniszternek ugyanis — mint arról a magyar protestáns egyházakat is értesítette — az értekezletet az országgyűlés időelőtti egybehívása, s az Erdéllyel való egyesülés miatt egy hónappal el kellett halasztania.³

Augusztus utólján össze is ült a miniszter által egybehívott *egyetemes értekezlet*, melyen mind a tizenegy (magyarországi és erdélyi) egyházkerület követői megjelentek. A három (ev. ref., ág. h. ev. és unitárius) egyház előbb külön-külön tanácskozott. Ami ez előzetes megbeszélések szellemét illeti, azokon (mint az egykorú tudósítás jellemzi) »az autonómiának legszélesebb alaponi megőrzése conditio sine qua non gyanánt fejeztetett ki, és pedig nem

¹ VKM. 1848. D. 764. fasc. (Br. Eötvös J. miniszter elnöki jellegű iratai); kútfő s tételjelzés nincs. L. erre még Meszlényi, id. m. 96—100. l.

² VKM. 1848. Prot. egyh. oszt. 3. k. 5. t. Pesti Hírlap 1848 ápr. 30. sz.

³ VKM. 1848. Prot. egyh. oszt. 3. k. 15, 16. t. Az erdélyi reformátusok — a belügyminiszter útján — már előzőleg maguk jelentkeztek részvételre. (VKM. 1848. D. 623. fasc. 431. sz.)

valami hosszas harc után, hanem egyértelműleg». ¹ A három felekezet megegyező felfogása folytán az együttes tanácskozás teljes egyetértésben néhány óra alatt lefolyt. A felekezetek megbízottai, előadván nézeteiket, megállapodtak közösen abban, hogy küldöttségben mennek a miniszter elé, s tőle, tekintettel a haza súlyos helyzetére, az érdelemleges tárgyalások felfüggesztését fogják kérni. Ez alkalommal egyszersmind minden egyház írásban is átadja majd kívánságait. A miniszter előtt Szoboszlai Pap István tiszántúli református szuperintendens volt az egyetemes gyűlés szószólója, ki ez alkalommal egyszersmind a szorult helyzetbe jutott lelkészség számára is segítséget kért. Eötvös válaszában sajnálattal tájékoztatta a küldöttséget arról, hogy az egyházi segélyezésre egyelőre igen szűk mértékben állnak rendelkezésére erőforrások (a költségvetésbe felvett egy-milliót is főleg a szepesi plébániák, s az orosz és oláh pap-ság ellátására kell fordítania). Az egyházi és iskolai kiadások fedezetére szolgáló teljes összeg meghatározására a miniszter szerint csak a folyamatban lévő összeírások beérkezte s igazolása után kerülhet sor, s ez 1850 előtt nem lesz lehetséges. ² Mindaddig minden hívő tartozik eddigi kötelezettségeit továbbra is pontosan teljesíteni.

A tisztelgés alkalmából átnyújtották az egyházak emlékirataikat. A hazai evangélikus egyházé (»Vezéreszmék« címen) hangsúlyozza, hogy autonómiáját, mint a protestáns szabadság főkincsét, továbbra is megtartani óhajtja. Alapítványai főfelügyeletét és irányítását a minisztérium kezébe teszi le; a felmerülő hiányok pótlását az állam segít-

¹ Beszámoló a Prot. Egyh. és Isk. Lapban, 1848. 45—46. sz. Az értekezet egész lefolyását l. u. ott, valamint Zsilinszky Mihály, A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907. 671—73. l., s u. ötöle: Az 1848-iki vallásügyi törvénycikk története. Bp., 1908. 48—50. l.

² Ez adatokra nézve l. Szeremlei Samu, Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről (Pest, 1867. 2 köt.) című művének I. köt. 181. lapját; — ő azokat az alsószabolcsi és hajdukerületi egyházmegye levéltárában levő kéziratos értekezleti jegyzőkönyvből merítette. L. ugyanerre nézve még: Zsilinszky Mihály, A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907. 673 l., s u. ötöle: Az 1848-iki vallásügyi törvénycikk története. Bp., 1908. 50—52. l.

ségétől várja. Kívánságaik az 1848:XX. tc. alapján, szellemi tekintetben: egyházuk belszerkezetére vonatkozó eddigi sarkalatos jogaik épségben tartása; az egyház és állam viszonyának kölcsönös megegyezés útján való megállapítása, s ugyanígy a többi egyházhoz való viszony tisztázása is. Az idevágó s rendezésre váró ügyek közül kiemelik a vegyes házasságok s a vegyes vallású házaspárok válópereinek kérdését; kívánják a vegyesházasságokból származó gyermekeknek atyjuk vallásán való neveltetését s a reverzálisok eltörlését. Anyagi tekintetben kéri mindenekelőtt alapítványaik érintetlenül hagyását, azzal a kötelezettséggel, hogy számadásaikat bármikor tartoznak a minisztériumba fölterjeszteni; egyházi tisztviselők, papjaik kellő ellátása biztosítandó, s fizetésük szabályozandó. A természetbeli jövedelem ezután is maradjon meg; az állam a szükséges pótlékot készpénzben adja. Az iskolákra nézve az az álláspontjuk, hogy az elemi és középiskolák, valamint a néptanító- és papképző intézetek felekezeti jellegűek maradjanak, s az autonómia hatáskörében hagyassanak; az egyetem közös legyen, de a teológiai fakultás protestáns ágára nézve kizárólagos intézkedési jogokkal. Tanítóik fizetése egyenlő legyen más felekezetűekével; azokban a minisztériumi osztályokban, amelyekben papi és tanári személyek vannak alkalmazva, az ő felekezetük is arányos képviselést nyerjen. Amilyen mértékben járulnak a protestánsok a közterhek viseléséhez, abban a mértékben részesüljenek az állam által nyújtandó segélyben is.¹

A református egyház kívánalmai nagyrészt az evangélikusokéihoz hasonló keretek közt mozogtak, csak éle-

¹ VKM. 1848. D. 623. fasc. (szám nincs). — Jellemző az értekezleten megjelent ev. szászok elkülönülő magatartása: ők az egyetemes gyűlés határozatait tudomásul vették ugyan, de magukra nézve kötelezőknek el nem ismerték, egyrészt az erdélyi evang. egyház különleges állásánál, másrészt azoknál a különbségeknél fogva, mely köztük s a magyarországi hitsorsosok közt fennáll (ilyen különbség pl. „tökéletes, mindent magába foglaló népesséjük”). Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1848. 46. sz.

sebben hangsúlyoztak egyes pontokat. A református egyházkerületek alapul, mint legkimerítőbbet, a tiszántúli egyházkerület véleményét vették, s ennek nyomán állapodtak meg határozataikban. Az értekezletre szóló miniszteri meghívóban foglalt »reform« kifejezést nem kívánják vonatkoztatni egyházuk beléletére;¹ mindenképen fenn akarják tartani autonómiájukat, melyet semmi anyagi könnyebbítésért fel nem áldozhatnak. Külső helyzetükre nézve óhajtják a reformot; egyházuk viszonya az államhoz, s a többi felekezethez az egyenlőség és viszonyosság elvei alapján szabályozandó, s különösen a vegyesházasságok, áttérések s hasonló kérdések rendezendők. Az egyházi adókat el kell törölni, csak az ingatlanok élvezete, valamint a stóladíjak maradjanak meg; a szükséges pótlásról az állam gondoskodik. Az egyházi és iskolai költségek fedezése közadóból történjék; s hogyha van (aminthogy van — teszik hozzá) oly országosan alkotott közalapérték, mely eddig kirekesztőleg csak egy, vagy némi hitfelekezet szükségéinek fedezésére szolgált, osszák meg azt a többi hitfelekezet közt is az egyenlőség és viszonyosság alapján. Ami a miniszteri meghívó levélnek az iskolai reformra vonatkozó részét illeti, a memorandum hangsúlyozza, hogy a reformátusok eddig is erejük megfeszítésével igyekeztek iskoláikat felvirágoztatni; elismerik azonban, hogy e téren náluk is sok még a javítani való. Örömmel üdvözik, s használják föl az államnak iskoláikra való befolyását, amennyiben törvényadta önkormányzati jogaikkal összefér. A benyújtott elemi iskolai törvényjavaslat tekintetében² fájlatják, hogy előbb meghallgatást nem nyertek; tiltakoznak iskoláiknak a közösökbe való beolvasztása ellen, s ilyen értelemben a közös iskolák ügyét jelen értekezlet törvénykijelölte tárgyai közé nem sorozhatják. E kérdésről addig, amíg az 1848:XX. tc. 2. §-ában kimon-

¹ A miniszteri körlevél u. i. „egyházi és iskolai“ reformokról beszélt.

² Eötvös t. i. 1848 július végén beterjesztette a képviselőházhoz népiskolai törvényjavaslatát.

dott egyenlőség és viszonyosság minden tekintetben életbe léptetve, s így az egyház állása teljesen biztosítva nincs, felekezeti létük veszélyeztetése nélkül nem is tanácskozhatnak. Az egyetemet ők is közösnek óhajtják; kívánnak minél több óvodát, polgári és reális iskolát, ipari és gazdasági intézetet, tanítóképzőt, felsőbb leányiskolát.¹

Az 1848-ik évi vallásügyi törvény, az egyházi és iskolai szükségletek rendezésén kívül, kötelességévé tette a minisztériumnak az autonómia megszervezését célzó *görög-nem-egyesült-kongresszus* egybehívását is. Az erre vonatkozó rendelet szintén egyike volt Eötvös legelső intézkedéseinek: még április hó folyamán felszólította a karlócai

¹ VKM. 1848. D. 623. fasc. (kútfő- s tételjelzés nélkül). Az unitárius egyház felirata nincs meg a minisztérium aktái között, de álláspontjáról tájékozódást nyerhetünk abból a „Jegyzőkönyvi vázlat”-ból, melyet a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” 1848. évi 74. száma közöl. Kiváataik 1. Az 1848:XX. tc. 2. §-ának alkalmazása tekintetében: a vallásgyakorlás szabadsága, felekezeti autonómia, vegyes házasságok rendezése, „a házasságkötésnek polgári ténnyé változtatása” (polgári házasság!). Kérik, hogy minden felekezet püspökei egyenlő jogokkal rendelkezzenek; legyen meg a vallásváltoztatás szabadsága; a kultuszminisztériumban minden felekezet számára külön osztály létesüljön stb. 2. Ami az egyházi költségek fedezését illeti, szerintük az összes országos vagy fejedelmektől tett alapítványok az egyházi közszükségletek céljaira szekulárizálандók, s ezentúl ilyenfélék adományozása tilos; a magánalapítványok megmaradnak az egyházak birtokában, s a szükséges pótlást hozzájuk az állam adja meghatározandó kongrua alakjában. A köznépre nehezedő papbér megszüntetendő, úgyszintén a palástepénz is egyszerű egyházi szolgálatok esetén. Kérik az úrbériség eltörléséből eredő veszteségeik pótlását. A papi kongrua minimuma 400 forint legyen. 3. Ami végül az iskolák sorsára vonatkozik, az unitáriusok a tanügy intézését az állam közügyének tekintik; egyetemeket kellene szerintük mielőbb felállítani (közülük egyet Kolozsvárott), s ha e köznevelési egyetemek megszervezése felekezeti iskolák beolvasztásával járna, míg bármely felekezet csak egy iskolát is megtart, ők is kívánják az övéik meghagyását. Az elemi oktatásra nézve addig is, míg e kérdés törvényhozásilag végleg eldőlné, kérik felekezeti népiskoláik országos pártfogolását. Az iskolai kiadásoknak az alapítványokból ki nem telő részét az állam segítsége pótolja. A tanárok és tanítók javadalmazása tekintetében az legyen az irányadó elv, hogy megélhessenek, mellékes kereseti módokra való rászorulás nélkül.

érseket a gyűlésnek ónapár szerinti május hó 15.-re való kihirdetésére.¹ A kongresszust illetően már megelőzőleg mutatkoztak a kétféle (oláh és szerb) nemzetiségű hívők közt ellentétek. Zsivkovits Panteleimon temesvári gör. keleti püspök,² ki alá oláhok és szerbek egyaránt tartoztak, jelentette a miniszternek, hogy az oláhajkúak képviselői az idő rövidsége miatt a kongresszus elhalasztását, s Karlovicza helyett Temesvárt való megtartását kéri; a viszálykodások elkerülése végett pedig szeretnék, ha a minisztérium maga határozná meg a kétféle nemzetiségű hívők kongresszusi képviselőinek arányszámát. Egyszermind azt a kívánságukat is kifejezték a püspök előtt, hogy a minisztérium görög-nem-egyesült osztályán oláhnyelvű egyének is alkalmaztassanak.³

¹ Pesti Hirlap 1848. ápr. 30. sz.

² Később hazaárulás miatt tisztjétől megfosztották. (VKM. 1848. Gör.-nem-egyes. oszt. 4. k. 34. t.)

³ VKM. 1848. D. 623. fasc. 573. sz. A görög-nem-egyesült egyház kebelén belül a románok általában elnyomott helyzetben voltak a szerbekkel szemben. A magyarhoni románok képviselőinek Gozsdu Manó elnöklete alatt Pesten tartott gyűlése (1848 május 21), a magyar haza iránt való hűségének kifejezése mellett, a románoknak a szerbektől, s a törvénytelen útra lépett karlócai metropolitától való teljes függetlenítését kérte a kormánytól, valamint önálló egyházi és iskolai kormányzatot, s az alapítványok megfelelő elosztását a szerbek és románok között. A magyar nyelv diplomáciai méltóságának elismerése mellett kívánják belügyeikben s a nevelés terén nyelvük szabad használati jogát, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban külön román egyházi és iskolai osztály felállítását, a közigazgatásban, különösen az általuk lakott vidékeken, románok alkalmazását, a határörvidéki ezredekhez román tisztek helyezését. A Temesvárott 1848 június 25.-én egybegyűlt gör.-nem-egyesült vallású románok az országgyűlés elé terjesztett kérelmükben (I. Az 1848 július 2.-ára Pestre egybehívott országgyűlés irományai, 90. sz., a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtárában, Diaetalia 94. jelzés alatt) csatlakoznak a pesti gyűlés kívánalmaihoz, s ahhoz még három pontot toldanak: 1. Ismertessék el törvényben a hazában lakó románok nemzetisége; 2. alkalmazzanak népességük arányában románokat is minden hivatalra; 3. az általános kongresszuson kívül, egyházi és iskolai ügyekre nézve minden püspöki egyházmegyében legyen gyűlés, mely a lelkészeket és tanítókat szabadon választhatja. — A képviselőház 1848 július 26.-i ülésén Pap Zsigmond szintén az oláhok

A görögkeleti kongresszust a közbejött nagyikikindai véres események miatt a miniszter valóban kénytelen volt elhalasztani, még pedig június 15.-re, s helyéül a Kikindához közel eső Karlócza helyett (főleg Arad és Bihar vármegyék közbelépésére) Temesvárt jelölte ki.¹ Azonban, mint ismeretes, Rajasics érsek és metropolita a gyűlést előtanácskozmány címén, kizárólag szerbek (sőt idegenből jöttek) részvételével mégis a korábbi időpontban tartotta meg, s azon magát pátriarchává kiáltatta ki, Suplikáczt Istvánt pedig vajdává. A történeteket maga a törvénytípró egyházfő jelentette be a minisztériumnak azzal, hogy az egybegyűltek küldöttséget fognak meneszteni Ófelségéhez határozataik megerősítése végett.² Eötvös erélyes lépéssel válaszolt az érsek kihívó eljárására: a kormány nevében érvénytelennek nyilvánította a törvénybeütköző választást, s újólág utasította Rajasicsot a kongresszusnak ónapjár szerinti június 15.-ére, Temesvár székhellyel való kihirdetésére s megtartására. »A kormány — mondja Eötvös rendeletében — minden a koronához tartozó népfajnak, s így a szerbajkúaknak is jogait őrizni fogja, de nem fogja tűrni, hogy a magyar földön egyik népfaj a másik fölött, mint Karloviczon történt, ugyanazon egyházban előnyökkel él-

egyházi és iskolaügyi függetlenítését kívánta a karlócai érsek fennhatósága alól, s kérdést intézett Eötvöshöz az iránt, vajjon van-e szándékában ilyen irányú törvényjavaslatot előterjeszteni? A miniszter válaszában hangsúlyozta, hogy egyházi dolgokban csak az illető felekezetek meghallgatása után tehet javaslatot. A szerbek is, de főleg a románok, már régen óhajtják a gör.-nem-egyesült egyház kettéválasztását; ő tudja, hogy jelenleg a román érdek nagyon alá van rendelve a szerbnek, maga részéről mindent meg is tett kongresszus tartása céljából, hogy azon megtörténhessék a két faj egyházi elkülönítése, — azonban Temesvárt igen csekély számban jelentek meg a kiküldöttek, s így új kongresszust kell majd hirdetni. (Közlöny, 1848 július 28-iki sz.) Másfél évtizeddel később — mint ismeretes — megtörtént a gör.-keleti oláhok különválása a szerbektől; 1868-ban pedig mindkét egyház önkormányzati jogokat kapott.

¹ Pesti Hirlap, 1848 máj. 17. sz.

² VKM. 1848. Gör.-nem-egyes. oszt. 7. k., 6, 7. t. és D. 623. fasc. 466. t.

jen.«¹ Az Innsbruckban megjelenő szerb küldöttség előtt V. Ferdinánd tudvalevőleg megtagadta a karlóczai határozatok jóváhagyását, s a szerbeket tárgyalás végett a törvényes magyar kormányhoz utasította. A kultuszminiszter később eltiltotta a papságot is a törvénytelen patriarcha rendeleteinek való engedelmeskedéstől;² augusztus elején pedig végre István nádor is felfüggesztette Rajasicsot méltóságától, mint olyat, aki sem a törvénytelen választást megsemmisítő miniszteri rendelettel, sem az azonos értelmű innsbrucki királyi elutasító válasszal nem törődött, az elrendelt gyűlést Temesvárott nem tartotta meg, törvénytelen címet vett fel, lázított stb. Az elmozdított érsek helyett Athanaczkovics Plátót (ki időközben budai püspökből bácsi püspökké lett), bízta meg a görög-nem-egyesült egyház ideiglenes vezetésével. Eötvös a nádori rendeletet a külügyminiszterhez is áttette, hogy az ő útján a király jóváhagyását megszerezze a metropolita végleges elejtéséhez.³ Az események tragikus rohanása folytán azonban a nádori rendeletnek nem lett foganatja, sőt a trónra lépő fiatal új uralkodó az előbb még törvénytelennek minősített karlóczai választásokat is jóváhagyta. A temesvári kongresszust sem lehetett megtartani, s a minisztérium görögkeleti osztályának működése a délvidéki események folytán csakhamar a legszűkebb keretek közé korlátozódott.

A vallásügyi törvény végrehajtásából eredő intézkedéseken kívül a protestáns egyházak kevés teendőt adtak autonómiájuk folytán a vallás- és közoktatásügyi kormánynak. Annál kiterjedtebb munkakört látott el a minisztérium katolikus felekezeti osztálya, azoknál a belső kapcsolatoknál fogva, melyek az állam s a katolikus egyház között továbbra is fennmaradtak. Eötvös tárcája átvétele után mindjárt tudomására hozta az egyházi főhatóságoknak, hogy minden egyházi vonatkozású tárgy, mely addig a helytartótanács vagy az udvari kancellária útján nyert elintéztést,

¹ Pesti Hírlap 1848 jún. 6. sz.

² VKM. 1848. Gör.-nem-egyes. oszt. 9. k. 2. t.

³ VKM. 1848. Gör.-nem-egyes. oszt. 4. k. 25. t.

ezentúl az új vallás- és közoktatásügyi minisztérium hatáskörébe fog tartozni.¹ Az új alkotmányos rendszerre való áttérés azonban természetesen itt sem ment minden zökkenő nélkül. A független felelős magyar minisztériumot megalkotó 1848. évi III. tc. tudvalevőleg a király átruházhatatlan apostoli jogkörének tartotta fenn — miniszteri ellenjegyzés kötelezettsége mellett — az érsekek, püspökök, apátok és prépostok kinevezését; előfordult azonban, hogy a király a vallásügyi miniszter megkérdezése és előterjesztése nélkül nevezett ki továbbra is egyházi méltóságokat. Egy ilyen adott esetből kifolyólag Pulszky Ferenc külügyi államtitkár kénytelen volt megkérni Eötvöst, terjessze fel utólag Ófelsége elé a már kinevezetteket, hogy így törvényessé váljék a dolog, hiszen összeütközést nem érdemes emiatt előidézni. Igéri, hogy jövőben minden ilyenmű ügy előzetesen a miniszter elé fog kerülni.² Eötvös természetesen hozzájárult az ajánlott megoldáshoz. Később azonban, az üresedésben lévő prímási és püspöki székek betöltése alkalmából, mégis kénytelen volt újból nyomatékosan hangsúlyozni, hogy mindennemű egyházi kinevezés, illetőleg adománylevél kiadása az ő minisztériuma útján történjék, mert az ellenjegyzés kötelessége, s így a felelősség súlya is tárcájáé.³

Az említett római katolikus *püspöki kinevezésekkel*

¹ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 83. k. 1. t.

² VKM. 1848. D. 623. fasc. 511. sz.

³ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 25. k. 33. t. — Hám János, a kinevezett új hercegprímás írja hátrahagyott emlékirataiban, hogy először Budán kapott (felelős miniszteri ellenjegyzéssel) kinevezési okiratot; ez ellen azonban Bécs tiltakozott, s számára egy másodikat állíttatott ki. (Scheffler János: Hám János szatmári püspök és kinevezett prímás emlékiratai 1848/49-ből. Bp. 1928. 53. l.) — Athanaczkovics Plátónak bácsi görög-nem-egyesült püspökké való kinevezése kapcsán viszont Esterházy külügyminiszter hívta fel Eötvös figyelmét arra, hogy jövőben a görögkeleti püspöki székek betöltésénél előbb a karlovici érseket is meg kell hallgatni, s csak azután felterjeszteni a minisztérium által ajánlott egyént a nádor útján Ófelsége elé. A miniszternek azonban ekkor már alapos oka volt a karlócai érsekhez jó tanácsért nem fordulni!

egyébként régóta vajdó ügy került végre eldöntésre. Két érseki (köztük a hercegprímási) s négy püspöki szék állott üresen, melyeknek betöltését a püspöki kar ismételten szorgalmazta (az Eötvössel tartott értekezleten is),¹ sőt a bécsi apostoli nuntius is megsürgette már. Végül maga V. Ferdinánd fordult levélben a főherceg-nádorhoz, s a kinevezendők sürgős felterjesztésére hívta fel őt. A nádor válaszában utalt arra, hogy a kultuszminiszternek szándéka az összes püspökségeket és érsekségeket az országgyűlés kezdetén, Ófelségének lejöveletekor egyszerre betölteni.² Az ügy azonban gyorsabb elintézést nyert, s a kinevezések 1848. június 25.-én Innsbruckban aláírásra kerülhettek. Hám János szatmári püspök lett az új hercegprímás, Lonovics József csanádi püspök az egri érsek, Karner Antal a székesfejérvári, Jekelfalussy Vince a szepesi, s Horváth Mihály prépost, a neves történetíró, a csanádi püspök. A kinevezettek azonban a bécsi és római forradalmi zavarok,³ s a politikai helyzet alakulása folytán nem kapták meg pápai praeconisatiójukat, a szabadságharc szerencsétlen vége után pedig lemondásra kényszerültek.

Az 1848. évi alkotmányos rendszerváltozás kapcsán időszerűvé vált az önálló magyar (kat.) *tábori püspökség* felállításának terve. A hadügyminiszter, tekintettel arra, hogy az újonnan szentesített törvények értelmében az ország egész honvédelemügye az ő felelős hatáskörébe került, s a magyar katonai hatóságoknak minden eddigi függősége a bécsi hadügyminisztertől s haditanácstól megszűnt: függetleníteni óhajtotta a tábori papság ügyeit is a bécsi tábori püspöktől. Felszólította ezért Czigler Ignác, magyarországi »hadi főlelkész«-t, hogy készítsen megfelelő tervezetet az önálló magyar tábori püspökség ügyében.

¹ Scitovszky János pécsi püspök, valamint az esztergomi káptalan külön is. (VKM. 1848., Kat. egyh. oszt. 25. k. 17. t. és D. 623. fasc. 581. sz.)

² István nádori iroda 1460/1848. sz.

³ Scheffler, id. m. 12—13. l.

Czigler meg is teszi javaslatát (fölpanaszolván ez alkalomból, hogy a bécsi tábori püspöki székre soha még magyar ember nem került!); a magyar tábori püspök eszerint címzetes püspök lett volna, megfelelő jövedelemmel.¹ A nádor a hadügyminiszter által hozzá felterjesztett tervezetet azzal juttatja el az uralkodóhoz, hogy az önálló tábori püspökséget Magyarország jelen állása s a trón tekintélye, de különösen a fennálló viszonyok okvetlenül megkívánják, ezért a javaslatot célszerűnek találja és pártolja.² A király nevében Esterházy miniszter már néhány nap multán válaszol: meghallgatandónak tartja ez ügyben a pénzügyminisztert aziránt, hogy vállalja-e a felmerülő költségeket; azután a kultuszminisztert, hogy vajjon szükségesnek lát-e egy apostoli helyettest Magyarországon a hadsereg vallási ügyeinek a bécsi katonai püspöktől való független kezelése céljából; meg kell tudni végül azt is, vajjon ez állomás a római Szentszék hozzájárulása nélkül megszervezhető-e?³ A kérdés Eötvös elé került, ki véleményében szintén az önállósítás mellett foglalt állást az 1848. évi III. tc. alapján, mely szerint a végrehajtó hatalmat a király a honvédelem ügyeiben is kizárólag magyar minisztériuma útján gyakorolhatja, s így a magyar tábori főpap sem függhet az osztrák hadügyminisztérium alá tartozó püspökségtől, hanem csakis a magyar kormánytól. Szükséges a függetlenítés a magyar hivatalos nyelv és a magyar törvények miatt is (a bécsi tábori püspök u. i. az ausztriai polgári törvénykönyv szerint intézkedik), s megkívánja ezt a magyar püspökökkel való együttműködés célja is. A római szentszék jóváhagyása azonban ez ügyre nézve nem mellőzhető. A kinevezendő tábori püspök jövedelméül 7960 frt. fog rendelkezésre állni.⁴ A jelentős terv azonban a viszonyok fordulata folytán egyáltalán nem jutott tovább a véleményadás fokánál.

¹ István nádori iroda 2253/1848. sz.

² István nádori iroda 1728/1848. sz.

³ István nádori iroda 1956/1848. sz.

⁴ István nádori iroda 2253/1848. sz.

A nemzeti önállóságra való törekvés, mely kormányt és közvéleményt egyforma buzgalommal eltöltött, a független magyar tábori püspökség szervezésének eszméjén kívül egyéb, addig Ausztriával közös egyházi intézmények különválasztásának tervében is jelentkezett. Így szóba került a bécsi *Pazmaneum* Magyarországra helyezésének, valamint az *Augustinianum* felsőbb papnevelő-intézet magyar alapítványai módosításának kérdése is. A Pazmaneum áthelyezése érdekében Kossuth Lajos június közepe tájt átiratot intézett Eötvöshöz, azzal érvelve, hogy ez az intézet »jog és méltányosság szerint hazánkiai számára van alapítva«. Eötvös válaszában jelezte, hogy az illetékes helyekkel e tárgyban érintkezésbe lépett.¹ A minisztérium katolikus osztálya az ügyre nézve Lonovics József csanádi püspök véleményét kérte ki (egyszersmind mindjárt az Augustinianumot illetőleg is),² s a közben egri érsekké kinevezett püspök tervezetét — mellyel a minisztérium is egyetértett — 1848 július 22.-én a hercegprímáshoz tette át azzal, hogy a javaslatról véleményt adni, s esetleg — amennyiben annak életbeléptetése tőle függne — e tárgyban egyszersmind intézkedni is szíveskedjék.³ További lépések azonban ez ügyben a minisztérium részéről szintén nem történhettek már. Az Augustinianumra vonatkozó tervvel függ össze, hogy mikor annak igazgatója az ottani tíz magyar növendék 1847/48. évi költségeinek kiutalását kérte a minisztériumtól, ez az összegnek ezúttal utóljára való kiutalványozása mellett közölte az igazgatóval, hogy 1848 ősztől kezdve nem lesz magyar növendék az intézetben.⁴

Tovább jutott a véleményező iratváltásnál egy másik kérdés: az önálló magyar *irgalmasrendi tartomány* megalkotásának ügye. A magyar rendeknek régi, többször hangoztatott kívánsága volt már, hogy a magyarországi szerzetesek idegen országbeli hatóságoktól és rendfőnököktől

¹ VKM. 1848. D. 623. fasc. 505. sz.

² VKM. 1848. Kat. egyh. o. 79. k. 2. t.

³ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 79. k. 5. t.

⁴ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 80. k. 10. t.

ne függjenek.¹ Ez a törekvés 1848-ban, az állam önálló és nemzeti jellegének fokozott kidomborítása idején, érthetőleg új táplálékot kapott. A minisztérium katolikus ügyosztálya e tárgyra vonatkozó véleményében — kiemelve a rend érdemeit — előadja, hogy az irgalmasok 1669-ben jöttek Magyarországra; jelenleg 383 (beteg-) ágyuk van, a betegek száma a legutolsó (1846. november 1.-től 1847. október 31.-ig terjedő) esztendőben 11.165 volt. A szerzetesek száma (14 szerzetházban) 173, ebből 104 magyar. Eddig a tagok cseh és német vezetés alatt állottak; imáik, szerzetesi szabályaik is németek. A főbb állásokat Magyarországon is csehek és németek töltik be. Szükséges volna a szerzetházak szaporítása, önállósítása és magyarrá tétele. Az ügyosztály azt javasolja, hogy addig is, míg ez ügy végképen, a maga egyházi útján elintéződhetnék, a prímás véleményének meghallgatása után mondják ki elvileg a magyar rendházak eddigi, Ausztriával való tartományi kapcsolatának megszűnését. Nevezzenek ki helyettes főnököt és jelöljenek ki választmányt a rend kebeléből, s ez dolgozzon ki tervezetet az önálló magyar tartomány megszervezése tárgyában. A miniszter még aznap átír a hercegprímáshoz ez ügyben, kiemelve, hogy az a nem-rokon (eredeti fogalmazásban: cseh-német) szellem, mely e szerzet minden intézményét áthatja, a hazai közvéleményt könnyen ellene fordíthatja. Ő rendeleti intézkedést tervez e tárgyban, előbb azonban szeretné a kérdésre nézve a hercegprímás véleményét is megismerni. Hám János válaszában közölte, hogy a miniszter leirata egyezik nézeteivel, s a szerzetre nézve kifejtett elveket s azok életbeléptetését hasznosnak és célszerűnek ítéli. Szükségesnek tartja azonban előbb még a rend jelenlegi tartományfőnökének meghallgatását is, kit éppen ezért megjelenésre szólított fel. A katolikus osztály főnöke (Korizmic) a miniszternek adott újabb véleményében — a prímás válaszát teljes mértékben beleegyezőnek

¹ L. Molnár Aladár, A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp., 1881. 196, 542. l.

magyarárván — az osztrák irgalmasrendi tartományfőnök megkérdezését fölöslegesnek találta, mert ettől — érdekében lévén az ügy halogatása — támogatást várni nem lehet. A magyar szerzetházak száma, a nemzet érdeke, a magyar szerzettagoknak, s magának az egyháznak is többször nyilvánított óhajta egyaránt megkívánják az önálló magyar provincia felállítását. Ki kell tehát nevezni helyettes-főnökké a kiszemelt egyént (Branizsa Kelemen budai perjelt), s megbízni őt káptalan összehívásával és tervezet kidolgozásával. E javaslatot aztán a nemsokára tartandó egyházi nemzeti zsinatnak, valamint utána jóváhagyás végett a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak kell majd bemutatni.¹ Az ügyosztályfőnök által ajánlott ideiglenes intézkedést Eötvös a nádorhoz terjeszti fel megerősítés végett (1848 szept. 3.-án): hivatkozik a magyar egyház régi óhajtására, s a primás helyeslésére e tárgyban; sürgőssé teszi az ügyet a rend szorult anyagi helyzete, mely a császárfürdői építkezések folytán állt elő. Éppen ezért az ausztriai tartományfőnök meghallgatására sincs már idő.² Átirattal fordult egyidejűleg Eötvös a külügyminisztériumhoz is és felkérte ezt, hogy a rend Magyarországot illető levéltári és pénztári anyagát a Bécsben székelő főnöktől szerezze meg.

A nádor az előterjesztést már másnap elfogadta, s szeptember 5.-i keltezéssel megjelent a hivatalos lapban a rendelet, mely a magyarországi irgalmasrendi zárdákat az ausztriai tartományi főnökségtől függetleníti, s önálló magyar tartománnyá kapcsolja össze, Branizsa Kelemen budai perjelt pedig megbízza a helyettesfőnökséggel.³ A katolikus körök érthetőleg tiltakoztak a minisztériumnak fenti, szerintük teljesen illetéktelen beavatkozása ellen. A kérdés elbírálásánál azonban figyelembe kell vennünk, hogy a kifogásolt intézkedést — az illetékes ügyosztály és a magyar egyházfő véleményének meg-

¹ VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 182. k. 1, 2. t.

² István nádori iroda 2376/1848. sz.

³ Közlöny, 1848. szept. 7. sz.

hallgatása után — csupán ideiglenesnek szánta a miniszter, s a végleges döntést az egyház egyetemének tartotta fönn. Nem lehet kétséges, hogy Eötvöst valóban a szerzet érdeke és nehéz helyzete készítette a nemzeti zsinat állásfoglalását megelőző lépésre, hiszen más hasonló felmerült esetben sem ment túl egyszer sem a tervezés és véleménykérés méltányos határain.¹

Az önállósítási láz a hazai *domonkosrendi* szerzeteseket is megkapta: a minisztériumhoz intézett beadványukban ők is függetlenítést kérnek, s élükre önálló főnököt. Tanácsot ebben az ügyben is a hercegprímástól kér a miniszter; azonban nem tudni, a rendtagok csekély száma miatt-e (17 egyénből állt Magyarországon a szerzet), avagy egyéb okokból (Eötvös rövid ideig maradt már csak miniszter), a dolog további tárgyalásra nem került.²

Foglalkoztatta a minisztériumot az a kezdeményezés is, mely a munkácsi gör. kat. szentszéktől indult ki *görög-egyesült érsekség* létesítése iránt. A szentszék előzőleg már két, a miniszterhez intézett beadványában szomorú képet fest a gör. kat. lelkeszség és tanítóság állapotáról. A püspöki dotáció csekély, a káptalan szegény (600—1000 frt. a fejenkénti javadalmazás); az alsóbb papság is nagyon rosszul van ellátva, templomaik, paplakaik fából valók. A római katolikus érsekek (akik alá tartoztak és tartoznak) nem voltak a görög katolikus hívők előnyére; a latin szertartású egyházi vizsgálók a lelkészek fegyelmi ügyeit sem tudták helyesen elintézni. Az egyházmegyei papság örül az 1848. évi XX. tc. megalkotásának: az egyház függetlensége szerintük nem abban áll, hogy az államtól nem fogad el segílyt, hanem abban, hogy az állam az egyház hitágazataiba, szertartásaiba, belkormányzatába nem avatkozik bele. Panaszkodik a beadvány a 465 paróchiával bíró, félmillió hívőjű munkácsi egyházmegye elha-

¹ Nem szabad azonban az Eötvös lemondása *előtt* és *után* történeteket egy kalap alá venni, mint azt pl. Meszlényi id. művében több alkalommal teszi.

² VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 28. k. 18. t.

nyagoltsága, szegénysége és mellőztetése miatt; kántortanítóik sorsa is igen nyomoruságos; — hogy napról-napra valahogy is eltengődhessenek, kénytelenek kézi munka után látni. A szentszék és papság kéri az egyházi javak összeírása alkalmából a jövedelmek méltányosabb elosztását, s tekintettel a hazai gör. kat. hívók másfél milliónyi tömegére, külön görög-egyesült ügyosztály szervezését a minisztériumban.

Néhány hónappal ezután nyújtotta be folyamodását a szentszék (egyidejűleg a nádorhoz és Öfelségéhez) görög katolikus érsekség alapítása tárgyában. A felirat előadja, hogy a hazai öt gör. kat. (munkácsi, fogarasi, nagyvárad, eperjesi és körösi) egyházmegyének, melyekben a hívők száma másfél millió, nincs érseksége, holott Galiciának két gör. kat. püspökségéből az egyik érsekség, s a görög-nem-egyesülteknek is van Magyarországon érseki széke. A görög és latin szertartású katolikus egyházak közt számos szempontból eltérés és különbség van, ezért a görög-szertartású katolikusság helyesen nem is állhat római katolikus felügyelet alatt. Tekintettel arra, hogy a görög kat. egyházmegyék között a munkácsi a legnagyobb, s benne a gör. katolikusok szempontjából fontos orosz és oláh nyelv egyaránt használatos, ez látszik a legalkalmasabbnak az érseki ranggal való kitüntetésre.

A szentszék folyamodását a nádor, illetőleg a külügy-miniszter véleményadás végett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez tette át; ez pedig a fogarasi és nagyvárad gör. kat. püspökök véleményét kérte ki az ügyre nézve. Lemény János fogarasi püspök válaszában inkább az erdélyi gör. kat. érsekség visszaállítását látná célszerűnek (mely előadása szerint régebben is fennállott), s az Erdélytől Magyarországhoz visszakapcsolt részekből külön görög kat. püspökséget alakítana. Ez utóbbi egyházmegye megszervezését találja szükségesnek a nagyvárad görög. kat. püspök (Erdélyi Vazul) is, ki annak székhelyéül Nagybányát ajánlja; ebbe az egyházmegyébe lehetne aztán besorozni — régi kívánságuknak megfelelően — a jelenleg a munkácsi püspök alá tartozó oláhajkú híveket is. Ezen-

kivül a román népnek Magyarországhoz és a római szent-székhöz való szorosabb csatolása érdekében nézete szerint Balázsfalván metropolitai széket kellene állítani, Lugoson pedig püspökséget. A minisztérium katolikus osztályának a véleménye mindezek alapján az volt, hogy orosznyelvű (munkácsi) gör. kat. érsekség alapítása nem szükséges, ellenben támogatni kellene a gör. kat. oláhságot érsekség és püspökség szervezésével Erdélyben, hogy ezáltal a hit-egyesülés üdvös célja — az apostoli magyar királyok mindenkori szándékai szerint, s a haza érdekében is — mindinkább lehetségessé váljék. Lugoson elég volna püspöki vicariatus szervezése is. Fel kell kérni a hercegprímást, terjessze ez ügyet a tartandó püspöki zsinat elé, s ez aztán intézzen feliratot a királyhoz és a pápához. A minisztériumból el is ment a fölhívás a hercegprímáshoz, hogy álláspontját (elsősorban a balázsfalvi érsekségre és nagybányai püspökségre vonatkozólag) a vallásügyi kormányral tudassa; a további fejlemények azonban elmaradtak.¹

A minisztérium katolikus osztályában tárgyalt ügyek sorából még két jelentősebbet emelünk ki röviden. Az egyik a *részek* visszacsatolásával kapcsolatban az ottani plébániák egyházmegyei beosztásának kérdése volt; erre nézve azonban akkor még csak a kezdő lépések indultak meg. A másik tárgy, mely miatt Eötvösnek országgyűlési támadásokban is része volt, a *muraközi plébániák* ügye, melyeknek a hazaárulással vádolt Haulik zágrábi érsek fennhatósága alól elvétele és a szombathelyi püspökséghez való csatolását követelték. A képviselőházban interpelláló Madarász László kérdésére felelve, Eötvös rámutatott arra, hogy az ország régi kívánsága már a muraközi résznek a zágrábi püspökségtől való elválasztása, s a szombathelyihez vagy veszprémihez való csatolása. Ez azonban a kato-

¹ Ez ügyre nézve l. István nádori iroda 2218/1848. sz. és 2378/1848. sz., valamint VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 11. k. 16. t. és 18. t. iratait. Az abszolutizmus idején — mint ismeretes — megtörtént a görög katolikus egyházmegyek újjászervezése (1853-ban): a fogarasi püspökség gyulafehérvár-fogarasi néven érseki rangra emelkedett, s két új püspökség alakult: a szamosújvári és lugosi.

likus egyház szokásai és elvei értelmében máról-holnapra nem történhetik meg. Ő megindította a tárgyalásokat, s ha eredményre jut, jelentést tesz a Háznak, s megfelelő törvényjavaslatot fog benyújtani.¹ Ebben az ügyben Csányi László kormánybiztos is közbenjárt a minisztériumnál, hivatkozván arra, hogy Zala vármegye az elkülönítést már több országgyűlésen kérte. Az ügyosztály a kormánybiztos levelére rávezette, hogy már történt intézkedés e tárgyban;² — ámde a kérdés rendezésére irányuló kísérleteknek a fennforgó körülmények és a magyar-horvát hadi helyzet mellett foganatja nem volt és nem lehetett.³

A mozgalmas idők és szabadelvű eszmeáramlatok hatása alatt a keresztény felekezeteken kívül a hazai zsidóság is megmozdult: nagyváradi egyházuk zsidó zsinat egybehívását kérte a minisztertől.⁴ Eötvös jóakarata kérelmükkel szemben — ismert álláspontja alapján — nem lett volna kétséges; azonban valószínű, hogy az akkori, a zsidósággal szemben nem egy helyütt szélsőségekben kirobbanó viszonyok nem látszottak alkalmasoknak ilyen tanácskozás megtartására, mert a kezdeményezésnek további visszhangja nem támadt.

A helyzet jellemzésére még a minisztériumnak *az egyházakhoz való viszonyát* kíséreljük meg néhány vonással általánosságban megrajzolni. A katolikus egyházi körök az elmúlt országgyűlés eseményei (az 1848:XX. tc. körüli harcok, az autonómiára irányuló kérelem elutasítása és egyebek) folytán érthetőleg nem túlságosan nagy lelkesedéssel köszöntötték a bekövetkezett rendszerváltozást. »Az új kormány iránt legyünk bizodalommal« — mondja a katolikus »Religio és Nevelés« vezércikke, — ámbár (teszi hozzá) »sokan mondják, hogy a katolikusok, s kivált a papság, e kormánytól nem nyerend semmit, mert ama párt

¹ 1848 aug. 3.-i ülés: Közlöny, 1848 aug. 5. szám.

² VKM. 1848. D. 624. fasc. 591. sz. Az ügyre vonatkozó miniszteriális iratok közül azonban egy sem maradt fenn.

³ Az üggyel kapcsolatos egyházi iratváltásra nézve l. Meszlényi, id. m. 177—178. l.

⁴ VKM. 1848. D. 623. fasc. 530. sz.

kifolyása, amely ügyünket eddig sem pártolta.«¹ Mindazáltal a közöröm és közlelkésedés első idejében jó egyetértés állott fenn a kormányzat és egyházi tényezők között. A főpásztorok készséggel üdvözölték az új alkotmányos rendszert és fordulatot; külön és közösen kiadott pásztorleveleikben hálaadásra buzdították hiveiket azokért a vívmányokért, melyekben a legújabb törvények részesítették őket, s óva intettek mindenkit a helyesen értelmezett szabadság nevében mindennemű jogtalanságtól és rendbontástól. A későbbi fejlemények során azonban az egyház és kormány közti viszony kedvezőtlenebbre fordult. Nevezetesen — ami a kultuszminisztérium körébe tartozó tárgyakat illeti — az egyházi körök panaszkodtak amiatt, hogy a hívőket a katolikus alapítványok önálló kezelésére irányuló, s az országgyűlés elé terjeszteni szándékolt petíciós kérvény aláírásában erőszakosan akadályozzák (bár a minisztérium közbelépése egy adott esetből kifolyólag elfogultnak nem volt minősíthető);² súlyos kifogásokat emeltek a »róluk-nélkülük« benyújtott elemi iskolai törvényjavaslat egyes intézkedései ellen is. Fájdalmasan hatott rájuk a még Eötvös által megindított, s a szakrendszer bevezetését célzó középiskolai reform is, mely nézetük szerint katolikus iskolák államosítását jelentette. Míg Eötvös ült a miniszteri székben, s az első alkotmányos kormány vitte az ügyeket, az ellentét nem éleződött ki annyira, ámbár Eötvösnek az önálló magyar irgalmasrendi tartomány szervezésére vonatkozó, valamint egy másik, a hadbavonult

¹ 1848. évi I. félév. 33. sz. — L. Hám János emlékiratainak megfelelő helyeit (Scheffler, id. m. 38—42. l.) is.

² A győri eset volt ez, melyet a túlbuzgó polgármester jelentett be a minisztériumnak. Eötvös az ügyet véleményezés végett a belügyminiszterhez tette át; ez válaszában az aláírásgyűjtést eltiltandónak nem találta, de felkérte Eötvöst, figyelmeztesse a kat. egyháznak főpapjait, hogy gondoskodjanak az esetleges visszaélések s a kérelmi jog határain túlmenő lépések megakadályozásáról, s tartsák és tartassák tiszteletben a békét és egyetértést. A minisztérium kat. osztálya közölte aztán a hercegprimással a belügyminiszternek a vallás- és közoktatásügyi kormány által is elfogadott ez álláspontját. (VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 148. k. 2. t.)

papok jövőjének biztosítását ígérő rendelete miatt a »Religio és Nevelés« már erősen kifakad, hogy »ha a dolgok ezentúl is így fognak menni, a magyarországi cultusminiszter valóságos magyar pápa leendő!«¹ Az ellentétek azonban igazán csak Eötvös lemondása után robbantak ki, midőn a minisztérium vezetését a honvédelmi bizottmány megbízásából Szász Károly államtitkár vette át. Különösen a budai és pesti piarista gimnáziumok átszervezése (eredetileg vallástan-nélküli órateranggal) volt az, mely a katolikus közvéleményt erősen felzúdította; a Religio és Nevelés nyíltan hirdette már, hogy »főelleneink székhelye a cultusministeri osztály!«²

A püspöki kar emlékiratot is intézett a honvédelmi bizottmányhoz, melyben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium működésével szemben táplált aggályait és kifogásait feltárta. Szász Károly a püspöki memorandum által sérelmezett pontokra nézve részletes jelentést tett a honvédelmi bizottmánynak; válasza azért is érdekes, mert abban némely, még Eötvöstől kezdeményezett intézkedés célzátára is rávilágít. Így mindjárt a szaktanítási rendszert illetőleg az államtitkár kijelenti, hogy Eötvös rendelete — mellyel magát a minisztérium azonosítja — nem mehetett ugyan teljesedésbe, de az országgyűlés által a nevelésügy megjavítására megszavazott összegbe a szakrendszer megvalósításának költsége is beletartozik. Eötvös elgondolása volt már — mondja Szász —, hogy a szakrendszer alapján szervezett gimnáziumokban a vallástan ne tartozzék a rendszer tanulmányok közé, s hogy ez iskolák tanárai bármely vallásúak lehessenek. Hogy az iskolák katolikus jellegét megszüntetni akarnák, hogy az alapítványokat rendeltetésüktől eltérő célokra fordítanák, s hogy általában a katolikus vallás és oktatás szabadságát nagy veszedelem fenyegetné: mindez az államtitkár szerint csak a püspöki kar következtetése az Eötvös-féle rendeletből. A helyzet a valóságban az, hogy Pest-Budán kívül az ország

¹ 1848. II. félév, 34. sz.

² 1848. II. félév, 56. sz.

minden középiskolájában a tanítás és személyzet hajszálíg ugyanaz; a budai és pesti gimnáziumok javítására a honvédelmi bizottmány 2800 forintot engedélyezett, s így, maguknak a tanároknak felajánlkozásával, életbe léptették a szakrendszert, de az állásokat most is piaristák töltik be. A vallástanításra — az esetleg hanyag szülői gondoskodás helyett — a szerzet vállalkozott, s az naponta 10—11-ig van (vagyis a rendes tanítás keretén kívül), de áttehető más órára is. A mindennapi misehallgatást a minisztérium megszüntette, s ehhez ragaszkodik.

A konviktusok feloszlatása — a püspöki felirat által kifogásolt második sérelem — az államtitkár szerint már Eötvös gondolata volt, ki azoknak alapítványait segélyezésekre akarta fordítani. Egyelőre azonban még csak a kolozsvári növelde szűnt meg. A konviktusok — melyek egyaránt találhatók katolikusoknál és protestánsoknál — káros hatással vannak az ifjúságra, s ezért fenntartásuk nem helyeselhető.

A püspöki kar harmadik ellenvetése a Poroszhonba küldendő ifjak ügyére vonatkozott. Még Eötvös elhatározta, hogy a hazai tanítóképzés színvonalának emelése céljából 18, különböző vallású ösztöndíjast küld ki az akkor legjobban álló porosz tanítóképző-intézetek tanulmányozására. A főpásztorok ellenzése ezzel a tervvel szemben is részben abból az aggodalomból táplálkozott, hogy céljaira a katolikus alapok jövedelmét fogják felhasználni; nem helyeselték másrészt azt sem, hogy a katolikus ifjakat a túlnyomórészt protestáns Poroszország képzőibe irányítsák. Szász Károly ezzel szemben rámutat arra, hogy a katolikus ifjakat katolikus képzőkbe szándékoztak küldeni; s azért poroszokba, mert azok sokkal jobbak a püspöki kar által javasolt bajoroknál. Ami pedig a költségeket illeti, mind ez, mind a másik két fölpanaszolt kérdés (a szakrendszer és konviktusok ügye) a vallási és tanulmányi alapok mellőzésével, tisztára állampénzen nyer megoldást. Éppen ezért az államtitkár az alapítványok idegen célokra fordításának vádjá ellen élesen tiltakozik, azt valótlannak minősíti, s

védelmet kér a bizottmánytól hasonló támadások ellen.¹

A katolikus körökkel ellentétben a protestánsok az új kultuskormányt nagy bizodalommal üdvözölték. A legnagyobb s legtekintélyesebb református egyházkerület: a tiszántúli, Szoboszlai Pap István szuperintendenssel az élén, 1848 május havában tartott közgyűléséből kifolyólag meleg szavakkal adott kifejezést annak a tiszteletnek és nagyra-becsülésnek, mely az első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter illusztris személyét köreikben addig is övezte, s új díszes polcára még inkább elkísérte. »Ez alkalomból — mondja a miniszterhez intézett közgyűlési felirat — élénk színekben mutatkozott a közbizodalom, melytől Önnek, Bárá Minister Úr, mélyen tisztelt személye iránt közgyűlésünk minden tagjai lelkesülve voltak.«² Később a nagy lelkesedés itt is némileg alábbhagyott; a miniszternek az a rendelete például, melyben a protestánsokat *egyházi* (és iskolai) reformok tárgyában egyetemes értekezletre hívja, már bizonyos megütközést keltett, mert ebben autonóm jogaikba való beavatkozást láttak³ (aminek higgadt formában, mint ismertettük, a szeptemberi értekezlet kifejezést is adott). A miniszteri meghívólevél nyomán szerte az országban tartott református és evangélikus megyei és kerületi egyházi gyűlések erősen hangsúlyozzák is önkormányzati jogaik ép-ségben tartását, melyeket semmiféle államsegély kedvéért megcsonbítani nem engedhetnek. Az elemi iskoláról szóló törvényjavaslat, éppúgy, mint a katolikus körökben, náluk is ellenérzést váltott ki, főleg ugyancsak amiatt, hogy be-

¹ Miniszterelnöki és honvédelmi bizottmány iratai, 1848. 5419/E. sz. (Orsz. Levéltár.)

² VKM. 1848. D. 623 fasc. 582. sz. Hasonló hangú a dunamelléki ref. egyházkerület 1848. május 15.-i közgyűlésének nyilatkozata is. A református és evangélikus tanítószágnak is számos testülete üdvözölte meleg bizalommal az új közoktatásügyi vezért.

³ V. ö. ezekre nézve Zsilinszky Mihály: Az 1848-iki vallásügyi törvénycikk története. Bp. 1908. c. műve 47—48. lapját is.

nyújtása előzetes meghallgatásuk nélkül történt.¹ Mind-
azáltal a viszony a protestáns egyházak s a minisztérium
között többé-kevésbé kielégítő maradt, s Eötvös lemondása
után a minisztérium vezetését átvevő Szász Károly személye
révén természetesen még jobban megszilárdult.

¹ V. ö. Zsilinszky Mihály: Az 1848-iki vallástügyi törvénycikk
története. Bp. 1908, 47—48. l., valamint a „Protestáns Egyházi és Iskolai
Lap” 1848. évi 45. sz. L. erre nézve Eötvös elemi-iskolai törvényjavas-
latának képviselőházi tárgyalásait is, e mű VIII. fejezet.

V.

Az 1848. évi ifjúsági mozgalmak.

A miniszter rendelete a tanév korábbi bezárásáról és a számszerűti osztályozás eltörléséről. A márciusi tanulóifjúság viselkedése. A pesti egyetemi hallgatók reformpontjai. A győri akadémiai növendékek memorandumja. Egyéb ifjúsági kívánalmak. Szélsőséges jelenségek: a soproni ev. főiskolai hallgatók vádirata tanáraik ellen; a pozsonyi akadémiai ifjúság kihágásai. A selmeci incidens. Az iskolai hatóságok jelentései a mozgalmakról. A minisztérium magatartása az ifjúság irányában. Eötvös iskolalátogatásai.

A reform utáni vágy, a változásnak szomjúhozása — forrongó időkre jellemzően — 1848-ban is azt a kívánságot érlelte meg tanulóiban, szülőikben és felsőbbbségben egyaránt, hogy a folyó tanévet, mint a régi »korhadt« rendszer utolsó vonaglását, mielőbb rekesszék be. A lázban égő közvélemény, ha már újat hirtelenében nem alkothattott, legalább a gyűlölt ósdit akarta mihamarább szem elől eltüntetni. Hozzájárult e törekvéshez a szülők aggodalma is gyermekeikért, kiket e mozgalmas napokban biztosabb helyen tudtak saját felügyeletük alatt odahaza, mint a sokszor távoleső iskolai székhelyeken. A minisztérium, a mindenfelől jövő óhajtnak engedve, április 24.-én rendeletet bocsátott ki (megalakulása után az elsőt), mely mind a szülők megnyugtatóására, mind a tanítóknak a jövő tanrendszer előkészítésében való közreműködésére céljából megengedi, hogy a tananyag összevont elvégzésével az iskolaévet korábban bezárják.¹ Az iskolák, élükön a pesti egyetemmel, éltek is a felhatalmazással, mint az a minisztériumhoz küldött jelentéseikből kitűnik.

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 4. k. 20. t. Pesti Hírlap 1848. ápr. 27-i sz.

Eötvösnek ugyanaznapról kelt második intézkedése az ifjúságnak egy másik sokat hangoztatott kívánságát teljesíti: eltörli a számszerinti osztályozást, vagyis annak megállapítását, hogy kinek-kinek mi a tanulmányi rangsora az osztályban. A rendelet indokolása szerint az osztályozás egyfelől a tanítókra nézve kellemetlen (mert tökéletesen igazságosak sohasem lehetvén, gyanúnak teszi ki őket), de káros a tanulókra is, mert nemes vetélkedés helyett ellen-szenvet ébreszt bennük; amellett sem az életnek, sem a tudomány virágzásának nem tesz szolgálatot.¹ A miniszter ez álláspontja tisztán nevelési szempontból teljesen helytálló, mert az osztályozás tényleg csak külsőleges, nem-pedagógiai eszköze a tanításnak, s elméleti meggondolással nem is igazolható. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy alkalmazása mégis nem-közönséges sarkantyúja a gyermeki természetnek és becsvágynak, mely a művelődés öncélúságáról még vajmi keveset tud. A régi rendszer azonban — s itt a hiba — szinte kizárólag az osztályozásra alapította egész oktatói működését, s ez természetesen visszahatást keltett a tanulóknak és a művelt közvéleményben egyaránt, meggyűlöltetvén velük ezt az egész, számjegyekben kicsúcsosodó »nevelői« eljárást.

Eötvös fenti rendelkezései kapcsán vessünk egy pillantást ehelyütt a *tanuló-ifjúságnak* a márciusi napokban tanúsított magatartására és mozgalmaira, melyek tanulmányi és lélektani szempontból egyaránt érdekesek és figyelemre-méltóak. Távol áll tőlünk, hogy a negyvennyolcas ifjúságot, mely vérével pecsételte meg forró hazaszeretetét, egyes kilengéseik miatt elítéljük: mindazáltal nem tagadható, hogy egyes nyilatkozataik és tetteik, melyekkel a szabadság hajnalhasadását köszöntötték, nem egyhelyütt jóval túllépték a tiszteletnek és mérsékletnek azokat a határait, melyeknek szem előtt tartása mind az ügy, mind az iskola érdekében kívánatos lett volna. Igaz viszont, hogy az akkori izgalmas idők a felnőtteket is elemi erővel ragadták magukkal, — annál inkább a könnyen hevülő ifjúságot, mely-

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 4. k. 20. t.

nek vezetői ilyenkor különben is rendszerint nem a legderekabbak, hanem a leghangosabbak. Nem kis mértékben növelte a tanulók önbizalmát az a körülmény is, hogy sok helyütt maguk a tanárok is hozzájárultak a »korszerű« kíváncsalmakhoz, s az ifjúságnak egy-egy kedves tanára lett az irányítója a mozgalmaknak.

A sort a *pesti egyetemi hallgatók* nyitották meg a »sajtószabadság 3-ik napján« (márc. 17.-én) kelt reformjavaslatukkal. Főbb pontjai: a magyar egyetem a bécsi kormány és egyetem gyámsága alól felszabadítandó; az egyetem kormányzását szabadelvűen kell rendezni, s számára országgyűlési képviseletet adni. Tökéletes tanítási és tanulási szabadság uralkodjék; a rendes tanárokon kívül más a tudományokban kitűnt egyéneknek is legyen előadási joga az egyetemen, s ezek az állam által fizetett tanárokéval egyenlő érvényességű bizonyítványokat állíthassanak ki. A tanszékeket nyilvános pályázat útján töltsék be; az évenkénti próbatételek helyett szigorú végvizsgálatokat kell tartani. A tudományos igényeknek megfelelően különféle egyetemi intézetek állítandók fel.¹

Ezt az iratot a rektor s a tanári testület megbízottai is pártolólág aláírták; legfőbb elveit, mint láttuk, a pozsonyi országgyűlés is magáévá tette néhányszakaszos egyetemi törvényében. A pesti ifjúság példáját követték a vidéki főiskolák diákjai (így a győri, pozsonyi, pécsi, nagyváradi, kassai, soproni, sárospataki, debreceni főiskolai, valamint selmeci bányászakadémiai hallgatók), a pesti József-ipar-tanoda, az egyetemi gyógyszerészeti tanfolyam növendékei, sőt több középiskola (a budai és pesti, váci gimnázium) tanulói is.

A *győri akadémia* hallgatóinak memoranduma kiterjeszkedik a tanügy egész területére. Bevezetése hangsúlyozza az oktatás fontosságát, különösen a politikai jogok kiterjesztése folytán nagy jelentőségre emelkedett népoktatását. Az addigi tanítási rendszert élettelen mechanizmussal vádolja, mely sem a tudomány iránti szeretetet,

¹ Pesti Hirlap, 1848. márc. 19.-i szám.

sem a gondolkodó tehetséget nem mozdította elő; ennek eredménye aztán, hogy hazai ifjúságunk más nemzetek fiaihoz képest tudományos szellem tekintetében annyira hátramaradt. A bajok orvoslása céljából már a közép- és elemi iskolákban meg kell szüntetni a »szajkó módra« való tanulást, s helyette az ítélő és gondolkodó képességet fejleszteni; az ifjúságot a saját szavaival való helyes előadásban, s az annyira szükséges »nyilván szaválás«-ban (nyilvános előadásban és szónoklásban) kell gyakorolni. Megfelelő szertárak és könyvtárak szervezendők és szerelendők fel. Kívánják az egész iskolaügynek nemzeti alapra helyezését, a középiskolában a szakrendszer meghonosítását, a becsületérzést elfojtó testi büntetés eltörlését, a számszerű osztályozás megszüntetését. Szükségesnek látják utazási ösztöndíjak rendszeresítését is. Fel kell karolni a mezőgazdasági oktatást (telek e célra az iskola mellett); állítsanak fel minél nagyobb számban kisdédóvókat. Jobb tankönyvekre van szükség; tanítsák már az elemi iskolában is a polgári jogokat és kötelességeket, valamint a büntető törvények elemeit. A vallástan a középiskolában rendes tárgy maradjon, a bölcséleti pálya tárgyai közül azonban kirekesztendő. Csatlakoznak egyébként pesti kollégáik mozgalmához: kérik a színházak, nyilvános szórakozóhelyek szabad látogatását (általános kívánság, középiskolásoknál is), a naponkénti templomlátogatás megszüntetését (szintén általános kérés).¹ A diákok gondja még arra is kiterjed, hogy tanáraik részére jobb javadalmazást kívánnak; szükségesnek tartják az alaposabb iskolafelügyeletet is.² Az egészében véve ildomoshangú, s társai közt legrészelevezőbb és legtalpraesettebb irat — a túlzások leszámításával — helyesen látja meg az addigi iskolarendszer bizonyos fogatkozásait, s találóan mutat rá a célszerű javítás

¹ A második Ratio Educationis tudvalevőleg nagy súlyt helyezett a vallásos gyakorlatokra, s a fegyelemre nézve szigorú intézkedéseket tartalmazott, melyek színház vagy vendéglő látogatását erősen tilalmazták.

² VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 28. t. Az akadémiai tanács az ifjúság egyes kéréseit pártolólág terjesztette fel a minisztériumhoz: VKM. 1848. Közokt. oszt. 4. k. 9. t.

egyres módjaira is. Éppen ez a körülmény, de általában az egész iratnak tartalma és színvonala is valószínűvé teszi, hogy tanári irányítás működött közre megszerkesztésében.

A pozsonyi jogászok beadványa — a többi irattal közös kívánságokon kívül — tanszék betöltésére is javaslatot tesz: rendes tanárrá való kinevezésre ajánlja az ifjúság pártfogoltját. A mindennapi misehallgatás alóli felmentésüket azzal az indokolással kérik, hogy az a vallás iránt nem szeretetet, hanem közönyösséget idézett elő.¹ A pécsi akadémiai hallgatók kívánságai hasonló körben mozognak, s folyamodványukat a főiskolai tanács is pártolólág írta alá.

A nagyváradi akadémia tanulóinak irata az előbbieknél már sokkal szabadabb hangú. Tanáraik — hangoztatják — papok, kiknek nem a képesítés, hanem a rendi megbízás juttatta a katedrát. Igazgatójuk Nagyvárad helyett folyton Temesvárott tartózkodik (csanádegyházmegyei kanonok volt t. i.); az igazgató viszont elmaradt öreg pap. Több papi és világi tanárnak elmozdítását javasolják, sőt személyszerinti ajánlást tesznek az igazgatói szék betöltésére nézve is.²

A kassai főiskolai ifjúság óhajtsái között új pont, hogy a főiskolák az országgyűlésre követeket küldhessenek (az egyetemre nézve láttuk már ez eszme felmerülését); kérik főiskolájuk egyetemi rangra emelését, s évvégi próbatétek helyett nyilvános végvizsgálatok rendszeresítését. A tan nyelv legyen magyar, mert a latin oktatási nyelv eddig is nagy elmaradottságot okozott a tanulmányokban.³ A selmeci bányászati és erdészeti akadémia hallgatóinak többek közt az a kívánságuk van, hogy a tanulók választottjainak részvételi és szavazati joga legyen a tanácsuléseken, amikor személyi ügyeikről van szó.⁴ A debreceni és sárospataki főiskola diákjainak kívánságait az egyházkerületi gyűlés, illetőleg maguk a tanárok teljesítették.⁵ Kissé megkéskéve

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 2. k. 16. t.

² VKM. 1848. Közokt. oszt. 5. k. 15. t.

³ VKM. 1848. Közokt. oszt. 6. k. 4—5. t.

⁴ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 16. t.

⁵ Nevelési Emléklapok, 1848. V. füzet 190. l. A debreceni főiskolai

megszólaltak a pesti gyógyszerész-növendékek is: legfőbb óhajaik — egyes szakmabeli részleteken kívül — a gyógyszerészeti tanulmányoknak két évre való felemelése (ez egyezik az orvosi karnak javaslatával), s egy nagyszabású gyakorlati laboratóriumnak felállítása.¹

A pesti *József-ipartanoda* növendékei is élénken kivették részüket az ifjúsági mozgalmakból. Az 1846-ban megnyílt intézet, mely rég érzett hiányt töltött be, s a nemzetségnek (műegyetem alakjában) már régi kívánsága volt, még nagyon a kezdet nehézségeivel küzdött; hiányos volt a felszerelése, rövid a tanulmányi ideje.² Az ipartanodai hallgatók, kik közt volt jogászok és bölcsészek is szép számmal akadtak, az egyetemi hallgatók mintájára 12 pontot terjesztettek a minisztérium elé. Kívánták az ipartanodának összműegyetemmé (polytechnikummá) való átszervezését (ez későbbi időpontban — a bölcsészkar mérnöki intézettel való egybeolvasztás után — meg is történt); megfelelő felszerelést, épületet és könyvtárat kértek, a bécsi polytechnikumtól való függetlenítést, tanársegédek alkalmazását, modern nyelvek díjtalan tanítását, szabad tanítási és tanulási jogot, a hallgatóság képviselőtét tanári üléseken. Az igazgatást a tanári kar összessége intézze, közbizalomnak örvendő tanár elnöklete alatt.³ A növendékek óhajai szemelláthatólag egészen egyetemi színvonalon mozogtak.

Pest lévén mindeme mozgalmak központja, itt a gimnazisták sem akartak elmaradni a nagyobb diákok mögött: a *piarista gimnázium* növendékei (budai társaikkal együtt)

ifjúság óhajai: a tanári gyűlések és fegyelmi ítélkezések nyilvánossága; bizonyos önkormányzati jogok a hallgatóság részére; cenzurák, examenek eltörlése, helyükbe rigorozumok rendszeresítése. Templombajárás a valóságos érelemre legyen bízva, s ne kényszer alapján történjék; nyomtatott tankönyveket kell kiadni; a diákságnak szabad belépést kell engedni a városi nemzetörségbe (Prot. Egyházi és Iskolai Lap, 1848. 15. sz.).

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 13. t.

² A József-ipartanodára nézve l. Zelovich Kornél: „A m. kir. József-műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története” c. becses munkáját is (Bp. 1922.) IV. fej.

³ VKM. 1848. Közokt. el. o. 23. k. 23. t.

szintén pontokba foglalták óhajtásaikat (csatlakoztak hozzájuk a váci gimnázium tanulói is).¹ Osztálytanítás helyett szakrendszert kívántak, a reális tudományok behatóbb oktatását, általános (nem tantárgyak szerinti) osztályozást, szavalási gyakorlatokat, nemzeti tannyelvet. A nyelvi fordítás főleg latinról magyarra történjék, s a klasszikusokat ne kelljen könyv nélkül tanulni; tanórák csak délelőtt legyenek. A paptanárok polgári ruhában jelenjenek meg az órákon, mert »az ifjúság nem a papi öltönyt, hanem a tanárok személyét tiszteli.«² A váci diákok iratát az igazgató és a tanárok is aláírták.

E többé-kevésbé még mérsékeltnek nevezhető megnyilatkozások mellett azonban jelentkeztek olyan hangok és cselekedetek is, melyek már túlzás, sőt erőszak bélyegét viselték magukon. Így például az egyetemi hallgatók saját dékánjaik ellen fordultak, mert állítólag »hamis« pontokat, nem az ifjúság eredeti petícióját akarták a forradalmi választmány elé terjeszteni.³ A József-ipartanoda növendékei meg valóságos vádiratot nyújtottak be a minisztériumhoz igazgatójuk ellen, s annak elmozdítását kérték, mint olyanét, akinek sem szakértelme, sem tekintélye nincs (azelőtt t. i. jogtanár volt), s aki iránt tanuló-ifjúság és szakértő közönség egyaránt bizalmatlan. Az igazgató modora azelőtt gögös volt, a forradalom óta leereszkedő; március 15.-én az ajtókat lezáratta, hogy az ifjúság tudomást ne szerezhessen a künn történetekről. Amellett hazug, rágalmazó és gyanúsító (hazug például azért, mert azt állította, hogy nem ismeri az ifjúság 12 pontját!). A német nyelv tanára helyett is másnak alkalmazását kéri, mert a jelenleginek sok hibája van, hosszadalmasan fecseg, gyakran eltér a tárgytól stb.⁴

¹ Azonban a pesti ev. gimnáziuméi nem: I. Tavasi Lajos igazgatótanárnak megjegyzését a „Nevelési Emléklapok“-ban (1848. V. füzet, 188–189. l.)

² VKM. 1848. Közokt. o. 3. k. 33. t. és Közokt. elemi o. 23. k. 27. t. és 30. t.

³ VKM. 1848. Közokt. elemi o. 23. k. 11. t.

⁴ VKM. Közokt. el. o. 20. k. 23. t. és 30. k. 27. t.

A legszélsőségesebb hangokat azonban a *soproni evangélikus főiskola* hallgatóinak irata ütötte meg (»Reformkiváratok a soproni ev. főiskola körében«), mely a nyilvánosság előtt is föltűnést és visszatetszést keltett. Ez a »javaslat« is a sajtószabadság létrejöttétől számítja keltét, s az ország legódibb iskolájának jelenti ki a sopronit; kéri is a hallgatók, hogy vegyék el azt a soproni ev. konvent hatásköre alól, s rendeljék a túladunai ev. kerület hatósága alá. Tanáraik elmaradottak, akiket haladéktalanul nyugdíjazni kell; ezért nem is mennek iskolába addig, míg ez meg nem történik (sztrájk!). Ez erélyes bevezetés után következnek kívánságaik: diplomás tanárokat kérnek, latint csak a retorikai osztálytól, diákesküdtiséket stb.¹

A megvádolt soproni tanárok természetesen felháborodva tiltakoztak tanítványaik hálátlansága és tiszteletlensége ellen, s az egészet néhány gonosz ifjú művének minősítették, akik aztán ráerőszakolták akarataikat a többiekre. Előadásuk szerint az ifjúsági őrcsapat vezetőtanára is hiába próbálta lecsillapítani a diákokat, alig engedték szóhoz jutni.² A hallgatók fegyelmetlen és sértő eljárása miatt a tudós Húnfalvy-testvérek (Pál és János) is megütközésüknek adtak kifejezést együttes nyilatkozatukban (»Felszólítás az evangélikus testülethez, a szülékhez és az egész hazához«, megjelent a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*³). Itéletük a magyar ifjúságról (habár a felháborodás erősebb színben láttatja is velük a dolgokat) nagyon lesújtó: nagy részben — mondják — csak élvezet után kapkod, törekvés és komolyság

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi o. 23. k. 25. t. S ezt az iratot Tavasi Lajos, a pesti ev. gimn. igazgató-tanára (a kor. egyik tanügyi vezére), mint osztályához — a retorikai és poétikai osztályhoz — címzettet a tanulók előtt felolvastatta, megmagyarázta s egy hétre a tanteremben kifüggesztette! (Nevelési Emléklapok, 1848. V. füzet, 174. l.) A soproni főiskolai hallgatók egyébként már egyszer 1836-ban is nagy zenebonát rendeztek. (Kornis id. m. I. 591. l.)

² A tanárok válaszát közli Tavasi a Nevelési Emléklapokban, 1848. V. füzet, 176—180. l.

³ 1848. évi 18. sz.

nincs benne. Igaz, hogy ebben az egész ország maga jár rossz példával elől. Hibásak a szülők, de hibásak maguk az autonóm protestáns testületek is, mert nem tudnak egységes és végleges tanrendszert meghonosítani iskoláikban. De ha sok baj van is az iskolaügy terén, ebből még nem következik, hogy éretlen ifjak akarják a tanulmányokat és fegyelmet megszabni. A tudós professzorok e szigorú rendreutasítására azonban a soproni tanulók egyáltalán nem hallgattak el. Ugyancsak a protestáns lap hasábjain¹ válszólnak nekik: megadják a kellő tiszteletet nevüknek, de egyszersmind kijelentik, hogy ők igenis el tudják bírálni tanárjaikat; így például a természettan tanára egyenesen káros hatással van az oktatásra. A dunántúli evangélikus egyházkerület ülése is foglalkozott ez ügygel, s részben igazat adott az ifjúságnak; megállapította azonban, hogy főleg az iskolai rendszerben van a hiba, s kevéssé az oktatókban.²

Kisebbs-nagyobb kihágások és rendbontások a felnőtt (főiskolai) ifjúság részéről a márciusi időkben eléggé gyakoriak voltak; ez a szabadság-láznak abban a fellobbanó mámorában nem is csodálatos, s nem is bírálható el olyan szigorúan. A *pozsonyi* kir. akadémiai növendékek fegyelemsértő eljárása azonban már erősen kihívja maga ellen a kritikát. Az említett hallgatók ugyanis (miután már előzőleg kérték a tanári ülések nyilvánosságát), a jegyzőkönyvek tanúsága szerint az áprilisi tanácsülésre erőszakkal behatoltak, s azon mindvégig ottmaradtak. A tanárok annak kijelentése mellett, hogy nem félnek a nyilvánosságtól, adott helyzet elé állítva, belenyugodtak diákjaik jelenlétébe, s velük abban állapodtak meg, hogy ezentúl az üléseken az akadémia minden osztályának 4—4 tanulója jelen lehet. A következő (májusi) tanácsülésre a hallgatóság, a megegyezés ellenére, újból seregestől betódult, a tanároktól engedményeket csikart ki (pl., hogy a vizsgákat korábban tartsák meg), s állandó közbekiáltásokkal s él-

¹ 1848. évi 20. sz.

² Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1848. 27. szám.

jenzéssel kísérte az ülés egész lefolyását, aszerint, amint tetszésére vagy nemtetszésére szolgáltak az egyes felszólalások és határozatok. A főigazgató a jegyzőkönyvekhez fűzött jelentésében éles tiltakozását jelentette be az ifjúság fellépésével, az általuk kierőszakolt engedményekkel, s a hallgatóknak a tanácsüléseken való részvételével szemben.¹

Egy, a *selmeci bányaakadémián* történt incidens rávilágít azokra a nemzetiségi ellentétekre, melyek e felhevült korban a magyar és másfajú diákság között is felgyújtadtak. Selmecen ugyanis az egyik hazafias érzelmű bányatanácsos (egyszersmind akadémiai tanár) az ottani kávéház fölé kitűzött különféle zászlókra azt a megjegyzést tette, hogy közülük a magyar lobogót feltűnőbb helyre kellene aggatni; idegen nemzetiségű zászló hazánkban egyébként sem törvényes. A tanácsos szavait a magyar növendékek megfogadták, s a zászlók helyét megcserélték. Erre a nem-magyarajkú hallgatók (ilyenből sok volt Selmecen, mert az egész monarchia bánya- és erdőügyét szolgálta a főiskola), éjjeli macskazenét rendeztek a bányatanácsosnak; ez viszont — állítólag — becsületsértően nyilatkozott a csendháborításban résztvevőkről. Ezért valamennyi idegenajkú (főleg német és cseh) tanuló, mintegy 130, kilépett az intézet kötelékéből, annál is inkább, mivel már úgyis nagyon feszült volt köztük s a magyar hallgatók között a viszony. A békítési kísérlet (noha a tanácsos hajlandónak mutatkozott a megsértődött diákok előtt szavainak kimagyarázására), sikertelen maradt; csupán néhány növendék jelentette be visszalépését az intézetbe. Az ügygel a főiskola tanácsa külön ülésen foglalkozott, magának Beniczky Lajos felvidéki kormánybiztosnak elnöklete alatt, aki magyar nemzeti sérelemnek minősítette az esetet. Felszólítására a tanács rosszalását fejezte ki a csendháborításban vétkes idegenajkú hallgatókkal szemben. A minisztérium tudomásul vette a kilépéseket, valamint a tanács határozatát, s az ifjúság további vezetését és fegyelmezését a tanári kar

¹ VKM. 1848. Közokt. o. 2. k. 29. t.

ügyességére bízta.¹ Az ügyről egyébként a selmeci főbányagróf-igazgató (mint azt a minisztériummal közölte)² külön részletes jelentést tett az uralkodónak.

Az ifjúság mozgalmairól természetesen a tankerületi főigazgatók is beküldték jelentéseiket, előbb a helytartótanácsához, azután a minisztériumba. A győri főigazgató március folyamán két felterjesztésben is fordul utasításokért a felsőbbséghez az ifjúság kihágásai és kívánságai tárgyában. Az iskolai fegyelem — mondja — teljesen felbomlott, a tanulók színházba, kávéházba járnak (ezt a főiskolásokra nézve megengedhetőnek is tartaná a főigazgató). Kéri, hogy a hallgatókat mentse fel az őrszolgálat alól, különben nem tudnak tanulni; a gyűlésezéseknek, szónoklásoknak véget kell vetni.³ A nagyváradai főigazgató jelenti, hogy az ifjúság egymással levelezésbe bocsátkozott, s megegyezett a reformkívánságok tekintetében; a nagyváradai és szegedi liceumi tanulótság ugyanazt követeli, amit a pesti egyetemi hallgatók. A főigazgató a szentmishallgatás, gyónás, körmeneteken való részvétel, valamint a szórakozóhelyekre járás ügyében engedményeket ajánl. Ugyancsak a nagyváradai főigazgató évvégi jelentésében gyöngye eredményről számol be, amit a zavaros időknek tulajdonít.⁴ A kassai aligazgató a diákságnak a zsidóüldözésben való részvételéről tesz említést, egyébként elismerőleg nyilatkozik a hallgatóság viselkedéséről.⁵ A József-ipartanoda igazgatója viszont az ifjúság március-áprilisi magatartásáról szóló jelentésében nagy fegyelmetlenségről panaszlik, amin egyébként az ismertetett előzmények után nem is csodálkozhatunk. A tanulók az előadásokat alig látogatják (ez egyébként sok helyen volt így), tanárok letételéről kezdtek tanácskozni (az igazgató szerint egyik tanár is szítja a mozgalmakat); a német tanár helyébe mást hív-

¹ VKM. 1848. Közokt. o. 30. k. 2. t.

² VKM. 1848. Közokt. o. 30. k. 20. t.

³ VKM. 1848. Közokt. o. 2. k. 15. t.

⁴ VKM. 1848. Közokt. o. 5. k. 2. t. és 12. k. 139. t.

⁵ VKM. 1848. Közokt. o. 6. k. 4—5. t.

tak meg, az igazgatóval és tanárokkal szemben durván viselkedtek.¹ Meg kell azonban jegyeznünk — éppen ez utóbbi jelentéssel kapcsolatban, — hogy az iskolahatóságok beszámolóí itt-ott szintén nem mentesek az elfogultságtól. A márciusi események hatása alatt egyébként az egyetemen s a legtöbb főiskolán kisebb-nagyobb szüneteket kellett tartani.

Eötvös a diákság mozgalmaival szemben — a kilengéseket bizonyára az ifjú vér túlzásainak tudva be — jóindulatúan, sőt elnézéssel viseltetett;² kívánalmaikra a minisztériumban rájegyeztették: »részben már teljesültek, részben a tanodák általános rendezésekor fognak figyelembe vétetni«. A főigazgatók által ajánlott engedményekhez a minisztérium nagyobb részt hozzájárult; a mindennapi misehallgatás alól való felmentést helybenhagyta, megengedte (a főiskolai hallgatóknak) a szórakozóhelyekre való járást is, azzal a feltétellel, hogy az igazgató előlött felügyeletet gyakorol. A délutáni előadásokat azonban — amit szintén kértek a hallgatók — nem szüntette meg. Kifejezte a miniszter azt a reményét, hogy a meglazult fegyelem és tanulmányi állapot a kibocsátott rendeletek, valamint a tervbe vett új tanrendszer intézkedései által a jövőben lényegesen javulni fog; addig is a régi rendszabályokat kell pontosan megtartani.³ Sok panaszra adott okot az ifjúságnak a fegyvergyakorlatokban és nemzetőri szolgálatban való tömeges részvétele is, mert ez természetesen a tanulmányi előmenetelre nem volt előnyös hatással. A miniszter azonban itt is megértő, s egyszersmind hazafias álláspontra helyezkedett: megengedte a belépést a nemzeti őrségbe, amelyben egyes helyeken a diákok külön osztályt is alakítottak.⁴ Ott,

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi o. 20. k. 66. t.

² A helyzetre jellemző Széchenyinek egy szarkasztikus megjegyzése: „Vasváry wurde von den Studenten zum Professor erwählt. Eötvös *will nicht nachgeben, wird aber!*“ (Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerk. dr. Károlyi Árpád. Bp. 1921. I. kötet: Gr. Széchenyi I. naplója, 1848. márc.—szept.-ből, 309. l.) Vasvári azonban mégsem lett egyetemi tanárrá.

³ VKM. 1848. Közokt. o. 5. k. 2. t., 12. k. 135. t., 6. k. 4—5. t.

⁴ Pl. Szatmárt és Temesvárott: VKM. 1848. Közokt. o. 5. k. 5. t.

ahol a növendékek az izgalmas idők ellenére is megőrizték fegyelmezettségüket és kötelességtudásukat, nem mulasztotta el a minisztérium az ifjúságnak elismerését és dicséretét kifejezni.¹ A kirívó esetekben azonban a magukról megfélelmezettekkel szemben már erőlyesen lépett fel: így az ipartanodai hallgatókat igazgatójuk ellen emelt vádaskodásukért kemény megrovásban részesítette.² Hasonló sors érte a zavargó pozsonyi akadémikusokat is: a miniszter, aki elé ügyük került, »méltó neheztelését« fejezte ki magatartásuk fölött, különösen a tanácsulésekre való erőszakos behatolásuk miatt; az üléseken való jelenlétüket, »mint a nevelés lényegével össze nem férhetőt«, semmiképpen megengedhetőnek nem tartja. Elrendeli addig is, míg az új iskolai szabályok életbe léptethetők lesznek, a régi rendnek föltétlen megtartását, s jelen egész rendeletének a következő tanév elején való ünnepélyes felolvasását (az ügy elintézése t. i. már a nyári szünet idejére esett).³

Eötvös, még mint miniszterjelölt, egy ízben személyesen jelent meg az egyetemi ifjúság körében. Mint »az új rendszer megváltóját« fogadták őt a hallgatók (mondja a Pesti Hirlap egykorú beszámolója⁴), s »az ifjúság nyiltan kijelenté némelyek (t. i. tanárok) iránti tökéletes ellenszenvét(!), s úgynevezett privátdocensek alkalmazását kérte. A miniszter meghallgatá a kérelmet, valamint azt is, hogy ezentúl nem évenkénti examenért, hanem az egyetemi pálya végével kiállandó szigorú vizsgálat föltétele alatt fogja az

és u. o. 12. k. 139. t. A keszthelyi gazdasági iskola igazgatójának hasonló ügyben emelt panaszára azt válaszolja a minisztérium, hogy engedje a tanulókat és tanárokat (utóbbiak szintén résztvettek a nemzetőri szolgálatban) lelkiismeretük szerint cselekedni: aki akar, legyen tagja a nemzetőrségnek. (VKM. 1848. D. 623. fasc. 518. sz.)

¹ VKM. 1848. Közokt. o. 4. k. 7. t.

² VKM. 1848. Közokt. elemi o. 20. k. 46. t. Ez intézkedés kibocsátása azonban a közbeeső nyári szünet miatt már csak Eötvösnek a miniszteri székéből való távozása után történt.

³ VKM. 1848. Közokt. o. 2. k. 29. t.

⁴ 1848. ápr. 4-i szám.

ifjúság szabad választás szerint hallgatni a szakára tartozó tudományokat».

Itt jegyezzük fel Eötvösnek egy másik iskolalátogatását is, melyet Szőnyi Pál kíséretében a pesti evangélikus iskolában tett, s amely — Eötvös nemes egyéniségének megvilágításán kívül — a régi és a beköszöntött új kor-szak közti különbséget is jellemzően kidomborítja.¹ A miniszter legelőbb a már említett Tavasinak az osztályába ment, s ott a padokba ülve, hallgatta a tanítást; majd bejárta a többi osztályt is. Az elemi tagozat legalsó fokán, az 5—7 éves lánykáknál meghallgatta a hangoztató olvasási módot, mely különösen látszott őt érdekelni. Az oktatást seholsem szakította félbe, minden tanító azt a tárgyat folytatta, amely éppen soron volt. Látogatása jó hatással volt tanulókra és tanítókra egyaránt. Az egyik tanítónál — minthogy a növendékek még nem tudtak jól magyarul — német nyelven folyt az oktatás; ezt Eötvös nemcsak hogy nem rosszalta, hanem — meggyőződéséhez híven — kifejezte azt a nézetét, hogy »nyelvnek a tanulmányt alárendelni nem szabad«. A miniszter a látogatás után, még megígérve, hogy olykor-olykor eszmecserére fogja magához hívni a tanítóságot, távozott az iskolából, s az oktatók lelkében — mint a beszámoló mondja — »kitörülhetetlen nyomát hagyá oly látogatásnak, aminőben 1848 előtt magyar tanodának részesülnie lehetetlen volt«.

¹ A látogatást részletesen leírja Tavasi a „Nevelési Emléklapok“ 1848. évi V. füzetében, 200—201. l.

VI.

Eötvös közoktatásügyi reformintézkedései és tervei.

A népoktatás elsősege. Tanítóképzőintézetek átalakításának szándéka; tanárjelöltek németországi kiküldetése e célból. Nevelési Szemle; gazdasági tanintézetek; a pesti rajziskola újjászervezésének gondolata. Miniszteri körlevelek a köznép felvilágosítására. Középiskolai reform; Eötvös rendelete a szaktanítás bevezetéséről gimnáziumainkba. A szaktanítás megvalósításának kísérlete a pesti és budai piarista gimnáziumokban; új tanulmányi és fegyelmi szabályzat. A minisztérium és a kegyesrendiek tárgyalásai a szakrendszerrel kapcsolatban. A királyi konviktusok ügye. Eötvös egyetemi reformtervezete. Egyetemi reformintézkedések. A magyar tannyelv végleges diadala az egyetemi és főiskolai oktatásban. Új egyetemi tanárok. A selmeci bányászati és erdészeti akadémiára vonatkozó intézkedés. A Theresianum sorsa. Eötvös „Javallatai.” A Nemzeti Múzeum ügye. Az 1848. és 1849. évre szóló kultuszminisztériumi költségvetések és részletes indokolásuk; a népnevelésügy kiemelkedő szerepe.

Mint forradalmi időkben mindig, 1848-ban is gyors és gyökeres reformokat várt a kormányzattól a közvélemény. Eötvös — bár a korhatás alól ő sem tudott menekülni — iparkodott mégis a rázúduló reformjavaslatok, tanácsadások és emlékiratok özönében is megőrizni higadságát. Mindenekelőtt, az újítók rohamának megfékezésére, ismételten kinyilatkoztatta, hogy a folyó iskolai évben a tanügy terén már semminemű változás nem lesz. A jövő tanév kezdetéig azonban a közoktatás reformjának kidolgozását, s a rendelkezésére álló pénzerő mértékéhez

képest, egyes törvényhozási felhatalmazást nem igénylő¹ reformintézkedések életbeléptetését megígérte.² Éppen a közoktatásügynek mind szellemi, mind anyagi tekintetben tervbevett rendezése céljából úgy intézkedett a miniszter, hogy a következő tanév megnyitása mind a gimnáziumokra, mind az ezek fölött álló valamennyi tanintézetre nézve a szokottnál később, november hó elsején történjék.³ A reformok tehát a miniszter célzata szerint is elég gyors ütemben voltak megvalósítandók.⁴

Eötvösnek, mint láttuk, már pályája kezdetétől az volt szilárd meggyőződése, hogy a *népműveltség fejlesztése* mind nemzeti, mind politikai okokból legfontosabb és legsürgősebb teendőink egyike. Nagyon természetes ezért, hogy akkor, midőn a közoktatásügy vezető polcát elfoglalta, e rég vallott álláspontjának megvalósítását tekintette első és főfeladatának, hogy ezzel a kivívott politikai demokrácia számára az egyedül szilárd művelődési alapot is biztosítsa. A minisztériumban ennek megfelelően egyrészt az országgyűlés elé terjesztendő népiskolai törvényjavaslat előkészítésén és megszerkesztésén dolgoztak szorgalmasan, másfelől azoknak az intézkedéseknek megtételén, melyekkel addig is lendíteni lehetne valamelyest a népnevelésügy elhanyagolt állapotán. A miniszter főmunkatársa e tekintetben jeles tisztviselője: Szőnyi Pál tanácsos volt.

Eötvös a népoktatás kérdését, igen helyesen, annál a pontnál ragadta meg, amely minden tanügyi reformnak gyökere, s melyen nagyrészt múlik minden javítási kísér-

¹ Ekkor t. i. még úgy volt, hogy az országgyűlés jóideig nem ül egybe.

² VKM. 1848. Közokt. elemi o. 23. k. 11. t. Pesti Hírlap, 1848. máj. hó 10.-i sz.

³ Közlöny 1848. júl. 17. sz. A nagy szünidő 1831. óta aug. és szept. hónapokban volt.

⁴ Az 1848. év pedagógiai eseményeire és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium tevékenységére nézve v. ö. Kármán Mór: Közoktatásügyi tanulmányok II. k. Közoktatásunk multja (Bp., 1911.). 185—259. l., valamint Kornis Gyula id. m. II. k. XII. részt.

let sikere is: a *tanerők képzésének* problémájánál. Az előzőekben rámutattunk már arra, hogy a tanítóképzés terén nálunk 1848 előtt milyen sivár volt a helyzet: a többnyire nyomoruságosan díjazott, mellékteendőkkkel agyonterhelt tanítók túlnyomórésze a rég elavult normális iskolai rendszer szerint volt kiképezve, akkor, amidőn a művelt Nyugaton, elsősorban Németországban, a kiváló és jóhírű tanítóképző-intézeteknek egész sora virágzott már régóta. A negyvenes évek folyamán hazánkban is megnyílt kétéves tanítóképzők, számuk és tanulmányuk csekély volta miatt, lényeges befolyást a tanítóképzés színvonalának emelésére még nem gyakorolhattak. Eötvös a reform érdekében elrendelte, hogy a képzőket, melyeken, felfogása szerint, népnevelésünk sarkallik, a népiskolákkal együtt, a többi tanintézettel ellentétben, már szeptember 1.-én meg kell nyitni, hogy így azokat kiküldendő biztosai által a helyszínén megvizsgáltathassa, s ennek alapján »a haza s a kor kívánatai« szerint minél előbb átalakíthassa.¹ A reform megindításának ez a módja a miniszter reális érzékére vall, csak a szerzett tapasztalatokat akarta, kissé nagyon is sietve (már november hó folyamán), gyakorlatilag gyümölcsözőkké tenni. Addig is azonban, míg a tanítóképzők tervbe vett általános rendezése megtörténhetett volna, Eötvös néhány részleges intézkedéssel óhajtott a fennálló helyzeten javítani. Jellemző, hogy 1848. évi ezirányú terveit 1867 után, második minisztersége idején, újból programjába iktatta és megvalósítani igyekezett, — ami mutatja egyrészt elgondolásának korai és rendszeres kialakulását, másfelől pedig az egyszer helyesnek felismerthez való szívós ragaszkodását is. Így mindennek előtt teljesen érthetőnek fogjuk találni, hogy Eötvös, aki

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi o. 19. k. 62. t. Közlöny, 1848. júl. 25. sz. Tényleg azonban több helyütt nem nyíltak meg a tanítóképzők, vagy folyt zavarosan a tanítás a tanulók hadbavonulása miatt. (VKM. 1848. Közokt. elemi o. 25. k. 45, 46. t.) Ahol a tanulók száma igen csekély volt, vagy hadiállapot állt fenn, a minisztérium engedélyével az elemi iskolákban is szünetelt az oktatás. (VKM. 1848. Közokt. elemi o. 25. k. 43. t.)

külföldi útján oly sokat tanult, a külföldi fejlett oktatásügynek tanulmányozásától erős ösztönző hatást várt hazai tanügyünkre nézve is. Ezért határozta el, hogy 12 ifjat küld ki (valláskülönbség nélkül) kiváló német tanítóképzőintézetekbe két évi tanulmányi időre, hogy onnan visszatérve, képezdei tanárokként működjenek tovább, s így mintegy magva legyenek a tanítóképzés eljövendő reformjának. »Népnevelésünk sikerére és jobb lábra állítására minél előbb és minél több tanítóképző szükséges, jól képzett tanárok vezetése alatt« — jelenti ki az ez ügyben kiadott pályázati felhívás; de sajnálattal állapítja meg egyszersmind azt, hogy nálunk ez idő szerint célszerű tanítóképzőintézet még nincs. Minthogy a nyugati országok közül Poroszország volt az, mely már a XVIII. század (Nagy Frigyes) óta kifejlesztett mintaszerű népoktatásügyével és tanítóképzésével elsősorban tekintetbe jöhetett: a miniszter ide óhajtotta a jelölteket kiküldeni.¹ A pályázattal kapcsolatban átirta a külügyminiszterhez is, kérvén őt, hogy szerezze be s juttassa el hozzá az 1830-ik év óta érvényes német közoktatásügyi rendeleteket, valamint az utolsó három év közoktatásügyi költségvetését is.² A június 30.-ára kitűzött pályázati határidőig 196 pályázó nyújtotta be folyamodását (s elkésve még 5-en), ami élénk érdeklődésről tanuskodik. A miniszter a helyek számát az Erdéllyel való unió folytán 12-ről 16-ra emelte fel, s azokat arányosan szétosztotta az egyes felekezetek közt: 6 r. kat., 1 gör. kat., 3 ev. ref., 2 ág. hitv. ev., 2 gör. keleti, 1 unitárius és 1 zsidó folyamodó kiküldetése volt tervbe véve. A kijelölt egyének mind hosszabb nevelői és tanítói gyakorlattal rendelkező pedagógusok voltak.³ A terv az volt, hogy a hét katolikus kiküldött a breslaui róm. kat. tanítóképzőbe, a többi kilenc hármass csoportokban a berlini,

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi o. 19. k. 25. t. Pesti Hirlap, 1848. máj. 11. sz.

² VKM. 1848. Közokt. elemi o. 19. k. 25. t. Meg is kapta e tárgyban a porosz kir. udvarnál lévő cs. kir. követségünk jelentését.

³ Közlöny, 1848. júl. 17. sz.

bunzlauai és weissenfelsi képzőbe megy.¹ A kiküldetésben nem részesült tehetséges pályázóknak itthon való alkalmaztatását helyezte kilátásba a rendelet. Sajnos, a nevezetes terv — az 1848. évi tervezgetések végzete! — végrehajtásra nem kerülhetett. Előbb azért kellett a kiutazást elhalasztani, mert a tervbevett intézetekben csak 1849-ben indult meg a tanítás; később meg a bekövetkezett nehéz idők tették lehetetlenné a megvalósítást. Eötvös az 1848. év második felére szóló vallás- és közoktatásügyi költségvetésben 4800 frt.-ot vett fel a »Poroszhonban képzendő ifjak« költségeinek viselésére, ami — tekintettel arra, hogy a költségvetés csak a bevételekből ki nem kerülő kiadásokat ölelte fel — világosan mutatja, hogy közpénzen szándékozott őket fedezni, nem pedig az amúgy is teljesen kimerült tanulmányi és vallási alapok jövedelméből (1. Szász Károly ismertetett védekezését a honvédelmi bizottmányhoz intézett felterjesztésében).²

Eötvös azonban nemcsak a leendő, hanem a már működő tanítók pedagógiai színvonalának emelésére is törekedett: ezért tervbe vette — Guizot francia közoktatásügyi miniszter példája nyomán — egy *tanügyi folyóiratnak* megindítását (valóra ez a terve is csak második minisztersége idejében vált). Az 1848 július 25.-én kelt rendelet a népnevelés jobb lábra állítása céljából nélkülözhetetlennek tart egy olyan folyóiratot, mely egyrészt a külföldi nevelési elveket, másfelől a hazai tanügy jó oldalait és hiányait egyaránt ismerteti; foglalkozik a pedagógia kérdéseivel és tájékoztat a magyar és külföldi szakirodalomról. Ilyen módon pótolhatók volnának a rendelet szerint azok a fogyatkozások, melyek tanítóink képzettségében mutatkoznak, s alkalom nyílnék egyúttal a megjelenő cikkek révén kitünőbb szakembereink megismerésére is. A folyóiratnak »Nevelési Szemle« címen 1849 jan. 1-én kellett volna meg-

¹ Eötvös átirata a külügyminiszterhez: VKM. 1848. D. 623. fasc. 433. sz. — VKM. 1848. Közokt. elemi o. 19. k. 106. t.

² Téved tehát Meszlényi (id. m. 136. l.), midőn változatlanul a kat. vallásalapot terhelő kiküldetésről beszél, s még hozzá, mint a valószínűségben megtörténtről.

indulnia, havi tíz ívnyi terjedelemben. A szerkesztő évi díjául 1500, a segédszerkesztőnek 800 frt.-ot szántak; eredeti cikk nyomtatott íve 20 frt., fordításé 12. A miniszter bizalommal szólította fel a szakférfiakat, hogy értekezéseikkel a vállalkozás sikeréhez járuljanak; gondoskodni kívánt arról is, hogy a lapot a tanítói kar lehető anyagi megterhelése nélkül kapja kézhez.¹ A folyóirat fő tárgyköre tehát Eötvös elgondolása szerint 1848-ban is már a népnevelésügy lett volna; a külföldi előhaladottabb iskolaügy bemutatásától itt is a példaadás ösztönző hatását várta.

Az oktatásügy egy égető hiányán igyekezett segíteni a miniszter azzal, hogy állami *gazdasági tanintézetek* felállítását határozta el.² Tisztán látta és korán felismerte az ilyenmű intézményeknek agrárországunk szempontjából való fontosságát, ezért rendeletet intézett az újonnan kinevezett alapítványi főfelügyelőhöz, s megbízta őt azzal, hogy az ország négy különböző részében szervezendő gazdasági iskola számára mintagazdaságnak alkalmas 500—500 holdas területet szemeljen ki az alapítványi javakból.³ A gazdasági iskolák tárgyában Trefort Ágost, a későbbi kiváló kultuszminiszter, akkor ipar- és földművelésügyi államtitkár, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz felhívást intézett, s közös elveken alapuló tervezet kidolgozását javasolta.⁴ Trefort buzgalmát a tárcája körébe tartozó oktatási intézmények körül mutatja az az átirata is, melyben a miniszternél a költségvetés elkészítése alkalmából aziránt érdeklődik, hogy vajjon az ipari oktatás miként szerepel

¹ Közlöny, 1848. júl. 26.-i szám.

² Az akkor fennállott néhány ilyen intézmény magánkezdeményezésből alakult és működött.

³ VKM. 1848. D. 623. fasc. 587. sz., D. 764. fasc. 601. sz. és Pesti Hirlap, 1848. máj. 25.-iki sz. Rendelettel gondoskodott a miniszter arról is, hogy az alapítványi javak állapotáról hiteles kimutatás álljon rendelkezésére. (VKM. 1848. Gazdas. és alap. oszt. 38. k. 5. t.; a kerületi főtiszték ezirányú jelentései be is érkeztek.) A minisztériumi számvevőhivatal pedig utasítást kapott, hogy készítsen kimutatást a vallás- és közoktatásügyi minisztérium hatáskörébe tartozó összes alapítványi értékek eredetéről és állásáról. (VKM. 1848. D. 764. fasc. 605. sz.)

⁴ VKM. 1848. Közokt. elemi o. 28. k. 3. t.

a vallás- és közoktatásügyi minisztérium budgetjében. Kéri a jelzett iskolákra vonatkozó költségvetési tételek közlését, minthogy neki kötelessége és hivatása a gondjaira bízott iparügynek oktatásköri fejlesztésén is munkálkodni.¹

Felmerült a minisztériumban (Landau Lénárd rajztanító beadványával kapcsolatosan) a pesti elemi iskolához csatolt *rajziskola* megreformálásának gondolata is. A közmunka- és közlekedésügyi miniszterhez, valamint Pest város tanácsához (e tárgyban intézett miniszteri átirat (1848 júl.)), kiemelve a rajzművészetnek nagy hasznát s különösen a jelen korban szinte elkerülhetetlen szükségességét, kéri fentnevezetteket, hogy a pesti rajztanfolyamot szakértők által vizsgáltassák meg, s tegyenek célszerű javaslatokat reformjára nézve. Maga a minisztérium már előzőleg kiküldötte helyszíni szemlére Juhbál Károly ipartanodai tanárt, akinek jelentése kedvezőtlen képet fest az iskolában folyó rajzoktatás állapotáról. A három nagyobb, s egy kisebb termet magában foglaló rajztanfolyamon 730 volt a beírt tanulók száma (330 mindennapi, 400 vasárnapi); férőhely azonban csak 260 lévén, a növendékek egyrésze, különösen a mesterinasok, egyáltalán nem jártak rajzoktatásra. Mesterlegényeket, éppen a helyhiány miatt, fel sem vettek. Maga a rajzban való gyakorlás szóbeli magyarázat nélkül, alkalomszerűen és mechanikusan folyt; némelyik tanuló 5—6 évig is látogatta az iskolát, azonban a kívánatos célt nem érte el. Negyedszázadon át új rajzmintákra hivatalosan semmi költséget sem fordítottak (a tanító ellenben 3000 frt.-ot költött ezekre a magáéból); csak 1847-ben szavazott meg végre a városi tanács 100 frt.-ot e célra. A rajztanítók — mondja Juhbál — Pesten éppúgy, mint az ország többi városában is, legnagyobb részben elméleti tudást nélkülöző, gépies rajzoló, többnyire festők. Az a néhány jó szakemberünk, aki van, tudását vagy magánúton szerezte, vagy külföldön. A tanár véleménye szerint első és legfontosabb teendő volna a rajztanításnak célok és iskolanemek szerint való elkülönítése; minden iskolafajban rendkívüli tárgy-

¹ VKM. 1848. D. 623. fasc. 485. sz.

ként kellene tanítani a rajzot. Olyan szervezet mellett, mint a pesti iskoláé, melyben elemi-iskolai és gimnáziumi tanulók, mérnökjelöltek, festők, szobrászok, vésnökök s mások vannak együtt, lehetetlenség eredményt elérni. A különböző szakrajzfilmeket a megfelelő intézményekhez (ipartanodához, mezőgazdasági iskolákhoz, bányászati akadémiához stb.) kell kapcsolni. Juhbál azt javasolja, hogy a jelenlegi rajziskolát hagyják meg az elemi iskola felső osztályai számára, a gimnáziumokban pedig külön rajztanítókat alkalmazzanak.¹

Eötvös József báró csonkán maradt első miniszterségének legnevezetesebb népoktatásügyi alkotásával: az elemi oktatásról szóló törvényjavaslattal külön fejezetben, kimerítően fogunk foglalkozni. Itt a helyzet jellemzésére csupán azokra — a felekezetek főpásztoraihoz intézett — felhívásokra mutatunk még rá, melyekben a miniszter a márciusi változások nyomán több helyütt zavargásokban kitört köznép felvilágosítására és megnyugtatóására kéri fel a papságot; e körlevelek meggyőzően világítanak rá egyszersmind arra is, hogy a szabadságjogokhoz jutott nép kellő műveltségi szintre emelése körül mily sok és sürgős teendő volt még. A szabadság — hangsúlyozza első iratában a miniszter — nem osztályoké, hanem a honfiak közkincse; ezt a kormány régen elvben, ma közigazgatásilag (vagyis gyakorlati módon) igyekszik bizonyítani. Mégis akadnak lelkiismeretlen egyének, akik zavarják a nép nyugalmát, s a törvényeket félremagyarázzák. »Mert lehetetlen, — folytatja a felhívás, — hogy a nép, mely a mult országgyűlés által adott anyagi és szellemi jókat már tetteleg élvezi, a rend útjáról kitérnie, ha azok, kiknek kötelessége őket kioktatni, megmagyaráznák: hogy soha és sehol rendek gyűlése azt nem tette, amit tett a magyar közelebből, midőn az úrbéri viszonyokat megszüntette, midőn a rendek és így önmaga helyébe a népet léptette.

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi osztály 8. k. 12. t., valamint a 30. t. is. Eötvös középiskolai tervezetében nem szerepelt még a tárgyak sorában a rajz, s az elemi iskoláról szóló törvényjavaslatban sem.

Ez ugyan tiszte, kötelessége volt a kiváltságos osztálynak, kívánata az időnek; de viszont a népnek szintoly kötelessége, most inkább, mint valaha, a rend határai közt maradni, mert minden kilépés a rendből egy lépés arra, hogy elveszítse a szabadság áldásait.¹ A szép szavaknak azonban kevés foganatja lehetett, mert a miniszter rövidesen kénytelen megismételni »minden vallások egyházi főnökeihez« intézett felhívását, s abban újólal felszólítani őket arra, hogy a nép körében mutatkozó félreértéseknek és izgatásoknak papjaik útján vessenek gátat, s a törvényeket a templomi szószékből magyaráztassák helyesen meg.² Megpróbálta Eötvös a felizgatott nemzetiségek megnyugtatótatását is papjaikon keresztül: így az aradmegyei oláhajkúak lelkészeihez kibocsátott körlevelében a megyében elharapózott törvény- és főképen nemzetörségellenes lázongások miatt lépett közbe;³ a munkácsi gör. kat. püspökhöz intézett átiratában pedig a beregi nem-magyarajkú (rutén) nép felvilágosítását és lecsendesítését kérte.⁴

A felvidéki pánszláv mozgalmak kapcsán — melyek a kormány erélye és a tótok túlnyomó részének józansága és hűsége folytán kudarcba fulladtak, — számos hűségnyilatkozat érkezik be az ág. hitv. evangélikus papság ré-

¹ VKM. D. 764. fasc. 615. sz.; Pesti Hirlap, 1848. máj. 12-iki sz. Az intézkedés kibocsátására Szemere Bertalan belügyminiszter kérte fel Eötvöst. A rk. püspöki kar ki is adott ilyen értelmű közös pásztorlevelet a klérushoz (l. Meszlényi id. mű 45. l.); a tiszántúli ev. ref. egyházkerület pedig már a miniszteri rendelet megjelenése előtt (1848. márc. 22-iki gyűléséből kifolyólag) intézett hasonló utasítást papjaihoz (l. Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1848. 16. sz.).

² Ez a körlevél is a belügyminiszter kezdeményezésére jött létre, aki a „Közlönyben“ megjelenő rendeleteknek a nép számára való kihirdetését és megmagyarázását kérte. (VKM. 1848. D. 623. fasc. 465. sz. Közlöny, 1848. júl. 11. sz.) V. ö. a kat. egyház főpásztorainak a kat. néphez intézett körlevelét (Meszlényi, id. mű 45. l.). Újabb pásztorlevelet adott ki a püspöki kar hasonló megnyugtató és buzdító célzattal 1848. okt. 25.-én. (Közlöny, 1848. nov. 12-iki sz.; Meszlényi id. m. 155. l.)

³ VKM. 1848. Gör.-nem-egyes. oszt. 9. k. 1. t.

⁴ VKM. 1848. D. 764. fasc. 646. sz.

szeről a minisztériumba (így a pozsonyi, mosoni, árvai, lipthói, turóci esperességektől).¹ Különösen a turóci esperesség lelkészei igyekeznek tisztázni magukat az izgatás vádjá alól, a lázítás miatt elfogott Hodza András szucsáni pap szereplésével minden közösséget megtagadva.² A nyitrai esperesség papjai tiltakoznak a gyanúsítások általánosítása ellen.³

Habár Eötvös báró a népműveltség terjesztését tekintette is minisztersége legfontosabb feladatának, a közoktatásügy többi területén is jelentős kezdeményező lépéseket tett a szükséges reformok megvalósítására. Így a *középfokú* iskolázás terén nevezetes átalakulás megindítását jelezte egy minisztersége utolsó idejében kiadott rendelete, mely a gimnáziumainkban uralkodó, s már elavult osztálytanítási rendszerről a *szaktanításra* való áttérést jelentette be. A gondolat maga, mely a művelődési anyag nagyarányú bővülése és differenciálódása folytán a XVIII. század második fele óta mind sürgetőbben nyomult előtérbe, s a ránk nézve irányító hatású német gimnáziumokban jóideje megvalósult már, nálunk is régebb óta bennélt követelmény gyanánt a pedagógiai köztudatban. Így — csak néhány legközelebbi előzményre utalva — a debreceni gimnázium újjáalakítására kiküldött 1841. évi bizottság, hasonlóképen a Pestre tervezett protestáns főiskolát tárgyaló pályamunkák többsége egyaránt a szakrendszer meghonosításának szükségét hangsúlyozza; ennek jegyében történik az erdélyi református gimnáziumok 1847. évi újjászervezési kísérlete; s ez alapon áll az 1848. évi egyetemes tanügyi kongresszus középiskolai javaslata is.⁴

¹ VKM. 1848. D. 623. fasc. 459. sz.

² VKM. 1848. D. 623. fasc. 419. sz.

³ VKM. 1848. D. 623. fasc. 481. sz.

⁴ L. ezekre nézve: Szilágyi István: A gimn. oktatás története a magyarországi helvét hitvallásúaknál. Sárospatak, 1861. 46. skk. I., 51. skk. I., 57. l.; Fináczy Ernő: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Bp. 1896. 69. l.; Kornis id. m. II. k. 69—70. l.; Szélényi Ödön: A magyar evangélikus iskolák története a reformációtól napjainkig. Bp. 1917. 121. l. Az egyetemes tanügyi kongresszus javaslatát illetőleg l.

Elméletileg tehát meg volt törve már az út a szakrendszer tervezett bevezetéséhez, — a gyakorlati megvalósítás elé azonban annál nagyobb nehézségek tornyosultak, főleg a megfelelő képzettségű mennyiség-tan-természettudományi, valamint a szükséges modern nyelvi tanárok nagy hiánya miatt (mint az abszolutizmus idején két év múlva bekövetkezett átszervezés akadályai ezt meggyőzően igazolták).

Az Eötvöstől 1848 augusztus 24.-én kiadott rendelet a következőképen hangzott: »A tudós pályára indult ifjakknak célszerűleg képezhetése, s főiskoláinknak szilárd alapon működhetése megkívánja, hogy középtanodáink (gymnasiumaink) rendszere és tanítói személyzete körül gyökeres reform eszközöltessék. Óhajtandó volna e végre minden jövőre is fennállandó középtanodát már folyó évi november hó 1. napjára a kor kívánta irányban s mértékben átalakítani. De mivel ezt sem hazánk jelenlegi állása, sem az itt igénybe veendő képes tanári egyének száma még meg nem engedi, azonban nem is a sok, hanem a jól rendezett középtanodákban áll a jövő tudós osztály alapja: célom ehhez képest jelenleg, ha a körülmények engedik, 10 középtanodát a kimondott elv szerint oly renddel alakítani át, hogy kettő azok közül itt Budapesten, a többi pedig az egyesült Magyarhonnak különböző vidékein még ez év folytatában rendeztessék«. A továbbiakban közli a miniszter, hogy az átszervezendő középiskolák mindegyikében hét tanár fog szakrendszer szerint a hat osztályban működni. Ezek közül egy fogja tanítani az I. és II. o.-ban a latint és magyart, egy a III. és IV. o.-ban ugyanezt a két tárgyat; a harmadik az V. o.-ban a költészetet, a klasszikusok magyarázatát s a görög nyelv elemeit, a negyedik pedig ugyanezeket (a költészet helyett természetesen a szónoklatot) a VI. osztályban. Egy-egy tanára lesz a matematikának és természettudo-

jelen mű VII. fejezetét. — A katolikus gimnáziumokra nézve (Mednyánszky Alajos báró 1842. évi középiskolai reformtervezetével kapcsolatban) a magyar kancellária — a bécsi tanulmányi bizottság ajánlatával szemben — a szakrendszer ellen nyilatkozik, egyrészt az erre szükséges anyagi fedezet, másrészt pedig a kellő számú matematika-természettudományi szakos tanerőknek hiánya miatt. (Kornis, id. m. II. k. 56. l.).

mánynak, a történetnek és földrajznak, s a német és francia nyelvnek. Az utóbbi három professzor a középiskoláknak több egymásfeletti osztályában fogja szaktudományát a kibocsátandó szabályok szerint fokozatosan tanítani. A fizetés Budapesten 800, vidéken 600 pfrt., amihez az igazgatónál 300 (vidéken 200) frt. pótlék járul. Tíz évi működés után minden tanár 100 frt. évi pótlékot kap addigi fizetéséhez. A tanári állásokra minden bevett vallású egyén pályázhatik, külön e célra rendelt bizottság előtt; irodalmi működésük révén ismert egyéneknek, vizsga mellőzésével, csak folyamodványt kell benyújtaniok, műveik és bizonyítványaik melléklésével. A pályázati határidő október 1. A rendelet megjegyzi még, hogy a szóbeli és írásbeli részből álló vizsgálat kérdései a szaktárgyon kívül a tanítási módszerre is ki fognak terjedni.¹

A miniszter tehát a középiskola reformját rendeleti úton óhajtotta megindítani; megokolta ezt a tervezett újjászervezés kísérleti jellege, melynek alapján Eötvös előzetes tapasztalatokat akart szerezni a majd megalkotandó szerves középiskolai törvényre nézve. Eötvös reformjának főcélja a kortól elmaradt magyar gimnázium tudományos színvonalának emelése volt, elsősorban a főiskolára való alaposabb előkészítés érdekében.² Nevezetes elvet szögez le a reformmal kapcsolatban a miniszternek az a megállapítása, hogy »nem is a sok, hanem a jól rendezett középiskolákban áll a jövő tudós-osztály alapja«. E kétségtelen igazság azt fejezi ki, hogy — természetesen elegendő gyakorlati típusú intézetet feltételezve — aránylag kevés tudós-iskolára: gimnáziumra van szükség egy nemzet közoktatásában; a meglevőknek azonban annál kiválóbbaknak kell lenniök, hogy céljukat: a hivatott elmék tudományos pályára való előkészítését igazán betölthessék. (Hazai kö-

¹ Közlöny, 1848. aug. 25.-i szám.

² „Kellő készséggel bíró ifjú — mondotta Eötvös második minisztersége idejében Molnár Aladárnak — felényi idő alatt több tudományos műveltséget szerezhet az egyetemen, mint a rosszul képzett kétannyi idő alatt.” (Molnár Aladár: Br. Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867—70-ben. Havi Szemle, 1879. II. köt. 247. l.)

zépfolkú oktatásunk fejlődésében azonban ez az irányelv kevésbé tudott érvényesülni.)

A művelődési anyag tekintetében Eötvös reformtervezete — mint az a rendeletnek általánosságban mozgó közlései mellett is megállapítható, — a humanioráknak és reáliáknak egyensúlyozását tartotta szem előtt, ami egybevágott a legtöbb hazai reformtörekvés irányzatával is.¹ Ez a célzat azonban, bármennyire érthetővé teszi is azt reális irányú középiskolát nélkülöző közoktatásunk, már Eötvös kísérleténél szembeötlő nehézségekre vezet. Egyesíteni akarván ugyanis a klasszikus tanulmányokat a modern irányú és reális tárgyú ismeretekkel, egyebet nem tekintve is, súlyos nyelvi torlódást idéz elő: az első öt esztendőnek szinte mindegyikére egy-egy új idegen nyelv megkezdése esik (latin, német, francia, görög). A reformtervnek különben ez a nyelvi része a legérdekesebb és az addigi állapottal szemben a legradikálisabb. A *francia nyelv* ekkor lép először a középiskola tanulmányi anyagába, amelyben addig rendkívüli tárgy minőségében sem szerepelt (csak a nemesi konviktusokban² és előkelő leánynevelő-intézetekben tanították). Tantervbe iktatásában bizonyára Eötvösnek a francia kultúra iránt érzett rokonszenve is közrejátszott, bár ekkor a művelt hazai közvélemény is erősen hangoztatta már a modern nyelvek ta-

¹ Ezt mutatja már a kiváló sárospataki tanterv is (az 1796. és 1810. évi), mintegy az egységes középiskola célzatával (v. ö. Fináczy: A magyarországi középiskolák multja és jelene, Bp. 1896. 67. l.). A már említett protestáns főiskolai pályázatban résztvevők közös törekvése szintén a latin, a modern nyelvek és reáliák összhangba hozatala, amit már maga a pályázati felhívás is figyelmükbe ajánlott (Szilágyi, id. m. 51. skk. 1., 53. l.); Hetényi János pályanyertes főiskolai tervezetében reálgimnázium körvonalai bontakoznak ki előttünk (Kornis, id. m. II. k. 67—68. l.). Hasonló szellemű Varga János elvileg megalapozott terve (Kornis, id. m. II. k. 69. l.); a zay-ugróczy tanterv is, bár inkább humanisztikus irányú, a reáliák kellő érvényesítése elől nem zárkózik el (Fináczy: A magyarországi középiskolák multja és jelene. Bp. 1896. 68. l., Kornis, id. m. II. k. 74. l.)

² Kornis, id. m. I. k. 283. l. (jegyzet).

nulásának szükségét.¹ A *német nyelv* fontosságát tudva-
 levőleg már az 1777. évi Ratio Educationis hangsúlyozot-
 tan kiemeli; tanulmányozására azonban a második Ratio
 rendelkezései már nem voltak kedvező hatással, pedig je-
 lentőségét az országgyűlések által kiküldött közoktatásügyi
 bizottságok éppúgy felismerik, mint a protestáns (nemcsak
 evangélikus, hanem kálvinista) reformkísérletek (Sárospatak,
 Debrecen) is. Mednyánszky Alajos említett gimnáziumi ja-
 vaslatában már az I. o.-tól szerepel a német nyelv tanítása.
 Eötvös helyes elgondolással óhajtott érvényt szerezni e
 ránk nézve legfontosabb idegen nyelv tanulmányozásának.
 Kiemelésre méltó a *görög nyelvnek*, mint rendes tárgynak
 megjelenése az új középiskolai tantervben. Hazai közokta-
 tásunk e mostoha sorsú studiuma, mely csak a protestáns
 iskolákban tudott némi jelentőségre szert tenni, már az
 első Ratióban is csak mint rendkívüli tantárgy szerepel;
 az 1806. évi rendezés pedig egyenesen kirekeszti a gim-
 náziumból, s művelését az akadémiákra és egyetemre bízza
 (meglehetősen csekély eredménnyel).² Eötvös tervezete
 mintegy az országgyűlési (1791. és 1825. évi) reformbizott-
 ságok álláspontjára hajlik vissza, mely méltatni tudta a
 görög nyelv és irodalom művelődési értékét. Az 1848. évi
 kísérlet a humanitási osztályoknál akarta kezdeni a görög
 nyelv tanítását, éppúgy, mint az 1825/27.-i bizottság
 munkálata — az *Opinio* — is.³ Rá kell mutatnunk a mi-
 nisztériumi tervezetnek arra az igen helyes didaktikai
 álláspontjára is, hogy a nyelveket egy-egy osztályban egy
 tanár kezében egyesíti (magyar és latin az I—IV. o.-ban;
 költészet, ill. szónoklat, klasszikusok magyarázata és görög
 nyelv az V.-ben és VI.-ban; német és francia az összes
 osztályokban).

Eötvös középiskolai terve — mint arra már más össze-
 függésben rámutattunk — hat osztályúnak hagyja meg a

¹ Pl. még a tősgyökeresen magyar Debrecenben is az említett
 1841. évi bizottság (Szilágyi, id. m. 46. l., Kornis, id. m. II. k. 66. l.).

² A görög nyelvi oktatás hazai történetének átpillantását l. Kor-
 nis, id. m. II. k. 301—322. l.

³ L. Kornis, id. m. II. k. 27—28. l., 304. l.

gimnáziumot, s nem olvasztja bele az általa becsben tartott filozófiai tanfolyamot. A rendelet a tanszékek betöltésére nézve kénytelenségből a régi kezdetleges eljáráshoz: a bizottság előtti vizsgálat eszközéhez folyamodik. Látni fogjuk azonban, hogy a miniszter egyetemi reformtervében gondoskodni szándékozott a középiskolai tanárképzés intézményes megszervezéséről. Arra a kérdésre nézve, hogy vajjon az átalakítani kívánt tíz középiskola — a kiszemelt két buda-pesti (piarista) iskolán kívül — a fennálló intézetek mely csoportjából került volna ki, valószínűnek kell tartanunk azt, hogy elsősorban a minisztérium rendelkezése alatt álló, a tanulmányi alapból fenntartott s akkor állami jellegűnek tekintett királyi katolikus gimnáziumok jöttek volna számításba, mint az az 1868. évi középiskolai reformkísérletnél is történt.¹

Bár Eötvös gimnáziumi reformtervét — mint annyi más kezdeményezését — meghiúsították a viszonyok, részleges kísérlet mégis történt annak megvalósítására, — csakhogy már Eötvösnek a miniszteri székből való távozása után. Elérkezvén ugyanis a felsőbbfokú tanintézetek megnyitására kitűzött idő (november elseje), a minisztériumot vezető Szász Károly államtitkár a Honvédelmi bizottmány nevében a Közlönyben² rendeletet tett közzé, amely a középiskolai reformot egyelőre felfüggeszti, s csupán a budai és pesti gimnáziumokban lépteti életbe az új tanévtől kezdve a szakrendszert. Az egyes szaktárgyak tanárait a kegyesrend kebeléből az igazgatóság javaslatára a kormány nevezi majd ki, mindegyik iskolához hetet-hetet. A tanárok tiszteletdíja — ellátáson kívül — évi 160 frt. A vallás a rendelet értelmében magántanulmány tárgya, melyet a szülők gondjaira bíznak, s azt a rendes órák keretén kívül kell megtartani. Templombajárás csak ünnepen

¹ A középiskolák 1848. évi átszervezési tervével kapcsolatban a hitoktatói szék betöltésére nézve a miniszter a hercegprímást átiratban biztosította, hogy mindenkor az egyház kijelölési jogának és a vallási érdekeknek épségbentartásával fog eljárni. (VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 72. k. 18. t.)

² 1848. nov. 3.-i sz.

és vasárnapon kötelező. A tanításnak vagy nyomtatott könyv, vagy könyomatos jegyzet alapján kell történnie; a diktálás mellőzendő. A tanév november 13.-án kezdődik. A beiratási díj 2 frt., melyet tanulási segédeszközök beszerzésére kell fordítani.

A minisztériumnak ezt a rövid előzetes tájékoztatóját csakhamar új és részletes tanulmányi s fegyelmi szabályzat kiadása követte a két piarista gimnázium számára. A budai tankerületi főigazgatóhoz e tárgyban intézett rendelet utal arra, hogy a pesti és budai középiskolákba, az ájtatos szerzet volt kormányzójának a minisztériumba terjesztett indítványa következtében, a szaktanítási rendszert vezették be. Az ezzel kapcsolatban megalkotott új szabályokból egy-egy példányt a szóbanforgó intézeteknek kell továbbítani azzal, hogy a bennük foglalt rendelkezéseket pontosan tartsák meg.¹

Az új szabályzat, módszeres megjegyzéseket is tartalmazván, mintegy egyesített rendtartásnak, tantervnek és utasításnak tekinthető. Négy részből áll, s az iskolába való felvétel módozatairól, a fegyelmi és oktatási szabályokról, s az egyes tantárgyakról szól.² A gimnázium első osztályába való felvételt vizsgálathoz köti, melynek anyaga a magyar olvasás, írás és a számolás elemei. (Egyébként a többi osztályra is lehet felvételi vizsgálatot tenni.) Intézkedés történik az annyit panaszkodó tankönyvkérdésre nézve is: az oktatók kötelesek tankönyveiket előre kijelölni, s ha nem a legismertebbek közül valók, helybenhagyás végett a minisztériumhoz felterjeszteni. Az óráközi szünet 10 percig tart, s az tanári felügyelet mellett — igen kedvezőtlen idő kivételével — mindig a szabadban töltendő el. Ismételt igazolatlan mulasztások kizárást vonnak maguk után. Az oktatás részint a már tanultaknak (rövid kérdésekben való) kihallgatásából, részint továbbhaladásból áll.

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 3. k. 60. t.

² VKM. 1848. Közokt. oszt. 3. k. 53. t., valamint még az 59. és 61. t. is. A szabályzat szerzői, Ferenczi Zoltán — eddig legrészletesebb — Eötvös-életrajza szerint (Br. Eötvös József. Bp. 1903. 164. l. jegyzete), Lutter Nándor, Perlaky és Vass József piarista tanárok.

A szabályzat megtartja az addig szokásban volt külön feleltetési napot, ez azonban egyszersmind ismétlés céljára is szolgál. Minden padnak rend-őre van, de ez nem tanulmányi ellenőr már, mint — helytelenül — régen volt, hanem főleg a magaviseletre vigyáz. A fegyelmi büntetések között megmarad még a régi rendszer carcerje (kenyér és vizen is, de legfeljebb 12 órára); végső fokozat a kizárás. Másodnaponként dolgozat készítendő, a gondolkodás fejlesztése és az anyag bensőbb elsajátítása érdekében. (Az írásbeli dolgozatok értékét a multban túlbecsülték, a mai irányzat pedig a kelleténél kevesebbre értékeli.) Értékes pedagógiai tanácsot ad az új kódex a tanároknak az oktatásra nézve, midőn az érdeklődés állandó ébrentartásá céljából figyelmükbe ajánlja — mint a német iskolákban sikerrel bevált eljárást — a kérdésnek nem egyes megnevezett egyénhez, hanem az egész osztályhoz való intézését. Félév és év végén »közpróbák«-at (vizsgálatokat) kell tartani, miniszteri biztosok jelenlétében. Osztályozás csak általánosságban van: jeles, jó, gyenge vagy rossz; ezek alá foglalandó az egyes tanulók előmenetele, minden további számjelzés mellőzésével. Az erkölcsi (magaviseleti) osztályzat kétféle lehet: jó, rossz. Az iskolai tanulmányok befejeztével végbizonyítványt kap a tanuló.

Ami a *tantervi* részt illeti, a szabályzat a *vallási* oktatást, mint »minden hitfelekezetnek saját magántanulmányát«, kihagyja a rendes tárgyak sorából azzal, hogy céljára külön órák fognak majd szolgálni. A *magyar* nyelv minden osztályban rendes tárgy, nagyjából a mai tantervünkhöz hasonló beosztásban (természetesen irodalomtörténet nélkül): I—II. o.-ban alaktan és a szókötés főbb szabályai, s jelesebb művek olvasása; a középső osztályokban tüzetes nyelvtan, fogalmazás; a két felső osztályban stilisztika, poétika, retorika, válogatott példakkal. A két felső osztályban szerepel a tapasztalati lélektan és a logika főbb vonalainak tanítása is; ez újítás a gimnáziumi fokon, s úgy látszik, a filozófiai tanfolyamra való átmenet megkönnyítését célozta. A *latin* nyelvnel hangsúlyozza az új tanterv a világos fordítás fontosságát, s

a végcél is már nem a gyakorlati haszonban és latin beszédben keresi, mint a Ratio-k célkitűzése, hanem a klasszikusok megértésében, ami emelkedettebb álláspontra mutat (neohumanizmus hatása). A kijelölt írók: Cornelius Nepos, Phaedrus és Sallustius az alsóbb osztályokban; J. Caesar, Cicero, Livius, Vergilius és Horatius a három felsőben. Az olvasmányokkal kapcsolatban a gondolkodástan és széptan alapjaival, mitológiával, ókori földrajzzal, régiségtannal, s a klasszikus irodalom történetével óhajtja a tervezet a tanulókat megismertetni. A görög nyelv az V. és VI. o.-ban rendes tantárgy; író külön említve nincs, csak általában a »hellén classicusok« olvasása szerepel. Német nyelvi tanítás csak a III. és IV. osztályban van, pusztán gyakorlati célzattal. Minthogy az Eötvös által tervbevett francia nyelvi tanítás itt egészen elmaradt, a németnek a két középső osztályra való korlátozása lehetővé tette az idegen nyelvek torlódásának elkerülését (III.—IV.-ben csak latin és német van; V.—VI.-ban viszont csak latin és görög). Más kérdés azután, hogy a két évi, betétozést nélkülöző német nyelvi tanulmány maradandó értéket jelentett-e? A természettudományok XVIII. és XIX. századbeli roppant arányú fejlődésének hatása végre e hivatalos tantervben is megmutatkozik: *természeti ismeretek* a II. osztálytól a VI.-ig szerepelnek. A II. o.-ban általános természetrajz, III.-ban állattan, IV.-ben növénytan, V. o.-ban ásványtan és földismeret; végre VI. o.-ban természetan és vegytan van (gyakorlati kísérletekkel és mutatványokkal). A *menyiségtan* mind a hat osztályban tanulmány tárgya: az I., II. és III. osztályban a közönséges számtan, IV. o.-ban Euklidés elemei, V—VI. o.-ban algebra, tértan, s a lehetőséghez képest a »lapos három szöglés« (siktrigonometria) elemei. *Történet és földrajz* (együttesen) szintén valamennyi osztályban van: az I. osztályban Magyarország története (az Árpádok korában), s hozzá Magyarország földrajza; II. o.-ban Magyarország története a vegyesházi királyok korában, s a világrészek földrajza (Európa kivételével); III. o.-ban Magyarország története a Habsburgok alatt, s Európa földrajza; IV.-ben ókori történet, s részle-

tes mértani és természeti (fizikai) földrajz; V. o.-ban a középkor története, s Európa földrajzának ismételése, különös tekintettel az államtanra (politikai földrajz); VI.-ban újkori történelem és általános földrajz (az összehasonlító módszer szerint). A földrajznak tehát — melynek fontosságát különösen az újabb didaktika erősen hangsúlyozza, — elegendő teret nyit e tanterv (feltéve, hogy a történelemmel való közössége el nem nyomja, amitől a szabályzat utasításai óva is intenek). A történet tanítása kissé korainak látszik az I. osztályban; helyesebb annak magasabb fokon való kezdése, s a legalsó osztályokban csupán olvasmányokkal való előkészítése, mint az később Kármán Mór jeles tantervében (1879) történt, s ma is még érvényben van.

Átmenetileg, az előállható nehézségekre való tekintettel, a szabályzat megengedi a fentiekől való esetleges eltéréseket is. Általában e terv, számos értékes részletével és kezdeményezésével, figyelemreméltó átmenetet jelent régi oktatási rendszerünkről a modern pedagógiai alapokon nyugvó újabb fejlődéshez.

A budapesti két piarista gimnáziumnak a minisztérium részéről tervbevetett átalakítása az egyház és a katolikus közvélemény körében — mint érintettük — nagy izgalmat keltett, különösen a vallástannak — kat. szerzetesi iskolákban! — a rendes tanulmányok sorából való kirekesztése miatt. A püspöki kar egyrészt a honvédelmi bizottmányhoz intézett memorandumában tiltakozott a katolikus középiskolákon esett sérelem miatt,¹ másrészt kárhoztatással fordult — az ájtatosrend »de facto létező« főnökéhez intézett levelében — a piaristák ellen is, megállapítván, hogy intézeteik új tanterve nélkülözi a katolikus jelleget. Szemükre veti, hogy a rend maga ajánlkozott föl a szaktanítás bevezetésére a minisztériumnak, s a vallás tan felvételét a rendes tárgyak sorába nem szorgalmazta eléggé erőlyesen.²

Ha azonban a szakrendszer életbeléptetésének előz-

¹ L. e. mű 88—89. l.

² Religió és Nevelés. 1848. II. félév. 68. sz.

ményeibe, s a minisztérium és a rend között ez ügyben lefolyt iratváltásba bepillantunk, meggyőződhetünk arról, hogy a piaristák elég szívóssággal védelmezték vallásuk érdekeit, de bizonyos fokig maguk is kényszerhelyzetben voltak. A szaktanítás vállalásával a szerzet annak a nemes hagyománynak tett eleget, mely a multban is mindig arra ösztönözte, hogy tanrendszerében és oktatói eljárásában a haladó korral lépést tartson. Gruber György kegyesrendi kormányzó még 1848 június elején fölterjesztette a minisztériumba a szaktanításra alkalmas tanárok névsorát. Eddigelé — mondja ezzel kapcsolatban — kötöttség lévén, nem gyakorolhatták magukat a szakrendszer alapján álló oktatásban; bizonyosra veszi azonban, hogy rövidesen elsajátítják a szükséges tanítói készséget. Panaszskodik a rendfőnök a szerzet nagy szegénysége miatt, amely eddig valóságos béklyóként nehezedett rájuk; a tanár kapott lakást, élelmezést, 20 pfrt. ruhapénzt, egy papi öltönyt, s egyéb szükségeire 12—16 frt.-ot (évente). Ezért aztán önművelés helyett gyakran korrepetálni voltak kénytelenek. Mindazáltal nem egy irodalmi nevű embere volt és van is a rendnek, — legutóbb is nyolc tagjuk részesült tankönyv-írásért jutalomban a helytartó-tanács részéről. A felterjesztés kéri a minisztert, terjessze ki gondoskodását az új törvény okozta (anyagi) hiányaiknak a következő iskolai év kezdetétől való fedezésére is. A sok tagból álló, 29 tanintézetben működő társulat anyagi helyzete oly nyomasztó, hogy segély nélkül — a fennálló bizonytalan viszonyok közt — bármely újítás és iskolarendezés részéről megvalósíthatatlan. Kifejezi hajlandóságát a kormányzó arra, hogy a szerzetet a jövő tanrendszerhez alkalmazni fogja.¹

Augusztus végén megjelent Eötvösnek a középiskolák — közöttük a két budapesti, már tárgyalásba vont piarista gimnázium — átalakítását célzó, ismertetett rendelete; — ez egyes intézkedései miatt nagy aggodalomba ejtette a szerzetet. Kifejezést ad ennek egy szeptember elején kelt újabb

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. rendkív. kútfő 40. t.

felirat, melyben a kormányzó rámutat arra, hogy a kegyesrend életcélja a tanítás, azonban az új rendelet most részben, később (esetleg) egészen elveszi tőlük iskoláikat. Hivatkozik a piaristák két százados magyarországi érdemes multjára, az 1715. évi recepciós törvényre, a rendek 1802. évi feliratára Őfelségéhez. Eötvös rendelkezései által a szerzet gimnáziumaitól elesnék, Őfelsége jóváhagyása és a katolikus felekezet meghallgatása nélkül; a tervezett intézkedések, s az egy hónapi határidő (amelyet a tanári állásokra nézve a pályázat kitűzött), valósággal elzárja őket iskoláiktól. Hivatkozik a rendfőnök iskoláik alapítványaira, melyek kimondottan katolikus szellemű vallásos nevelésre és tanításra kötelezik őket, így pl. Pest város alapító-levele is (1717-ből). Ezzel az alapító-levéllel ellenkezik a tanároknak a pesti gimnáziumba valláskülönbőség nélkül való kinevezése; az iskola egyébként Pesten a saját tulajdonukban lévő házban is van elhelyezve. A rend nevében kinyilatkoztatja, hogy hajlandók saját erejükből az új rendszer értelmében ellátni intézeteiket. A miniszter által kiadott rendelet most ugyan még csak pesti és budai középiskoláikra vonatkozik, de így is már nagy aggodalmat és bizonytalanságot idéz elő a szerzet életében. A kormánynak szabadságában van állami iskolák felállítása, ám a piaristák jogait biztosítja — a már hivatkozottakon kívül — az 1848:XX. tc. is; ezért kéri a minisztert, hogy gimnáziumaikba csak rendtagokat jelöljön ki tanároknak, s a már kiadott rendelet ilyen értelemben **módosítsa**.¹

A rend álláspontja, elsősorban pesti középiskolájára nézve, teljesen jogosult volt; a budai iskolánál módosította a helyzetet az a körülmény, hogy azt teljesen a tanulmányi alapból tartották fenn,² s így a minisztériumnak rá vonatkozó rendelkezési joga nem volt kétségsbe vonható. Ami a

¹ U. ott.

² L. erre nézve Szőnyi Pál tanácsos iratát a Közlöny 1848. dec. 19. sz.-ban: „Eszmetisztázás azon vádak körében, melyek a cultusminisztérium ellen a Religio és Nevelés című katolikus hirlap hasábjain folytonosan emeltetnek“.

tanári állások betöltését illeti, abból a tényből, hogy Eötvös a kormányzóval tárgyalta a szaktanításra képes rendi tanárok kiszemeléséről, nyilvánvalóan kitűnik, hogy nem gondolt — már csak ismert méltányosságánál és tapintatosságánál fogva sem — másvallású és nem-rendi egyének kinevezésére a piarista gimnáziumokba. A bekövetkezett rendezés alkalmából, mint láttuk, sikerült is a szerzetnek elérnie, hogy kizárólag saját tagjai által láthassa el mindkét intézetben a tanítást.

Közben Eötvös leköszönt a miniszterségről, s Gruber Györgyöt is más rendi kormányzó váltotta fel. Szász Károly államtitkárnak fentiekre adott válasza 1848 október 22.-én már az utódnak: Palotai (Purgstaller) Józsefnek megy, akivel közli, hogy a minisztériumnak »némely középtanodák valláskülönbség nélkül és szakok szerinti« rendezésére vonatkozó terve a háborus viszonyok miatt halasztást szenved, s így a volt rendfőnöknek ez ügyben felterjesztett észrevételei tárgytalanok (a memorandumot Palotai számára mellékli is). Azonban a volt kormányzó iratának befejezésében említett ajánlkozásra utalva (hogy t. i. a szerzet hajlandó az új rendszernek megfelelni), örömmel látná az államtitkár, ha legalább a budai és pesti gimnáziumokban volna lehetséges a szakrendszer meghonosítása; kéri ezért az új kormányzót ezirányú javaslatnak a felterjesztésére, az alkalmas szaktanárok megnevezésével.¹ A rendfőnöknek már harmadnapra megadott válasza szerint a szerzet tisztelettel fogadja a minisztérium rendeletét a szakrendszer megszervezése tárgyában, s ahhoz készséggel hozzájárul; azonban a vallástannak a rendes tárgyak sorából való elmellőzésébe nem egyezhetik bele. Egyelőre a leckerendet, továbbá az alkalmazandó tanárok jegyzékét a rendkormányzat úgy szerkesztette meg, hogy a vallástannak középiskoláikból való eltávolítása senkinek botránykövül ne szolgáljon. (A mellékelt leckerendből ténylegesen kimaradt a hittan, s helyette az óraszám-kimutatás alatt az a megjegyzés van: »a vallás kü-

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. rendkiv. kútfő 40 t.

lön órákban fog előadatni«.)¹ A minisztérium azonban újabb leiratában továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a vallás magántanulmány tárgya legyen és a nyilvános órarendben ne szerepeljen. Szabályozta egyszersmind a tanárok ellátását és illetményeit is, megjegyezve, hogy a vallástanító díjazást a közpénztárból nem kap.² Mikor erre a rend újból felszólal a nyilvános vallási órák érdekében és a hittannak a rendes tárgyak keretébe való sorozása mellett,³ Szász Károly a tárgyalásokat november 1.-én az ugyanakkor kiadott, s már idézett közlönybeli rendeletével megegyező értelemben berekeszti,⁴ s a felterjesztett tanárokat a honvédelmi bizottmány hozzájárulásával megerősíti hivatalukban. Az államtitkárnak ezt a rendeletét rövidesen követte aztán az előzőekben már részletesen ismertetett új középiskolai fegyelmi és oktatási szabályzatnak a kiadása.

A rend a minisztérium határozott rendelkezése előtt pillanatnyilag meghajolni kényszerült. Azonban már néhány héttel később (dec. 7.-én) — mindenesetre a püspöki kar hozzáintézett levelének, valamint a felzúduló katolikus közvéleménynek hatása alatt is — újabb, az eddigieknél is erélyesebb felszólalásra határozza el magát a vallástanítás ügyében, s egyszersmind megragadja ez alkalmat arra is, hogy iskolái helyzetét az államhatalommal szemben élesebben elhatárolja. Fölterjesztésében kifejti, hogy a szerzet a szakrendszert, mint nálunk eddig ismeretlen, nagyfontosságú tanügyi újítást, csak próbaképen, s csupán egy évre fogadta el, miből »épen nem akarja kihozni, nem is gondolja, hogy ez célzásban lenne, mintha ez által már a budapesti középitanodák státusiskolákká lettek volna«. Figyelmeztet a vallástan mellőzéséből eredhető botrányokra; erre már a tárgyalások alkalmával rámutatott a szerzet kormánya (mint azt valóban láttuk), ám ennek ellenére a vallási nevelést mégis teljesen a szülőkre hárí-

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. rendkívüli kútfő 50. t.

² U. ott.

³ VKM. 1848. Közokt. oszt. rendkívüli kútfő 55. t.

⁴ U. ott.

totta át a minisztérium. »Innen azon rágalmazás és több-irányú gyűlölség, mely jelenleg a kegyes tanítórend ellen, anélkül, hogy azt megérdemelné, szélkében mutatkozik.«¹ Az államtitkár válasza a rend feliratára (már másnapról) sokkal engedékenyebb hangú az előbbieknél. Hangsúlyozza, hogy a minisztérium nagyfontosságúnak tartja a vallásnak és erkölcsnek tanítását, s örül, hogy erre a szerzet jutalom kérése nélkül, önként ajánlkozott; ő el is határozta, hogy a vallástanítónak külön díjazást ajánl fel abból az összegből, melyet a honvédelmi bizottmány a két gimnázium számára kiutalt. Ez iránt rendeletet eddig csak azért nem adott ki, mert a díjazás mértékét a katolikus növendékek számához óhajtotta alkalmazni. A vallástani órák beosztását a rendre bízza, mint általában minden, a tanításra vonatkozó javaslatukat kellő figyelemben fogja részesíteni. A naponként való templombajárás kényszerítését nem tartja célszerűnek, s azt a minisztérium csak az esetben rendelné el, ha a katolikus vallás hitágazatai ezt lényegesen megkívánnák. Ami magát a szakrendszert illeti, az a katolicizmussal semmi összefüggésben nincs, a minisztérium azt didaktikai szempontból rendíthetetlen meggyőződéssel támogatja, s törekedni fog minél több középiskolában való meghonosítására. E részben sem a szerzetnek, sem a püspöki karnak álláspontjától magát nem irányíttatja, hanem kizárólag az országgyűlésnek nevelésügyi nézeteit fogja zsinórmértékül szem előtt tartani.² A piaristák most már bátorságra kapva, siettek kijelenteni, hogy ők a vallástant mindig rendes tárgynak óhajtották (hivatkoznak októberi felterjesztéseikre), s csak a minisztériumi leirat sürgetésére történt, hogy a rendes órák keretén kívül helyezték el azt. Csatolnak egyszersmind egy új lecke-rendet is, melynek értelmében a hittan mindenütt a rendes tanítási időn belül szerepel; ezt kívánja indokolásuk szerint a tárgy fontossága, s a tanulók figyelmének ébrentartása is. A naponként való misehallgatáshoz — bár azt

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 3 k. 59. t.

² U. ott.

nem követelik meg okvetlenül vallásuk hittételei — ragaszkodnak; hivatkoznak e részben a törvényadta vallási szabadságra. A szaktanítás megszervezésével kapcsolatban kívánják, hogy mint katolikus szerzetnek, törvényszentesítette jogaik csorbát ne szenvedjenek.¹ Szász Károly felelete erre az írásra (dec. 23.-án) már kissé bosszús jellegű; szemére veti pl. a kegyes atyáknak, hogy ha a vallástant oly fontosnak tartják, miért nem teszik leckerendjükben mindenütt a nap első órájára? (T. i. délután, sőt az utolsó, 3—4-ig terjedő órán is szerepelt.) Egyelőre maradjon meg a folyó félévben a már érvényben levő leckerend (vagyis a hittanórák d. e. 10 és 11 között, a rendes órák után). A mindennapi misehallgatás ügye csupán a józan pedagógiai elvek alapján bírálható el; ezért erre nézve főntartja a már megerősített iskolai szabályzatban foglalt intézkedést (vagyis misehallgatás csak ünnepen és vasárnapon kötelező). Egyébként biztosítja a rendet, hogy méltánylással kíséri működését, de elvárja tőle, hogy a minisztériumnak, mint a helytartó-tanács utódjának, a nevelés ügyében alárendeli magát.²

Egy hét mulva a minisztérium menekülni kénytelen, s az ország fővárosának a császári csapatok által történt megszállása a további eszmecserének véget vetett. A teljesség kedvéért bemutatjuk még a rendnek 1848. decemberében felterjesztett leckerendjét a tárgymegoszlás és óraszám szempontjából. Az első osztályban szerepel: hittan (heti 2 órában), latin (6 ó.), magyar (6 ó.), mennyiségtan (4 ó.), történet-földrajz (2 ó.). A II. osztályban ugyanez van, azzal a különbséggel, hogy a magyar órák száma csak 5, s a történet-földrajzra eggyel több óra jut. III. osztály: hittan (2 ó.), latin (4), magyar (3), német (3), természetrajz (3), történet-földrajz (3), mennyiségtan (2). IV. osztály: hittan (2 ó.), költészet, szónoklat és klasszikusok (6), német (2), görög (2), történet-földrajz (2), természettan (4), mennyiségtan (2). V. osztály: hittan

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 3. k. 61. t.

² U. ott.

(1 ó.), költészet, szónoklat és klasszikusok (5), görög (5), történet-földrajz (3), természettan (4), mennyiségtan (2). VI. osztály: hittan (1 ó.), költészet, szónoklat és klasszikusok (5), görög (4), történet-földrajz (3), természettan (5), mennyiségtan (2). Mint látható, ez elrendezésben eltérések mutatkoznak az oktatási szabályzatban előírt tantervtől: görögöt három osztályban tanítanak (IV—VI.-ig), természetrajz csak III.-tól van; a magyar tananyag beosztása is eltér némileg az ott tervezettől. A tanítási órák száma heti 20 (naponta 4, csütörtökön szünet); a délelőtt-délutáni oktatás megmaradt (d. e. 8—10-ig, d. u. 2—4-ig). —

A középiskolák reformján kívül a *királyi konviktusok* ügye is foglalkoztatta a minisztériumot: megszüntetésüket tervezte, s alapítványaikból kézi ösztöndíjak alakítását. A konviktusok ellen már II. József halála után történt visszaállításuk alkalmából erős támadások hangzottak el a demokrácia és a jó erkölcsök nevében, a közvélemény és a pedagógiai körök részéről;¹ érthető tehát, hogy 1848-ban, az egyenlőség és szabadság eszméinek fokozott hatása alatt, maguk a hivatalos tényezők is elodázhatalannak látták ez intézménynek, mint a rendi szellem káros maradványának, eltörlését. A konviktusokkal fegyelmi szempontból amúgy is folytonos baj volt,² s a rendet az 1848. évi márciusi események még inkább meglazították. A nevelés és fegyelmezés munkája egy még 1802-ből származó szabályzat alapján folyt, melyet maguk az intézetek vezetői is elavultnak és hiányosnak jellemeztek. A nevelőintézetekben együttlakó tanulók nagy korkülönbsége is hátrányára volt az erkölcsi nevelés hatékonyságának («a nagyobbak a gyengébbeknek nem ritkán botránykövül szolgáltak» — mondja az egyik kormányzói jelentés).³ Szász Károly 1848. októberben kelt intézkedésével a kolozsvári József- és Te-

¹ L. erre Fináczy Ernő, A magyarországi középiskolák multja és jelene (Bp. 1896) 80—81 l., Kornis Gyula id. m. l. k. 204—206, 217—8, 241—2. l.

² L. e. mű 30. l.

³ VKM. 1848. Közokt. oszt. 10. k. 2. t.

rézia-növeldét meg is szüntette.¹ A hivatalos lapban közzétett tájékoztatása szerint a konviktusok rendszere az idők szellemének nem felel meg, bennük a kellő fegyelem fenntartása nagy nehézségekkel jár; a nevelés erkölcsi céljainak elérését nem biztosítják, s amellet túlterhelik az alapítványokat is. Ezért a minisztérium elhatározta megszüntetésüket, s helyükbe pénzbeli ösztöndíjak alakítását. A kolozsvári két nevelőintézetre nézve — az erdélyi kormányshoz felterjesztése alapján — már el is rendelte ezt; a növendékek szállás és ellátás helyett évi 60 frt. ösztöndíjat fognak kapni.²

A nagyváradi és kassai konviktus feloszlatására is megtette a minisztérium az előkészületeket, mert — mint egy 1848. nov. 1.-én kelt leirata mondja, — a rendetlenségeken és nehézségeken csak ez intézetek megszüntetésével lehet segíteni, minthogy természetükben van a kóroanyag, mely a bajt okozza. Az államtitkár megfelelő tervet kért a kézi ösztöndíjakra való áttérésre nézve a főigazgatóktól, s az alapítókka, illetőleg pártfogókka való egyeztetést.³

Eötvös József báró 1848. évi reformjainak egyik fontos programpontja az *egyetemi oktatás* korszerű átalakítása volt; ezt a törvényhozás akarata is a minisztérium első feladatai közé sorozta. A már részletesen ismertett 1848: XIX. törvénycikk megadta az addig gépies megköttöttségben senyvedő, igazi tudományos szellemet nélkülöző pesti egyetemnek azokat az alapvető szabadságjogokat, melyek nélkül egészséges fejlődése meg nem indulhatott;

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 31. k. 2. t. (az irat azonban nincsen meg).

² Közlöny, 1848. okt. 27. sz.

³ VKM. 1848. Közokt. oszt. 10. k. 7 t. — Szőnyi Pál tanácsos id. nyilatkozata szerint (l. e mű 126. l.) a kolozsvári növeldét az alapok elégtelensége miatt is meg kellett szüntetni. A kassai konviktus feloszlatását maga az ottani főigazgató is ajánlotta; a nagyváradinak további fenntartását a fegyelem felbomlása miatt meg a nagyváradi főigazgató tartotta célszerűtlennek. A zágrábi nevelőintézet is igen rossz állt anyagi szempontból.

ezen az alapokon kellett nyugodnia a készülő új egyetemi reformtervezetnek is. A minisztérium közoktatási osztálya egy 1848. decemberében kelt összeállításában felsorolja azokat a javaslatokat, melyeket az elmúlt hónapok folyamán az egyetem újjászervezése tárgyában oda benyújtottak. E kimutatás végén a következőket jegyzi meg: »Ezekhez járul a volt minister, b. Eötvös József úr által kinyomatott ide vonatkozó tervezet e cím alatt: az Egyetem alapszabályai, mely számmal ellátva nincs.«¹ Az itt jelzett nagyérdekeségű munka a minisztérium levéltári iratai közt nem maradt ránk, megőrizte azonban a budapesti egyetemi könyvtárnak egy régi, 1848-ig terjedő lecke-rendekeket tartalmazó kötete, melynek utolsó darabja a fent idézett tervezet; címe: »A magyar egyetem alapszabályai.«² E szabályzat a minisztérium lemondása folytán már nem került kibocsátásra; ez a lappangása okozhatta aztán, hogy később feledésbe merült,³ s a maga egészében a nyilvánosság előtt máig ismeretlen maradt.

¹ VKM. 1848. Közokt. o. 8. k. 235. t.

² Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtára G. f. ívrét 1. sz. A ma már ritkaságszámba menő, félhasábosan szedett, 31 lapból álló nyomtatványon sem évszám, sem a szerző vagy kibocsátó neve nincs feltüntetve; hogy azonban valóban azonos az Eötvös-féle 1848. évi tervezettel, azt kétségtelenül igazolják — az Egyetemi Könyvtár katalógusjelzésén kívül — bizonyos egykorú adatok is. Az országos orvosi testület ugyanis 1848. végén egy, a Honvédelmi Bizottmányhoz intézett beadványában azt kérte, hogy az egyetem orvosi karára vonatkozó régi jogkörét továbbra is hagyják meg, sőt bővítsék ki. A minisztériumot vezető Szász Károly államtitkár a kérelem elutasítását javasolta, s álláspontja igazolására hivatkozott Eötvösnek az egyetem rendezéséről készített szabályzatára, melynek 47. §-a a szóban forgó kérdésre nézve a következőket mondja: »A régi orvosi kar, mint tudorok egylete fennállhat ugyan, de hivatalos befolyást az egyetem ügyeiben nem gyakorolhat.« A Szász Károly által idézett részlet szövege szerint megegyezik az Egyetemi Könyvtárban lévő alapszabályok 47. §-ának megfelelő helyével, s így a két tervezet azonossága kétségtelenül megállapítható. (L. Miniszterelnök és Honvédelmi Bizottmány iratai, 1848. évi 6313. sz. Orsz. Levéltár.)

³ Csupán egy-két írónk emlékszik meg róla, de azok is csak futólag; így megemlíti Csengery Antal Eötvös József br.-ról szóló jellemrajzában (Magyar szónokok és státusférfiak. Kiadja Csengery Antal. Pest,

»A magyar egyetem alapszabályai« a tárgy minden fontosabb vonatkozására kiterjedő, 12 fejezetből, 295 §-ból álló részletes reformterv. Az újjászervezés alapvonalait »Az egyetemről általában« című első fejezet rajzolja meg. Az egyetem szerint »oly állodalmi intézet, melyben a tanuló-ifjúság a középtanodákban nyert ismereteinek alapján a tudományok mélyébe avattatik.« (1. §.) A 2. cikkely leszögezi, hogy az egyetem körében semmiféle vallási vagy felekezeti előnynek helye nincs. Az egyetem közvetlenül a közoktatásügyi minisztérium fennhatósága alá tartozik (3. §); azt a viszonyt, melyben a »miniszteri főtanulmányi tanács«-hoz, s ennek tagjaihoz állni fog, külön rendelet szabályozza majd (4. §). Az itt említett tanácsról bővebb felvilágosítást sem a tervezetben, sem a minisztérium iratai közt nem találunk; lehet, hogy Eötvös a megszűnt központi tanulmányi bizottság pótlásáról akart ilyen módon gondoskodni. Az egyetem tagjai a szabályzat szerint egyrészt a rendes, rendkívüli, tiszteletbeli professzorok, a modern nyelvek előadói és a magántanárok, másrészt pedig a beírt rendes hallgatók; idetartoznak azonkívül az egyetemi tisztviselők is. A beírt hallgatókon kívül bárki szabadon hallgathatja a nyilvános előadásokat (5. §). A tanárok kinevezése valláskülönbség nélkül történik; azonban a hittudományokat és az egyházjogot csakis a megfelelő felekezeti tanár adhatja elő. A miniszter tapintata még arról is gondoskodik, hogy a filozófiának a bölcsészeti karon minden felekezetből külön tanára legyen (6. §). Nagyon lelkére köti a szabályzat a tanárságnak, hogy a

1851. 219. l.), továbbá Ferenczi Zoltán idézett Eötvös-életrajzában (163. l.). Valamivel többet mond róla Vécsey Tamás jogtudósunk, aki »A felső oktatásügy Magyarországon« c. műnek (Bp. 1896.) a »Jog- és államtudományi kar«-ról szóló szakaszában (108. l.), valamint »Az 1848: XIX. törvénycikk és a karok« c. rektori székfoglaló beszédében (Bp. 1901. 9. l.) a szabályzat néhány cikkelyét idézi is. Amit Vécsey az első helyen említett munkában az 1848. évi XIX. törvénycikkről, s az egyetem újjászervezéséről mond (»A felső oktatásügy Magyarországon«, 99—100. l.), részben ennek az életbe nem lépett Eötvös-féle szabályzatnak a tartalmából való.

vallási surlódásokat kerülje, s a testvéri szeretetet egymás közt és a hallgatóságban állandóan ébrentartsa (7. §).

Az egyetem karai a következők: van három hittudományi (római katolikus, protestáns és görögkeleti); 4-ik a jogi fakultás (jogtudományi és politikai ágazattal), 5-ik az orvosi, s végül 6-ik az általános tudományi, vagy bölcsészeti kar, melyben szintén két szakosztály alakul: a bölcsészeti (a filozófiai, történelmi és nyelvészeti tanulmányok számára), s a »mértani« ágazat, a mennyiségtan és a természettudományok ápolására (8. §). Nevezetes a külön protestáns és görögkeleti hittudományi karok eszméje, amely a vallások egyenlőségéből és viszonyosságából következik; e tervvel Eötvös 1870. évi egyetemi törvényjavaslatában újból találkozunk. A bölcsészeti fakultás szakosztályai a kar kettéosztásának csiráit rejtik magukban; ez a különválás megvalósult később a kolozsvári egyetem szervezetében. A szabályzat a következőkben az egyes karok kölcsönös függetlenségét és teljes egyenlőségét mondja ki (9. és 10. §). Az egyetem az igazgató elnöklete alatt közgyűléseken, vagy a bizottmányban tárgyalja ügyeit; a közgyűléseken (teljes üléseken) minden rendes és rendkívüli tanárnak szavazati joga van. Az igazgató választása közgyűlésen történik; a hallgatóság fegyelmi ügyeinek intézése a bizottmány előtt (11—12. §).

Az egyetemi tervezet második fejezete az *igazgatónak* (*rektornak*), s az *egyetemi bizottmánynak* választásáról és feladatairól intézkedik (13—46. §). Az igazgató az egyetemre vonatkozó szabályoknak és rendelkezéseknek a végrehajtója, a tanulmányoknak és a fegyelemnek legfőbb öre; minden felmerülő fontosabb ügyet és súlyosabb fegyelmi esetet bizottmányi ülés elé tartozik terjeszteni. Választása a rendes tanárok sorából — titkos szavazás útján — mindig az előző tanév végén, egy-egy esztendőre történik, a külön erre a célra egybehívott egyetemi közgyűlésen. Az új igazgatót a következő tanév kezdetén tartandó közgyűlésen iktatják be ünnepélyesen; ekkor veszi át méltóságának jelvényeit is: a pecsétnyomót, a kulcsokat és a rektori aranyláncot. Az egyetemi bizottmánynak — a régi tanács

(magistratus) utódjának — tagjai a következők: az utolsó két év volt igazgatói, a karok dékánjai, s minden kar részéről egy-egy választott tanár. A bizottmány havonta egyszer tart rendes ülést; összehívható azonban rendkívüli ülésre is. A személyére vonatkozó ügyek tárgyalásánál az igazgató nem lehet jelen. Minden, az egyetemhez vagy a bizottmányhoz címzett iratot az igazgató vesz át, s a fontosabbakat bizottmányi tárgyalás alá bocsátja; az egyes fakultásokra tartozókat az illetékes karigazgatókhoz továbbítja. Érvényes bizottmányi határozathoz legalább hét tag jelenléte szükséges; a kisebbségben maradtak írásbeli különvéleményét kívánságukra fel kell terjeszteni a minisztériumba. A határozatokat az igazgató hajtja végre, aki eljárásáért felelős a bizottmánynak, s a tett intézkedésekről minden rendes ülésen beszámolni tartozik. Az igazgató tiszteletdíja 500 frt., ennek fejében azonban minden más igazgatói díj megszűnik. (Ezzel az intézkedésével, mint több mással is, a szegénysorsú hallgatók terhein óhajtott könnyíteni a miniszter.) A doktori avatások jövőben szintén az egyetemi bizottmány ülésein folynak le.

A mondottakból is kitűnik, s a továbbiak még inkább igazolják majd, hogy Eötvös tervezete jóval nagyobb hatáskört kívánt biztosítani a rektornak és a bizottmánynak, szóval az egyetem önkormányzati testületének az ügyek intézésében, mint ahogyan az a múltban volt. Az egyetemi alelnöki és karigazgatói intézményt a minisztérium továbbra is fenntartotta ugyan, de ezeket a tisztségeket is — a régi rendszerrel ellentétben — nem az egyetemen kívül álló szakférfiakkal, hanem tanárokkal töltötte be.¹

A szabályzat harmadik fejezete az *egyetemi karokról* szól (47—107. §.). A fakultások tagjai a kari igazgató, a rendes, rendkívüli, tiszteletbeli professzorok és a magántanárok; azonkívül a minisztérium által kinevezett biztosok, akik a karok bizonyos eljárásainál (főleg szigorlatok alkalmával) hivatalból jelen vannak. A kari elnöklés joga az igazgatót illeti (feladatkörét azonban nem részletezi a

¹ V. ö. Csasz Márton és Balassa József kinevezését: l. e mű 49, 50. l.

tervezet); távolléte esetén a dékán vezeti a tanácskozásokat. A dékánt kari ülés választja a rendes és rendkívüli tanárok sorából egy évre. Minden karnak gondot kell fordítania arra, hogy a kebelébe tartozó tudományokat teljes számmal magában foglalja; ez okból a szabályzat a sémita és görög nyelvet a hittudományi karból, s az általános vegytant és a természetrajzot az orvosi fakultásból át is teszi a bölceleti, mint általános tudományi karba. Kötelessége minden karnak, hogy a tudományos szempontból felmerülő hiányokról a minisztériumnak javaslat kíséretében mindenkor jelentést tegyen. A rendes, rendkívüli és tiszteletbeli tanárokat, valamint a modern nyelvek előadóit a minisztérium nevezi ki. A tanári testületek azonban ezen a téren is több jogra tesznek szert, mint a multban: a tanszék megüresedése esetén betöltésére nézve az illetékes kar terjeszt fel — hármass kijelölés alapján — a minisztériumba javaslatot; s csak, ha alkalmas egyént ajánlani nem tudna, kerül sor a vizsgálattal egybekötött pályázati eljárásra.

Az 1848. év nevezetes vívmányának, a *magántanári* intézménynek életbeléptetéséről szintén rendelkezik a szabályzat. A magántanárokat az illetékes fakultás nevezi ki; habilitásra csak olyan — doktori szigorlatot tett — egyén bocsátható, aki egyetemi pályájának befejezése után legalább két évet töltött tudományos munkálkodásban. A képesítéshez az illető tudománykörben való különösebb jártasságnak a kimutatása szükséges; azonkívül az előadói képességnek igazolása is. A tudományos képzettség bizonyítására a nyilvános vitatkozások rendszerét teszi kötelezővé a szabályzat. A kar a képesítésre jelentkezőnek tételt tűz ki, melyről ez két hét alatt tudományos értekezést írni tartozik; a dolgozatot újabb két hétre a tanároknak adják ki tanulmányozásra, azután pedig nyilvános megvitatására kerül a sor. A leendő magántanár röviden előadja tárgyát, utána a karbeli tanárok — különösen az ugyanazon vagy rokontudományokkal foglalkozók — ellenvetéseket és kérdéseket tesznek. A képesítési vita egy óra hosszát tart; eredményéről a kar rendes és rendkívüli tanárai titkos szavazással

döntenek. Kedvező határozat esetén a jelöltnek próbaelőadást kell még tartania, a kar által egy nappal előbb kitűzött tárgyról. Az előadás elfogadásáról szintén szavazás dönt, melyben a kiküldött miniszteri biztosok is részt vesznek.

A Magyar Tudós Társaság (Tudományos Akadémia) tagjai minden előzetes vizsgálat és próba nélkül tarthatnak előadásokat az egyetemen; elismert tudományosságú férfiaknak pedig a közoktatásügyi miniszter adhat erre engedélyt.

Leckerendje szerkesztését minden kar szabadon, maga végzi (ez az addigi, fölülről jövő irányításnak és tankönyvmegszabásnak a megszüntét jelenti); a tanrendet azonban fél-évenként — kinyomtatása előtt — be kell mutatni a minisztériumnak. A tanárok minden félév végén összeállítják hallgatóik névsorát, a vizsgát tettek érdemjegyeivel együtt; a kiváló tehetségekről jegyzéket kell felterjeszteniök a minisztériumba.

A dékán tiszteletdíja 300 frt. Kari jegyző a rangra nézve legfiatalabb rendkívüli vagy rendes tanár. Egyetemi tisztviselők: a gyűjtemények igazgatói, őrői és segédei; az egyetem jegyzője és ellenőre.

A karokra vonatkozó rendelkezések után a *hallgató-ságra* tér át a tervezet (IV. fejezet, 108—124. §.).¹ Megállapítja a beiratkozás idejét és módját; a felvételre jelentkezőnek bizonyítványait a dékán vizsgálja felül, magát a beírást az egyetemi jegyző végzi. Megemlíti a tervezet, hogy a beiratkozáshoz érettségi bizonyítvány is szükséges lesz, mihelyest a tudományos jellegű középiskolákban az érettségi vizsgálatot rendszeresítik.² Az egyetemi tandíj félévenként 10 forint; a jeles előmenetelű hallgatók azonban mentesek ez alól. Az egyetemipolgári jog megszűnik kilépés (esetleg

¹ A IV. fejezet a nyomtatványon sajtóhiba folytán „V.”-sel van jelölve, s ennek következtében a többi fejezet is mind eggyel magasabb sorszámot kapott az öt megilletőnél.

² E megjegyzésből kitűnik tehát, hogy a minisztérium tervbe vett ilyen irányú reformot; a szaktanítást elrendelő intézkedésében azonban arról, mint láttuk, nincsen szó.

kizárás), a tandíjfizetés elmulasztása, a doktorátus vagy államszigorlat letétele esetén, valamint akkor is, ha a hallgató valamely félévben egyetlen nyilvános vagy magánleckét sem látogatott. Az egyetemi polgár tanulmányai befejeztével a hallgatott tárgyakról és az azokban tanúsított szorgalmáról bizonyítványt kérhet. Az egyetemi hallgatók külön politikai jogai megszűnnek, s mind erre nézve, mind pedig az adófizetés és nemzetőri szolgálat tekintetében a többi állampolgárral azonos elbírálás alá esnek.

A következő (V.) fejezet az *egyetemi tanulmányokról* szól (125—137. §.). Az egyetemi leckék természetökre nézve előadások, ismétlések, kikérdezések vagy vitatkozások lehetnek; formai szempontból pedig nyilvános vagy magán-kollégiumok. Az előbbieken díjfizetés nélkül bárki részt vehet; az utóbbiakért azonban külön tandíj jár. Tarthatók zártkörű előadások is. A rendes, rendkívüli és tiszteletbeli tanárok nemcsak szaktárgyukból, hanem a karon képviselt bármely más tudományágból is hirdethetnek előadást; a magántanárok azonban csupán képesítésük tárgyából. A szabályzat felsorolja az egyes karok közös tudományágait; különösen a bölcséleti fakultásnak vannak a dolog természetéből kifolyólag a többi karral ilyen érintkezési pontjai.

A rendes és rendkívüli tanárok évenként egy nyilvános kollégiumot kötelesek tartani abból a tudománykörből, melyre meghíva vannak. A minisztérium egyébként a jövőre nézve a féléves kollégiumok rendszere mellett foglal állást, olyan értelemben, hogy a tanár tudományszakának előadását félesztendő alatt fejezze be, s a második félévben vagy ugyanarról, vagy valamely más rokontárgyról tartson leckét. A megokolás szerint ez az eljárás sokkal jobban megfelel a célnak, mint az addigi egy évre elnyújtott, aprólékos előadás; a kiválóbb tehetségűek ezáltal gyorsabban haladhatnak, a gyengébb képességűeknek pedig — ha szüksége mutatkozik — így ismétlésre nyílik mód.

A tervezet kimondja a tanulás szabadságának — már törvénybe iktatott — elvét: az egyetemi polgár tetszése szerint választhatja meg a hallgatandó tanárt és előadásokat; a karoknak kötelessége azonban tájékoztatásul a tanulmá-

nyok helyes sorrendjét megállapítani. A bölcsészeti fakultás — saját rendeltetésén kívül — továbbra is a többi kar előkészítő csarnoka marad; azonban a bölcséleti tanulmányok kellő megalapozása céljából a minisztérium gondoskodni fog arról, hogy a középiskolai oktatásnak szakszerű, s alaposabb kiképzést biztosító reformja mielőbb bekövetkezzék (erre nézve a kezdő lépések, mint láttuk, meg is történtek).

Az egyetemi szigorlatok és doktorráavatások ügyét szintén szabályozza a minisztériumi tervezet (VI. fejezet, 138—167. §.). A rendes szigorlatok félévek végén vannak, s írásbeli és szóbeli részből állanak. Az írásbeli szigorlatokon a tanáron kívül két miniszteri biztos is felügyel, akik a dolgot elbírálásánál is közreműködnek. Az írásbeli szigorlat sikere esetén szóbeli vizsgálatra megy a hallgató; az írásbeli rész azonban fontosabb a szóbelinél, s a végső osztályozásnál annak eredménye az irányadó. A szigorlatokon az ifjúság részéről három esküdt van jelen, ezek azonban csupán a vizsgálat szabályszerű formai lefolyására felügyelhetnek. A szigorlatok céljára mindegyik kar kérdéstárat tartozik nyomtatásban kiadni, s mind az írásbeli, mind a szóbeli vizsgálat tételeit ebből kell választani. A bölcsészdoktori szigorlatok körét az addig szokásos tárgyakon kívül bizonyos más tudományágakra is kiterjeszti a szabályzat; ezek: 1. a filológia (latin s görög klasszikusok a szükséges segédtudományokkal); 2. a történettudomány; 3. a matematika (felsőbb mennyiségtan, dinamika, csillagászat); s 4. a természeti ismeretek (vegytan, természetrajz). A szigorlat minden egyes tárgyból félóra hosszat tart; a vizsgálatért díjazás jár a tanároknak és a dékánnak, azonban jeles tehetségű, szegény jelöltek helyett a díjakat az állam fizeti. A doktori szigorlatnak egy év alatt kell befejeződnie; bukás esetén megismételni csak egyszer lehet. Kiváló tudományosságú egyéneknek vizsgálat nélkül is kiadható oklevél (tiszteletbeli doktorság).

Kimerítő fejezetet szentel a szabályzat az egyetem *fejlesztési rendjére* vonatkozó intézkedéseknek (168—239. §.). Az ifjúságnak, mint tudjuk, egyik legfőbb kívánsága volt

a régi, s részben már elavult fegyelmi rendszer átalakítása. Az új rendezés — bár mentes minden túlzástól — figyelemmel van a hallgatók óhajításaira, s bizonyos önkormányzati jogokat is biztosít nekik. Így a leckelátogatás ellenőrzését s a rend fönntartását az egyetemen az ifjúság által választott »rendügyelők« végzik. Legnevezetesebb azonban e téren a *diákesküdtisékek* megalakításának terve; ezt az intézményt egyes református kollégiumaink már régóta ismerték, s az ő példájuk lehetett az 1848. évi szabályzatra is elsősorban hatással. Az ifjúsági esküdtiséket egészen az esküdtbíróóság mintájára szervezi meg a tervezet. Eléje tartoznak a nagyobb fegyelmi ügyek; ha a bepanaszolt hallgatót vétkesnek találja, a büntetést a dékánból s két tanárból álló fegyelmi bíróság szabja ki. Az ítélet ellen fellebbezni lehet az egyetemi bizottmányhoz; ez — ha a fellebbezés helytálló — vagy új esküdtiséki eljárást indít, vagy az ítélet helyesbítésére szólítja fel a bíróságot. A fegyelmi büntetésnek nemei: megdorgálás a felsőbbség által; pénzbírság; a rendügyelői tisztség elvesztése; elzárás (az egyetemnek erre a célra szolgáló helyiségében); súlyosabb esetekben kitiltás az egyetemről egy évre, vagy kizárás az összes tanintézetekből három évre. Ez utóbbi büntetés csak a közoktatásügyi miniszter jóváhagyásával hajtható végre.

Kiemeli a szabályzat a leckelátogatás fontosságát; hűsz megokolatlan hiányzás esetén a bizonyítvány az illető kollégiumból nem adható ki.

Fontos újítást jelent az 1848. évi tervezetben a *középiszkolai tanárképző-intézet* megszervezésére vonatkozó intézkedés. Nyilvánvaló volt, hogy Eötvös, aki a népoktatás színvonalának emelésére elsősorban jó tanítóképző-intézeteket tartott szükségeseknek, a gimnáziumi tanárok kellő kiképzéséről sem feledkezhetett meg, — hiszen második miniszterségének egyik legfontosabb alkotása éppen az első magyar középiszkolai tanárképző-intézet megteremtése volt. A tanárképzés intézményes biztosítása annál szükségesebbnek látszott, mert az addig érvényben lévő tanügyi kódex, a második Ratio Educationis e tárgyban semminémű rendelkezést nem tartalmazott, s a tanári képességek elbírálá-

sára csak a pályázati vizsgálat kétes értékű eszközét alkalmazta. Az új szabályzat a középiskolák leendő tanárainak kiképzését természetes helyéhez: az egyetem bölcsészeti karához kapcsolja, s két külön intézetet tervez e célra: egyet a nyelvészet-történettudományi, s egyet a mennyiségtan-természettudományi szakok számára. A képzés célja egyrészt a kellő szakműveltség megadása, másrészt pedig a nevelési és tanítási gyakorlatra való alkalomnyújtás. Egy-egy intézet tagjainak száma egyelőre tíz; ezek közül öt, lakáson és ételmen kívül, 100 frt. ösztöndíjat is kap. Növendékül csak oly rendes bölcsészeti hallgató vehető fel, aki szigorú előzetes vizsgálaton igazolta a választott tudományszakokban való kiváló előkészültségét; azonkívül pedig már pedagógiai tanulmányokat is végzett az egyetemen. Az intézeti tagság három évre szól. A képzőket az igazgató vezeti az aligazgatók közreműködésével; e tisztségeket — három évenként felváltva — az intézetben szereplő tudományszakok bölcsészeti rendes tanárai töltik be. A szabályzat részletesen megállapítja a növendékek által végzendő tanulmányokat; a mennyiségtan-természettudományi képző tagjai kötelesek egy évig segédi (asszisztensi) szolgálatot is teljesíteni a természettan, vegyészet és általános természetrajz tanárai mellett. A jelöltek hetenként két ülést tartanak; ezeken az egyetemi előadásokról számolnak be, főképen pedig az általuk készített tudományos értekezéseket olvasák fel és vitatják meg. A kiválóbb ilyen dolgozatokat államköltségen ki is nyomtatják. A képzőintézetek végzett növendékeiről az igazgatók részletes jelentést kötelesek felterjeszteni a minisztériumba; a jeles végzettségűek a középiskolai tanszék elnyeréséhez szükséges vizsgálat alól felmentést kapnak. A szabályzat különösen lelkére köti a tanárképző-intézetek igazgatóinak, hogy a tagokban a tudomány szeretetét állandóan ébrentartsák, s a jótehetségűeket a gyengék kedvéért fel ne áldozzák.

Az egyetemi hallgatók részére az egyetemi könyvtár keretében külön *kézikönyvtár* felállítását tervezte a minisztérium (IX. fejezet), azonkívül gondoskodni kívánt a diákság jóléti intézményeinek (menzáknak és betegápoló-intézet-

nek) fenntartásáról is (X—XI. fejezet). A *diákasztalok* célja a szegénysorsú, jó előmenetelű hallgatóknak ingyenes étellemezzel való ellátása; ez intézmény felügyeletét a tanár-elnök irányítása mellett a hallgatók köréből választott 12 tagú bizottság végzi. A tehetségnek az a szeretete és pártolása, mely az egész tervezeten végigvonul, s egyszersmind Eötvös mindkét miniszterségének is egyik jellemző vonása, ebben a szakaszban még inkább kifejezésre jut: a minisztérium — hangsúlyozza az idevágó rendelkezés — arra fog törekedni, hogy a kitűnő tehetségeket a létfenntartás gondjaitól, amennyire csak lehet, megszabadítsa.

A beteg egyetemi polgárok számára külön *kórház* alapítását tervezi (az orvosi kar mellett) a szabályzat; felügyeletében az egyetemi igazgatón és az orvostanárokon kívül szintén részt vesznek a hallgatóság képviselői.

A befolyó egyetemi tandíjat a maga egészében a kézikönyvtár fejlesztésére, s a diákasztalok és a kórház fenntartására kell fordítani.

A hallgatók tudományos búvárkodásának ösztönzésére mindegyik kar pályatételeket tűz ki; a nyertes jutalma egy-egy 12 arany súlyú érdempénz. A kétszer győzteseknek a minisztérium lehetővé fogja tenni, hogy külföldi tanulmányútra menjenek (XII. fejezet).

Ezek az 1848. évi egyetemi szabályzat érdemlegesebb intézkedései. Az új tervezet számos értékes eszmét és egészséges kezdeményezést vet föl az egyetem haladó szellemű újjászervezésére nézve, s különösen az önkormányzati jogok kiterjesztése és a tanítás szabadságának intézményes beiktatása által jelent nevezetes haladást az addig fennállott rendszerrel szemben. A tanítás szabadságának elvét ugyan a szabályzat csak az 1848: XIX. tc. szűkebb keretei közt érvényesíti még (Eötvös 1870. évi egyetemi törvényjavaslata azt jóval határozottabban kifejezésre juttatja); mindazáltal így sem kétséges, hogy tervezet megvalósítása új fejlődést indított volna meg legfelsőbb tanügyi intézményünk történetében.¹

¹ Itt említjük meg, hogy Eötvös már 1848-ban tervbe vette Erdély

Eötvös azonban egyetemi reformtervét már nem léptethette életbe, s így csupán néhány részletintézkedés az, mellyel az egyetemi oktatás színvonalának emelését megkísérelhette. Az 1848:XIX. törvénycikk korszerű vívmányát: a *magántanári* intézményt hamarosan életbe léptetni igyekszik a minisztérium. Az első magántanár (a jogikari igazgatónak a miniszterrel történt értekezése alapján) Bercsényi László ügyvéd (»a politikai tudományok és a magyar váltótörvény mellettes tanítására«), ki már április elején megkezdte működését; nemsokkal utóbb egyetemi rendkívüli tanári rangot nyert. Egy-két, inkább alaki jellegű újjátáson kívül nevezetes még az orvosi karral kapcsolatos kétéves *sebészi tanfolyam* megszűnését kimondó rendelet; ez az intézmény ugyanis a haladó kor és tudomány követelményeinek már egyáltalán nem felelt meg.¹ A minisztériumnak legfontosabb cselekedete azonban a *magyar tannyelv* végleges diadalrajuttatása volt az egyetemi oktatás körében: megszabadította ezt a latin előadási nyelv utolsó maradványaitól, s ezáltal nemzeti nyelvünket végre a hazai iskolázás egész területén teljes jogaiba iktatta.

Az a hosszú és nehéz küzdelem, melyet a magyar nyelvnek állami és közéleti érvényesüléséért az 1790. évi nemzeti újjáébredéstől kezdve évtizedeken át megvívnia kellett,² az 1844. évi II. törvénycikkben nyert végre sikeres betetőzést. E törvény 8. és 9. §-a szerint »Öfelsége már kegyelmesen elrendelte, hogy a magyar nyelv a kapcsolott részekbeli fő- és minden középiskolákban (akademiá-

számára is egyetem szervezését, mint azt az 1869. évi erdélyi útján előtte tisztelgő kolozsvári küldöttségnek kijelentette. (L. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben. Cluj-Kolozsvár, 1932. 37. l. jegyzet)

¹ Közlöny, 1848. júl. 24. szám. A sebészi tanfolyam azonban tényleg csak jóval később szűnt meg. (L. »A felső oktatásügy Magyarországon.« Bp. 1896. 152 l.)

² L. erre nézve különösen Szekfü Gyula értékes aktapublikációját: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (Bp. 1926), valamint — oktatásügyi vonatkozásban — Kornis Gyula id. művének kitűnő összefoglaló fejezeteit (a II. rész 1. és 2. fejezetét, valamint az egész IV. részt).

kon és gymnasiumokban) mint rendszerinti tudomány tanítassék, nemkülönben (9. §) Őfelsége méltóztatott kegyelmesen rendelkezéseket tenni már aziránt is, hogy az ország határain belőli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen. E pontok végrehajtása azonban nem történt meg teljesen, s a magyar tan nyelv érvényesülése részben még mindig csak papíron maradt.¹ A kat. gimnáziumok nagyrészt nézve e törvény valóban a magyar tan nyelv végleges gyökérverését jelentette ugyan² (a protestáns iskolák ekkor már jóideje annak alapján állottak), — az egyetemen és akadémiákon azonban nem döntötte meg a latin nyelv addigi uralmát: az egyetem jogi és bölcséleti karán, valamint a királyi akadémiákon a tárgyak egy részében továbbra is latin nyelven folyt az előadás. Végre 1848 márciusának vége felé a helytartó-tanács (a »hazai köztanintézetek jogászai osztályainak« 1845/46. évi jelentéséről leérkezett királyi válasz következményeképen) rendeletet intézett³ a jogi tanulmányoknak magyar nyelven való előadása tárgyában az egyetemi törvénytudományi kar igazgatójához és a tankerületi főigazgatókhoz, s ebben felhívja őket jelentéstételre aziránt, vajjon volnának-e akadályai az összes tárgyak magyar nyelven való tanításának, s kik azok a tanárok, akik magyarnyelvű előadásra nem képesek. Utasította egyszersmind nevezetteket arra is, hívják fel a tanárokat megfelelő magyarnyelvű tankönyvek készítésére.⁴

¹ L. erre az 1847. évi (Deák szerkesztette) „Ellenzéki nyilatkozat“-ot is, mely szerint „az 1844.-i II. törvényczikk azon rendelete, hogy az ország határain belüli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen, teljesen végrehajtva maiglan sincs.“

² L. Kornis, id. m. I. k. 480. skk. I. Az erdélyi katolikus középiskolákban még tantárgy sem volt a magyar: Szekfü, id. m. 168., 170. l., v. ö. ezzel az erdélyi főkormányshéknak a magyar és német nyelv rendszeres tanítására vonatkozó 1848. évi kezdeményezését, e mű 31. l.

³ Helytart. tan. 11.821/1848. sz. (Orsz. Levéltár.)

⁴ A pesti egyetemhez már március 18.-án két tanácsost küldött ki a helytartótanács; ezek egyfelől a március 15.-e óta szünetelő előadásoknak újból való megkezdése ügyében tárgyaltak, másrészt intézkedtek abban az irányban is, hogy az előadások magyarul folyjanak azontúl, s a magyarul nem tudó vagy előadásra már nem képes tanárokat helyet-

A jogi kari és főigazgatói jelentések (melyek a megszűnt helytartótanács helyett már az új vallás- és közoktatásügyi minisztériumba érkeztek be), nem látnak különösebb nehézséget a magyar tannyelv általános alkalmazására nézve, sőt (mint pl. a nagyváradi, kassai tanker. főigazgató) nagy örömmel üdvözik az újítást, mint az akadémiai tanulmányok sikeresebbé tételének hathatós eszközét.¹ A kassai főigazgató megjegyzése szerint az akadémia jogi osztályán a tárgyak előadása, a természetjog és bányaajog kivételével, ekkor már magyarul folyt, a bölcsészeti karon azonban a vallástanon, történelmen és magyar nyelven kívül még latinul. A főigazgató ezt az állapotot főleg a megfelelő magyarnyelvű tankönyvek hiányának tudja be.² A pozsonyi akadémia jogi tanfolyamán szintén már csak a természet- és bányaajogot tanították latinul;³ a nagyváradi akadémián pedig a felsőbb rendelet szerint latinul előadandó tárgyak tanítása magyarul is folyt.⁴ A főigazgatók jelentései egy- szersmind a tanárságnak azt az egyetemes óhaját is tolmácsolják, hogy a bölcséleti tanulmányok előadása is magyar nyelven folyjék azontúl. A tanárok ígérk magyarnyelvű kézikönyvek készítését; addig is azonban előadásaik lefordítására vállalkoznak, hogy a magyarnyelvű tanítás már a legközelebbi tanévtől kezdve fennakadást ne szenvedjen. A minisztérium természetesen nagy örömmel fogadja a tanári karok és a főigazgatók javaslatát; a magyar tanítási nyelvet mind a jogi, mind a bölcséleti tanulmányokra nézve (vizsgálatokon és vitatkozásokon is) egyetemesen kötelezővé teszi,⁵ s ezzel végleg megadja az egye-

tesítsék. (Pázmány Péter Tudományegyetem Központi Levéltára, Egyetemi tanácsi 117/1848. sz.)

¹ Az ifjúság lelkes állásfoglalását a magyar tannyelv mellett nem is kell talán külön kiemelnünk; a győri akadémiai hallgatóság már a felelős minisztérium megalakulása előtt kéri az összes tárgyaknak magyar nyelven való tanítását. (VKM. 1848. Közokt. oszt. 3. k. 33. t.)

² VKM. 1848. Közokt. oszt. 6. k. 18. t.

³ VKM. 1848. Közokt. oszt. 12. k. 135. t.

⁴ VKM. 1848. Közokt. oszt. 5. k. 19. t.

⁵ VKM. 1848. Közokt. oszt. 6. k. 18. t., 2. k. 35. t., 5. k. 19. t., 12. k. 138. t.

temnek és főiskoláknak azt a legelemibb jogot, hogy a magyar ifjúságot magyar nyelven oktathassák a magasabb tudományokra. Az egyetem bölcséleti kara is, mely a legutolsó időkig még szívósan ragaszkodott a latin előadási nyelvhez, új reformtervezetében már teljesen a magyar tan nyelv álláspontjára helyezkedett.

A magyar előadási nyelvre való áttéréssel kapcsolatban szükségessé vált az egyetemi és akadémiai tanárságnak új erőkkkel való felfrissítése is. Különösen ráfért a tanári kar kiegészítéséről való gondoskodás az egyetem bölcsészeti karára, minthogy ott a tanszékek egy jórésze betöltetlen is volt, sőt némelyiknek még helyettesítéséről sem gondoskodtak. Az egyetem jogi fakultásának jelentése szerint a magyar előadási nyelvben való járatlanság miatt három tanárának nyugdíjazása válik szükségessé (köztük a kiváló Virozsil Antalé is);¹ a vidéki akadémiákon is több tanár kénytelen emiatt nyugalomba vonulni;² az egyetem bölcsészeti karán több idős tanár szintén végleg távozik állásából.³ A tanév befejezése után megtörtént az *új egyetemi tanárok* kinevezése; ez több kiváló szakember megnyerését jelentette a legfelsőbb oktatásügy számára. A bölcséleti fakultáson egyelőre öt üres tanszéket töltött be a miniszter. Ekkor lesz a magyar nyelv és irodalom tanárává Garay János;⁴ Horváth Árpád a diplomatika, Nend-

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 3. t. Virozsil nyugdíja a 25 évi szolgálata után öt megillető 650 frt. helyett teljes tanári fizetése 1300 frt., — egyrészt azért, mert kényszer folytán kellett nyugalomba mennie, másrészt érdemei elismeréséül is (a nyugdíjazó irat megemlíti, hogy jogi irodalmi működést fejtett ki, többszörös dékán volt; ő tanította politikai és történeti tudományokra István főherceget.) — Reisinger Jánost, a bölcséleti kar történettanáráát 15 évi gimnáziumi és 7 évi egyetemi tanárság után az „1806. évi köznevelési rendszer“ (Ratio Educationis) szabályai értelmében nyugdíjul félfizetés: 300 frt. illeti meg, melyet a minisztérium méltányosságból évi 400 frt.-ra emel (VKM. 1848. Közokt. oszt. 20. k. 15., 30. t.)

² VKM. 1848. Közokt. oszt. 12. k. 106. t., 2. k. 35. t., 6. k. 18. t.

³ L. erre VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 90. t.

⁴ Érdeklődésre tarthatnak számot ez ügynek még az 1848. évi rendszerváltozás előttről származó kezdetei. A Horváth István halálával

vich Károly a vegytan, Purgstaller (Palotai) József a bölcsészet és Vállas Antal a matematika tanszékét kapja meg. A jogi karra a már említett Bercsényi Lászlón kívül még

megürült tanszékre még 1847. március 30.-án volt a bölcséleti karon az írásbeli, 31.-én pedig a szóbeli pályázat. Az írásbeli dolgozatokat a természettan-erőműtan (!) és a német nyelv és irodalom tanára bírálta fölül hivatalosan, s egyszersmind osztályozta is a pályázókat, akik között Szvorényi József ciszterci-rendi szerzetes, székesfehérvári gimn. tanár, a Tudós Társaság által pályadíjjal koszorúzott „Magyar ékes szókötés” c. munka szerzője volt a legismertebb nevű. A bölcsészkar tanárok többsége Szvorényi mellett foglalt állást, a fölterjesztő bölcsészkar helyettesigazgató azonban Ramóczy Valérián bencés papot, a győri akadémia magyar nyelvi és irodalmi tanárát jelöli első helyen, mint aki már 10 közhasznú munkát írt (köztük 6 nyelvészetit), s akivel Szvorényi — szerinte — sem tanári szolgálati érdemek, sem a tudományos munkák fontosságára és számára nézve nem vetekedhetik. Voltak olyan pályázók is, akik élve a Ratio Educationisnak erre vonatkozó engedélyével, ismert nevüknél fogva pusztá folyamodvánnyal pályáztak, vizsgára való jelentkezés nélkül. A bölcsészkar h. igazgatónak ezekre tett megjegyzése jellemzően világítja meg az 1848. előtti tanrendszer egész iskolaszerű kicsinyességét: véleménye szerint otthon írni munkákat sokkal könnyebb, mint 12 óra alatt pályaművet segédforrások nélkül önfejlésből valakinek kidolgozni. E felfogás tehát egy zárthelyi dolgozat készítését teszi meg az egyetemi tanári rátermettség legfőbb fokmérőjének! A pályázat — teszi még hozzá a helyettesigazgató — tudományos férfiakra nézve sem szűgyen, ezért kéri a csak folyamodvánnyal pályázók elutasítását. A dolgot érdekessé teszi, hogy ez utóbbiak között volt Toldy Ferenc, magyar irodalomtörténetírásunk megalapítója is. Az igazgató elismeri ugyan a magyar irodalom körül szerzett tagadhatatlan érdemeit, azonban mégsem tartja alkalmasnak a tanszék betöltésére, mivel máris két hivatala van (t. i. az Egyetemi könyvtár igazgatója és a Tudós Társaság titkára volt), s így nézete szerint nehezen felelhetne meg új tisztének is, amellyel kapcsolatban nemcsak előadásokat kellene tartania, hanem sokszor hivatalos véleményt is adni, kari üléseken megjeleneni, jegyzősködni, stb. A helytartótanács kebelében működő tanulmányi bizottság — csak a pályázaton jelenteket véve figyelembe — újból Szvorényit jelöli első helyen, mint aki hasonlíthatatlanul nagyobb tudományos készséget s a nemzeti irodalomban való jártasságot mutat társainál, s a Tudós Társaság pályadíját is elnyerte. Az ügy ezután a helytartótanács ülése elé került, mely túltéve magát az iskolás szempontokon, behatóan foglalkozott Toldy jelöltségével is: kiemelte a magyar irodalom körül szerzett „bokros” érdemeit, kitérő képzettségét, nagy irodalmi munkásságát, valamint azt a körül-

két rendkívüli tanár kerül: Kornis Károly és Suhajda János, a nyugdíjazás folytán megürült büntetőjogi és egyházjogi tanszékekre; a harmadik ellátatlanná vált katedrát, Virozsil Antal örökét, egy vidékről (a győri akadémiáról) felhozott kiváló tehetség: Pauler Tivadar, a nagy jogász, később vallás- és közoktatásügyi, valamint igazságügyi miniszter foglalja el.¹ Sajnos, az új korszak, melynek kezdetét

ményt, hogy a magyar nyelv és irodalom mellett az egyetemes tudomány- és irodalomtörténet tanítására is minden külön díjazás nélkül vállalkozik. A helytartótanács öt ajánlaná első helyen, de Toldy csak az akadémiai titkári hivatalról hajlandó lemondani, pedig az egyetemi könyvtárnak küszöbön álló rendezése egész embert kíván, s mindkét hivatalnak eleget tenni aligha lehet. Mindazáltal a tanács, tekintettel a múlt idők gyakorlatára, valamint arra a körülményre, hogy a magyar nyelv és irodalom tanára, más tanszékekhez viszonyítva, kisebb óraszámra van kötelezve, nem lát Toldyra nézve oly nagy nehézséget, hogy mindkét állást be ne tölthesse; bár újból hangoztatja, hogy az egyetemi könyvtár rendezése és az új épület elkészülte után esedékes átköltöztetése több évi megfeszített munkát fog igényelni. Mindezeknél fogva a kérdést Öfelsége legmagasabb elhatározása alá bocsátja (VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 49. t.). Az ügyet azután az új vallás- és közoktatásügyi minisztérium fenti kinevezéssel fejezi be.

¹ L. mindezekre nézve: VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 60. t. és 8. k. 147. t., valamint a Közlöny 1848. jul. 4. és 11. számait. — A minisztérium a változott viszonyok folytán új esküszöveg megszerkesztését is szükségesnek tartja az ország tanítósága és tanársága számára; a mintát (1848. júliusában) véleményezés végett közölte az egyetemi karokkal, főigazgatókkal, stb. A pozsonyi főigazgató által beküldött szöveg például a következő: „Én N. N. esküszöm az egy élő Istenre, Boldogságos Szűz Máriára, s Istennek minden szenteire, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter Úr kinevezéséből (szerzetesek által alapítványilag ellátott gimnáziumok, felsőelemi iskolák igazgatóinál és oktatóinál: szerzetes előljáróságom rendeletéből és a Vallás- és Közokt. Miniszter Úr helybenhagyásából) ráruházott igazgatói, rendes tanítói, stb. hivatalomban törvényes Urunk s Királyunk, a haza törvényes alkotmánya és kormánya iránt hű és engedelmes leszek. Illető előljáróim rendeleteit pontosan s buzgón megtartom. Igazgatói, tanítói, stb. tisztemben tehetségeim szerint eszközölni fogom mindazt, amit a tanulmányok dísze, java, felvirágzása és a köznevelés s közoktatás szent ügye általán igényelnek. Hivatalom akkénti betöltésére nézve a felelősséget magamra elvállalván: Isten engem úgy segéljen s annak minden szentei.” (VKM. 1848. Közokt. oszt. 2. k. 43. t.). Az egyetemi jogi kar eskümintájából elmarad a kinevezésre való hivatkozás (mert a

jelezték volna a kinevezett friss tudományos erők, egyelőre még elhalasztódott; a háborús viszonyok miatt az összes felsőfokú tanintézetek zárva maradnak. Az egyetem a háborúval kapcsolatos néhány tanfolyamot tart fenn, maga az épület kórházzá lesz a harcterekről érkező sebesültek számára.¹

A főiskolai előadások szünetelése alól csupán a *selmeci bányászati és erdészeti akadémia* kivétel, melynek jövőjéről minisztersége utolsó napjaiban intézkedik Eötvös József báró. Az igazgatósághoz intézett rendeletében az addig birodalmi jellegű, német tannyelvű iskolát magyar nemzeti intézetnek nyilvánítja (használatából azonban az idegen tanulókat nem rekeszti ki), s bejelenti, hogy mihelyst kellő számú magyar ipariskola rendelkezésre fog állni, melyekben a növendékek a szükséges előismereteket megszerezhetik, bekövetkezik az akadémia nemzeti irányú újjászervezése is. Addig is az iskolát a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közvetlen rendelkezése alá helyezi, s ügyvezetési² és — amennyire lehet — tanítási nyelvűül a magyart rendeli el. A magyarul nem tudó tanárokat meghagyja ugyan hivatalukban, de melléjük tanársegédek alkalmazásáról gondoskodik, akik a német nyelvben nem eléggé jártas tanulóknak az előadásokat megmagyarázzák. Az akadémiára való felvétel előfeltételei: bölcsészeti tanulmányok elvégzése és betöltött 18-ik életév.

tanszékek betöltési módja — mint az igazgató megjegyzi —, változhatik); a tanár fogadja, hogy — rendes vagy rendkívüli — tanítói tisztében, melyet a kir. Tudományegyetem törvénytudományi karában nyert, pontosan és buzgón eljár, az irományokért vagy akármilyen szerekért is, melyek hivatalánál fogva kezébe kerülnek, a köteles felelősséget magára vállalja. (VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 126. t.)

¹ Közlöny, 1848. okt. 13. sz. A háborús idők más tünete is jelentkezik: iskolák lefoglalása válik szükségessé katonaság céljaira (pl. Győrött, Pécsen: VKM. 1848. Közokt. oszt. 4. k. 28, 35, 37, 42. t.)

² A miniszter már előzőleg felszólította az igazgatóságot, hogy jövőben magyar nyelven terjessze fel jegyzőkönyveit (VKM. Közokt. oszt. 30. k. 3. t.); mindazáltal ezek továbbra is németül készülnek, s a minisztériumba magyar fordításukat küldik fel. (VKM. 1848. Közokt. oszt. 30. k. 20. t.)

Az erdészeti szak négy évfolyamos, a bányászati és erdészeti együtt öt éves. Az előadások — az igazgató fölterjesztett javaslatának megfelelően¹ — október 1.-én kezdődnek.²

Az 1848. évi kormányzatnak erősen hazafias és demokratikus szelleme természetessé tette egy régi kérdésnek újból napirendre tűzését, mely már 1790 óta a nemzeti kívánságok és sérelmek sorozatában szerepelt. A bécsi *Theresianum* ügye ez;³ azonban ezúttal nem csupán Magyarországra helyezéséről, hanem — legalább is magyar vonatkozásaiban — a rokon konviktusi intézményhez hasonlóan megszüntetéséről van szó. Mint régebben, most is az országgyűlés ad hangot az áthelyezésre irányuló törekvéseknek: az 1848. év második felére szóló költségvetés képviselőházi tárgyalása során merül föl ez óhaj, mire Eötvös válaszul bejelenti, hogy a *Theresianum*-ra nézve tervet fog beterjeszteni.⁴ Az ügy ugyanis már régebben foglalkoztatta a minisztériumot: Eötvös még május elején bekérte az irattári hivataltól a lovagi akadémia alapítványául szolgáló báttaszéki uradalm iratait és kimutatásait, azonban elkésve kapta őket kézhez, úgyhogy csak augusztus 30.-án intézhetett fölterjesztést az uralkodóhoz a kérdés dülőre juttatása érdekében. A miniszter kifejti itt, hogy a báttaszéki volt prépostság jövedelméből a *Theresianum*-ban 30 ifjú, felerészben magyar, felerészben német, nevelkedik. 1836 óta két magyar jogtudományi tanszéket és két magyar prefektusi állást is szerveztek az akadémián; egyik ez utóbbiak közül a magyar nyelvet és irodalmat is tanítja. Azonban az intézetbeli »elkülönzött« nevelési rendszer a kor szellemével teljesen ellenkezik; a nemes családok fiai, az állam

¹ Az igazgató arra kérte t. i. a minisztert, hogy tekintettel az előadásokkal kapcsolatos gyakorlatokra, melyeket szabad ég alatt s a tél beállta előtt kell még elvégezni, az intézetben nov. 1. helyett már október 1.-én kezdődjék a tanítás.

² Közlöny, 1848. évi szept. 3.-i sz.

³ V. ö. Kornis, id. m. l. k. 143, 421, 437. l.

⁴ Közlöny, 1848. szept. 3. sz.

főtiszségeire egyforma elvek szerint nevelkedvén, a gyűlöletes »casta-eszmét« képviselik. A rendek már az 1807. évi országgyűlés óta kérik a lovagi akadémiának Magyarországra való helyezését. A változott kor igényei e kérés teljesítését sürgetik; hazai célokra kell fordítani az érintett jövedelmet, annál is inkább, mert az elkülönözött tanítási rendszert az ausztriai minisztérium is megszüntetni szándékozik. Surlódások elkerülése végett kéri a miniszter a prépostság jövedelmének a többi alapítványtól külön való kezelését; a 15 német növendéknek megmaradna iskolai pályája végeztéig az ösztöndíja, a magyar növendékek pedig (tanáraikkal együtt) Magyarországra jönnek át, s ösztöndíjaik megtartásával az egyetemen, illetőleg a hazai gimnáziumokban tanulnának (már nov 1.-től) tovább.

A felterjesztéssel egyidejűleg Esterházy herceg külügyminiszterhez is átírt Eötvös, hogy az ügyet a Felségnél pártfogolja.¹ A javaslatra — már Eötvös lemondása után — Pulszky államtitkár közvetítésével az osztrák közoktatásügyi miniszter küld halogató értelmű választ;² végre a honvédelmi bizottmány avatkozik a dologba: a báttaszéki uradalom jövedelmét lefoglaltatja, a hazai alapítványokhoz csatolja, s erről a külügyminisztériumot is értesíti.³

Az első magyar kultuszminiszternek eddig ismertett intézkedései és reformtervei, habár azok a hazai iskolaügynek szinte minden problémájára kiterjednek, és — a néhány hónapos működést tekintve — a kezdeményezéseknek nem kicsinylendő bőségét mutatják, mégis mind csupán a szorosanvett vallási és közoktatási kérdések köréből valók, s nem ölelik fel egyszersmind a minisztérium tárcájába sorozott egyéb közművelődési (múzeumi, könyvtári stb.) ügyeket is. A dolog magyarázata egyrészt a vallási és tanügyi teendők sürgetőbb voltában, de másrészt — és főleg — a rendelkezésre állott idő rövidségében és

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 26. k. 16. t.

² VKM. 1848. Közokt. oszt. 26. k. 14. t.

³ VKM. 1848. Gazd. és alapítv. oszt. 38. k. 46. t.

a viszonyok mostohaságában rejlik. Hogy azonban Eötvösnek a hatáskörébe tartozó többi területre nézve is megvoltak a maga eszméi és tervezései, azt igazolják a minisztérium iratai közt fennmaradt, s mintegy rövid emlékeztetőül feljegyzett »Javallatok«, melyeknek szövege a következő:¹

A Széchenyi-féle kéziratár nyitassék meg.

Álladalmi közlevéltár állíttassék össze.

A magyar művészek részére bizonyos összeg határozassék, hogy eszméiket létesíthessék.

A museum egyik terme a közkölségen dolgozó művészeknek nyitassék meg.

Az egyes régiséggyűjtemények összesíttessenek.

Az ország különféle helyein gyűjtők rendeltessenek.

Tervbe vette a miniszter az elhanyagolt hazai katolikus főiskolai könyvtárak újjászervezését is: Toldy Ferenc volt kiszemelve arra a célra, hogy e könyvtárakkal a helyszínén megismerkedjék, s a további teendőkre nézve javaslatot terjesszen a minisztérium elé. Toldy előzetes tervét be is nyújtja Eötvös báróhoz; ez azonban a viszonyok alakulása miatt erről a kezdeményezéséről is kénytelen lemondani.²

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium költségvetésének képviselőházi tárgyalása során egyes képviselők a *Magyar Nemzeti Múzeum* hathatósabb támogatását kérték, s Kubinyi Ferenc ilyen irányú javaslatot is terjesztett elő. Eötvös válaszában megállapította, hogy a Múzeum valóban szomorú állapotban van, a budgetben azonban még sincs róla szó, aminthogy nincs a többi tudományos társaságról és egyéb intézetekről sem, mert mindezeket előbb át kell szervezni, hogy céljaiknak megfelelhessenek. Tervet mind-

¹ VKM. 1848. D. 623. fasc. 523. sz. Keltezése nincs, de az irat száma (214—215—216/1848.) után ítélve, a minisztérium működésének első hónapjaiból való. Az iratra piros ceruzával rávezetve: min. tanács.

² VKM. 1848. D. 623. fasc. 529. sz.

eziideig még nem készíthetett, s így költségvetést sem. Ha a Múzeumot tudományos célokra használhatóvá akarjuk tenni, nagy változtatásokat kell rajta eszközölni; az, ami most benne egyesítve van, több tudományos intézetnek fog alapul szolgálni. Addig is ajánlja Kubinyi fentemlített indítványának elfogadását.¹ A Ház ilyen értelemben is határozott: eszerint a Múzeum alapítványi tőkéit az országos pénztár veszi át, viszont az intézmény onnan fogja kapni ezentúl a fenntartására és felszerelésére szükséges összegeket; a közoktatási miniszter pedig tervet fog előterjeszteni a Múzeum átalakítása és ennek költségei tárgyában.² A Magyar Nemzeti Múzeumnak tulajdonképpen államosítása van itt kimondva.

A képviselőháznak ugyanezen az ülésén Nyáry Pál szóvátette a kamarai levéltárban lévő Mátyás-korabeli irományok ügyét, Palóczy László pedig kérte a magyar kancelláriai levéltár, valamint a bécsi titkos levéltárak magyar vonatkozású anyagának Budára szállítását. A Ház ezeknek az indítványoknak is helyt adott, s úgy döntött, hogy a minisztérium intézkedjék az említett okleveleknek, valamint a bécsi kancellária magyar történeti szempontból felhasználható iratsomóinak a Nemzeti Múzeumba való átszállítása iránt.³

1848. évi első felelős és független közoktatásügyi kormányzatunk kulturpolitikai programjába jelentős bepillantást nyújtanak mintegy sűrített alakban az *1848. és az 1849. évre készített költségvetések*; ezeknek tételei jellemzően mutatják azt a hangsúlyt és fontosságot, mely a miniszter elgondolásában az oktatásügy különböző területeinek részül jutott. Kossuth Lajos pénzügyminiszter tudvalevőleg két költségvetést terjesztett az országgyűlés elé: egyet az 1848. július 1.-től—december 31.-ig terjedő

¹ Közlöny, 1848. szept. 3. szám.

² L. a képviselőház 1848. szept. 1. ülésének jegyzőkönyvét: Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtára, Hung. j. 794.

³ U. o.

időre, egyet pedig az 1849. évre;¹ ezek a modern értelemben vett budgetnek első képviselői államháztartásunkban. Az 1848. év II. felére összes állami bevételül (Erdéllyel együtt) 10,126.730 frt.-ot irányzott elő a pénzügyminiszter; az előrelátható kiadásokra pedig 28,845.507 frt.-ot. A vallás- és közoktatásügyi tárca javadalmazására e félévben 825.414 frt. jut (az alapok jövedelmén kívül); ez magában is élesen jellemzi a régi rendszertől való eltérést, mely a közoktatás költségeire az állam rendes bevételeiből (a tanügyi igazgatáson kívül) semmi áldozatot sem volt hajlandó hozni. A fenti, félévre szóló összeg a minisztérium költségvetésében a következő tételek közt oszlik meg:

1. A minisztérium személyzetének fizetésére	45.984 frt.
2. Az egyetemre nézve:	
a) az egyetemi alapérték az úrbéri viszonyok megszüntével tetemes kárt szenvedvén, félvévenként pótlékul igényel	22.310 „
b) az egyetemenél teendő korszerű reformokra	39.613 „
c) Az eltörölt tudori és szigorlati díjak megtérítése egyetemi tanárok számára	12.717 „
3. József-ipartanoda felszerelési költsége	19.400 „
és pótléka	15.140 „
4. Meglévő és állítandó kisdédóvókra és kisdédóvó-intézetre	4.500 „
5. Magyarországnak nevelési szempontból való beutaztatására	2.500 „

Átvitel: 162.164 frt.

¹ Mindkettő nyomtatásban is megjelent: „Álladalmi bevételi és kiadási tervezet az 1848.-i júl. 1.-től december 31.-ig járó félévre. Budán, a magy. kir. egyetemi nyomda betűivel, 1848.“ — „Álladalmi bevételi és kiadási tervezet 1849. évre. Budán, a kir. magy. egyetemi nyomda betűivel, 1848.“ — Ez utóbbihoz: „Az álladalmi bevételek és kiadások 1849. évre előirányzott tervezetében említett hivatalnokok személyzeti és fizetési állapotának részletes kimutatása. Budán, a kir. magy. egyetemi nyomda betűivel, 1848.“ Megtalálhatók „Az 1848. júl. 2.-ra Pestre egybehívott országgyűlés Irományai“-ban, a 8/e, 8/r és 8/p sz. a. (Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtára, Diaetalia, 94.) A Kossuth Lajostól származó „Miniszteri jelentés az országos pénzügy iránt“ (két részben, 1848. július 18.-ról és aug. 1.-ről kelteze), ugyancsak az idézett országgyűlési irományok között, 8/a és 8/q sz. alatt.

² Részletezését l. e mű 52. l.

	Áthozat:	162.164	frt.
6.	Poroszhonban képzendő ifjak részére . .	4.800	„
7.	A földmivelők okszerű képzése céljából a néhai Fellenberg-féle intézetbe küldendő ifjak számára	1.600	„
8.	A minisztérium új szállására	1.250	„
9.	Fakellékek (fűtés)	600	„
10.	A magyar népnevelés jobb lábra állíthatása igényel, a 4, 5, 6, 7. pontok alatt említet- teken kívül	30.000	„
11.	Az országban bevett vallások egyházi és iskolai szükségleteinek fedezhetésére (az 1848:XX. tc. 3. §-a nyomán) egy évi összeg 2,500.000 frt.-ot tévén ki, ebből jelen évre csak $\frac{1}{4}$ részt számítva . . .	625.000	„
	Összesen:	825.414	frt.

E csonkaévi költségelőirányzat mellett elkészítette a minisztérium az 1849. esztendőre szóló teljes vallás- és közoktatásügyi költségvetést is. Ennek indokolása és adatai Eötvös József báró iskolapolitikai célzatait jellemző megvilágításban tárják föl előttünk, s csak fokozhatják elismerésünket a miniszternek és munkatársainak a rövid idő ellenére is meglepő részletességgel elgondolt reformtervei iránt. Az 1849. évi költségvetés nagyjából az 1848. évének arányai között mozog, azonban a népnevelésre már lényegesen nagyobb összeg van felvéve benne. Az előirányzat a következő (a teljes állami költségvetés 1849.-re: bevétel — az egyenes adók nélkül — 13,000.000 frt., kiadás 62,222.368 frt., ebből a honvédelemre 42,547.757 frt.):

I.	Miniszteri hivatalnokok fizetése . .	91.968	frt.
II.	Az egyetemi alap hiányának pótlására . .	44.620	„ 12 és $\frac{5}{8}$ kr.
III.	Egyetem korszerű reformjára . . .	79.226	„
IV.	József-ipartanodára	30.280	„
V.	A magyar népnevelés jobb lábra állítására	132.500	„
VI.	Bevett vallások egyházi és iskolai szükségleteire	2,500.000	„
VII.	Új miniszteri helyiségekre	2.500	„
VIII.	Fűtésre	1.200	„
	Összesen:	2,882.294	frt. 12 és $\frac{5}{8}$ kr.

Ehhez járul még a számvevőség illetménye: 20.100 frt.
A számvevőségnek, valamint a közalapítványi fő- és fiók-

pénztáraknak és ügyigazgatóságnak személyzete — a miniszter megjegyzése szerint — a kezelése alatt álló alapítványokból kapja fizetését. Nincsenek belefoglalva a minisztérium költségvetésébe a katolikus iskolai és egyházi költségek, minthogy ezek saját alapjaikból nyerik fedezetüket.¹ Az *alapítványok* jövedelmeiről és kiadásairól egy átlagösszegeken alapuló kimutatást is készítettett a miniszter; eszerint a minisztérium rendelkezése alatt kilenc alapítvány van, mely öt csoportba sorozható:

A) I. Egyházi alapérték:		Bevétel:	623.969	frt.	40	$\frac{1}{2}$	kr.
		Kiadás:	559.666	"	43	—	"
		Marad:	64.302	frt.	57	$\frac{1}{2}$	kr. ²
II. A rendezett püspökségek		bevétele:	105.860	frt.	—		kr.
		kiadása:	101.981	"	29		"
		Marad:	3.878	frt.	31		kr.
B) Tanulmányi alap		bevétele:	245.442	frt.	23	$\frac{2}{4}$	kr.
		kiadása:	226.004	"	36		"
		Marad:	19.437	frt.	47	$\frac{2}{4}$	kr.
C) I. Egyetemi alap		bevétele:	95.383	frt.	11	$\frac{2}{8}$	kr.
		kiadása:	143.862	"	15	$\frac{3}{4}$	"
		Hiány:	48.479	frt.	4	$\frac{4}{8}$	kr.
II. Egyetemi nyomdai alap		bevétele:	8.363	frt.	31		kr.
		kiadása:	4.504	"	39		"
		Marad:	3.858	frt.	52		kr.
D) Néhány, a tudományok		felsegítésére alapított érték:					
I. Karliczky-alap		bevétele:	509	frt.	36		kr.
II. Nagyváradai nevelő-int.		bevétele:	13.706	"	41		"
		kiadása:	6.058	"	—		"
		Marad:	7.648	frt.	41		kr.

¹ L. Kossuth Lajos jelzett miniszteri jelentését az országos pénzügyi iránt („Az 1848. júl. 2-ra Pestre egybehívott országgyűlés irományai 8/9. szám. Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtára, Diatelia 94). Ugyanő egyszersmind — a kultuszminiszterhez hasonlóan — szintén szükségesnek tartja az alacsony jövedelmezőségű alapítványi javaknak gyümölcsözőbbé tételét (l. u. ott).

² Egy forint t. i. 60 krajcár volt.

III. A nemes nevelő-intézetek alapítványi

	bevétele:	31.200 frt.	—	kr.
	kiadása:	30.845 „	46	kr.
	Marad:	345 frt.	14	kr.
E) Horvátországi iskola-alap	bevétele:	5.036 frt.	26 $\frac{3}{4}$	kr.
	kiadása:	437 „	32	kr.
	Marad:	4.598 frt.	54 $\frac{3}{4}$	kr.

Az alapítványok látszólagos fölöslegei tehát — jegyzi meg a miniszter — 56.111 frt.-ot, vagy — az egyetemi alap deficitjét külön fedezve — 100.730 frt. 41 $\frac{1}{2}$ kr.-t tesznek ki; de ha tekintjük az eddig kongrua nélkül tengődött római katolikus lelkészek nagy számát, s a dézsma megszüntetése következtében vallott tetemes kárukat; azonkívül tanítóképzőinknek, sőt gimnáziumainknak is elmaradottságát, ipar- és reáliskolák állításának szükségét, ösztöndíjaink csekélységét stb., — ez inkább hiánynak, mint jövedelemnek mondható, s még nagy összeggel pótolandó.¹

Az 1849. évi költségvetési tervezet egyes tételeinek *indokolására* a kísérő melléletekben terjeszkedik ki a miniszter. Eszerint az »egyetem korszerű reformjára« felvett összeg új tanszékekre és felszerelésre szükséges. A József-ipartanodánál, mely, mint láttuk, szervezkedése kezdetén állott még, kilenc új tanári állás volt tervbe véve, továbbá felszerelés, laboratórium berendezése, célszerű épületnek bérlése. Az intézet kifejllesztését hézagpótló volta s a technikai irányú szakoktatás sürgető szükségletei teljesen megértetik. Az ipartanodán működő modern nyelvi oktatókat eddig a tanulók fizették; Eötvös ezt méltánytalannak tartja, s a nyelvtanítók díjazását is belefoglalja az iskolára szánt előirányzatba.²

¹ A költségvetéshez mellékelve van az erdélyi tartományi pénztár mellett kezelt pénzalapoknak kimutatása is (az Unio-Bizottmány 1848. aug. 16.-án Pesten tartott ülésének jegyzőkönyve alapján, a bizottmány rájuk vonatkozó megjegyzéseivel).

² Zelovich Kornél id. műve is tartalmaz néhány idevágó 1848-as adatot (új helyiségek bérlése, Eötvösnek műegyetemi törvényjavaslat benyújtására vonatkozó ígérete, műegyetem építésére előirányzott összeg a földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium költségvetésében): 108—109. l.

Részletesen kitér a miniszter a költségvetés leghatalmasabb tételének: a bevett vallások egyházi és iskolai szükségleteire kívánt $2\frac{1}{2}$ milliónak megokolására. Az előzőekben részletesen ismertettük már¹ a minisztériumnak az 1848. évi XX. tc. 3. §-ának megvalósítása körül kifejtett fáradozását. Eötvös báró a költségvetés összeállításának kapcsán rámutat arra, hogy az egyházi és iskolai összeírást célzó táblázatok még nem érkeztek hozzá vissza, s így nem tudja pontosan megjelölni azt az összeget, melyel az államnak a fizetések kiegészítéséhez hozzájárulnia kell; azonban — teszi hozzá — »lelkészeink és tanítóink legnagyobb része, köztudomásra, minden bírálaton alól rosszul fizettetett eddig«. A minisztérium kezelésében semmi töke nincs, mely a római és görög katolikus elemi iskolák, valamint a mindenfokú protestáns iskolák szükségleteit fedezhetné (amire az új törvény kötelezi az államot); ezért a bevett vallások egyházi kiadásaira egy millió pengő forintot kér, a tanügyiekre pedig — a kivetendő öt százalékos iskolai adóból remélt egy milliót kívül — egy és fél millió forintot. Még így is csak alig negyedrészt tesszük meg összes iskoláink irányában annak — folytatja a miniszter, — amit csupán népiskoláinkkal szemben teljesítenünk kellene: 14.760 községe van hazánknak, s a népiskolák száma csak 8821. Magyarország és Erdély lakosságának száma 14 millió; a világstatisztika szerint a lakosság egyötöde az iskolába járó, nálunk tehát ez 2,800.000 iskolás gyermeket tenne ki; 60 tanítványt számítva egy tanítóra, 46.666 népoktatóra volna szükség, ami — egyet egyet csupán 200 frt.-nyi díjazással véve — évi 9,333.200 frt.-ra rúgna!

Már ezek a kísérő-jegyzetek is, de még inkább a »magyar népnevelés jobb lábra állítására« előirányzott, aránylag jelentékeny összeg megokolása nyomatékosan igazolja azt, amire eddigi fejtegetéseink is már többszörösen rámutattak: hogy Eötvös József báró művelődési politikájának tengelyében, mint első és legfontosabb feladat, a

¹ L. 61–66, 70. l.

népoktatás fejlesztése állt. Az erre a célra kért 132.500 frt.-nyi összeg felhasználása termékeny elgondolásra mutat. A tervezet 10 tételben részletezi a legsürgősebb tennivalókat. A központi kisdedóvó-képzőre 3000 frt.-ot szán; az »országszerte romláshoz közeledő« óvodákra, valamint öt újnak a felállítására 6000 frt.-ot. Tervbe vette a miniszter Magyarország népnevelési szempontból való beutaztatását is, hogy egyfelől a népoktatásügy fennálló állapotáról helyszíni meggyőződést szerezzen (a megalkotandó reform céljából is), másrészt pedig célszerűen megszerkesztett »honismét« juttathasson ennek alapján a gyermekek kezébe. Az erre a célra felvett összeg 5000 frt. Még arra is gondja van a minisztériumnak, hogy különböző vallású legyen a kiküldendő s együttutazásra kötelezett három biztos.

Kiemeltük már, hogy Eötvös a népnevelés kérdését gyökerénél ragadta meg, midőn a népoktatók képzését tekintette legfontosabb feladatának. Ezt a meggyőződését tükröztetik vissza a költségvetési tervezet népoktatási tételei is, melyek jórészükből a leendő, valamint a már működő tanítóság szellemi színvonalának emelésére szolgálnak. A porosz tanítóképzőkbe kiküldendő 16 egyénnek egy évi ellátására 9600 frt. szerepel; 3200 frt. pedig arra a célra, hogy négy jelölt a svájci Fellenberg-intézetben tanulmányozza a földművelők okszerű kiképzését. Ez utóbbi intézkedés, a tervezett négy gazdasági iskolával együtt, jelentős lépés lett volna mezőgazdasági szakoktatásunk fejlesztésére. A működő tanítók kiművelését célozza a már tárgyalt »Nevelési Szemle« terve, évi 5700 frt. díjazással; ez a miniszter szavai szerint »felszámíthatatlan hasznot tehetne a népnevelés ügyében«. A kevéssé, vagy sehogysem képzett tanítók számára 3—4 hetes tanfolyamokat akar tartani Eötvös, az előadók és résztvevők anyagi támogatásával (5000 frt. e célra). Tanítói értekezletek tartásával kapcsolatban 50 ösztöndíjnak alakítását tervezte, egyenként 50 forintjával; ebből Magyarországra 40, Erdélyre 10 jutott volna, »mely gazdagon kamatozó tőke« kitett volna évenként 2500 frt.-ot. A tan-

könyvirodalom hiányain is segíteni óhajt a miniszter évi négy, egyenként 100 aranyra rúgó szerzői jutalomnak kitűzésével. Iskolai szemléltető eszközök beszerzésére az előirányzat 6000 forintot juttat. Nevezetes kezdeményezést jelent az indokolás népnevelést illető 10. pontja, mely testnevelőket képző intézet megszervezésének tervét veti fel. Célja ezzel az (amit a háborús helyzet is megokol), hogy a testgyakorlást idővel minden népiskolában meghonosíthassa, mert »a szellemi neveléssel, anélkül, hogy a testet is párhuzamban nevelnénk, még sem az emberi neveltetésnek, sem a haza jelen s jövő szükségeinek eleget nem teszünk«. A képző költségeire 8000 frt. van kijelölve.

A népnevelésüggyel kapcsolatban a miniszter új tanügyigazgatási szervezet alapjainak lerakását is tervezi (erre szánja a népoktatási költségeknek több mint felét). A célszerű adminisztráció érdekében ugyanis szükségesnek tartja kerületi, megyei és községi tanügyi bizottságok alakítását. Magyarországon 4, Erdélyben pedig 1 kerületi bizottság működne;¹ tagjai csupán e hivataluknak élő szakférfiak, akik díjazásukat az államtól kapják. A kerületi bizottságoknál szükség van 5 elnöki, 20 tanácsosi, 5 jegyzői, 5 pénztárosi, 5 ellenőri, 5 levéltárosi és 5 irtóki állás megszervezésére (ehhez járul még 10 inas tartása is); a költségek (szállással, fűtéssel stb. együtt) évi 51 ezer forintot tesznek ki. Az alsóbbrendű tanügyi bizottságok elnökeit szintén az állam fizetné, a tagoknak pedig vizsgák, ülések alkalmából napidíjakat adna; erre a célra 25.500 frt. szolgál. A népnevelési költségelőirányzat végösszege 132.500 frt.

A minisztérium budget-tervezetének 1848-ra vonatkozó részét még Eötvös idejében tárgyalta, és el is fogadta a képviselőház plénuma;² — azonban az egész 1848/49. évi

¹ Az 1848.-i elemi-oktatási törvényjavaslatban hat ilyen bizottság szerepel (Horvátország részére is egy).

² A képviselőház központi bizottmányának jelentése azt a kívánságot fejezte ki, hogy a kultuszminiszter jövőre részletes kimutatást terjesszen elő a közalapítványokról és egyetemi alapról, valamint részletes jegyzéket mindazokról az összegekről, melyek a nevelésre és a pap-

költségvetést felborította és illuzóriussá tette a ránk kényszerített szabadságharcnak tragikus forgataga. A nemzetnek erre kellett fordítania minden anyagi és erkölcsi erejét; egyéb szükségletekre csak a legkorlátozottabb mértékben jutott; s így az első magyar vallás- és közoktatásügyi minisztériumi költségvetés csak Eötvös alkotni akarásának értékes emléke maradt.¹

ság fizetésére szükségesek. („Az osztályok központi választmányának jelentése az országos pénzügyről szóló jelentés és törvényjavaslatok felett“ 1848. VIII. 25.-ről. L. „Az 1848. júl. 2.-ára Pestre egybehívott országgyűlés irományai“ 53. sz. a Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtárában, Diaetalia, 94. Ez országgyűlési irományokat a továbbiakban „1848-i orsz. gyűl. irományai“ rövidítéssel fogjuk jelezni.)

¹ Szász Károly államtitkár később, a minisztérium vezetésének átvétele után, feliratot intézett Kossuth Lajoshoz, mint a H. nvédelmi bizottmány elnökéhez, az Eötvös-féle költségvetés tárgyában, s erre nézve bizonyos észrevételeket tesz, s egyszersmind változtatásokat is javasol. Alaki hiányául röjja fel a minisztériumi költségvetésnek, hogy abban az alapítványi pénztárból fedezett költségek nincsenek kimutatva, s az úrbér és dézsma eltörléséből eredt hiányok hiábán (a ténylegesnél kevesebb) vannak becsülve. Tárgyi szempontból kifogásolja az államtitkár, hogy bizonyos költségek (pl. az állatgyógyászati tanszéke, vagy a Nemzeti Múzeumé) hiányoznak belőle, viszont olyanok fel vannak véve, amelyek halaszthatók. Azt ajánlja, hogy az alapítványi pénztárt, mint az állam sajátját, az állampénztárba beolvasztva kezeljék, s a kultuszminisztérium kiadásait — országgyűlési megszavazásuk után — ez utóbbi fedezze teljesen. Ha valamely részét az alapítványi tőkéknek felekezeti jellegűnek, pl. a katolikusokra tartozónak, találának, át kell adni azt az illető vallás testületének, „mert olyan álladalom, melynek kebelében egyenlően jogosított több vallásfelekezetek állnak fenn, magát azoknak egyikével nem ugyanazonosíthatja“. Ha a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kezelésében maradna az alapítványi pénztár, akkor a költségvetésnek az e pénztárból fedezett kiadásokra is ki kell terjeszkednie. Az államtitkár javaslatának elfogadásától többféle előnyt vár: a minisztérium megszabadulna neki idegen ügyektől, jószágkezeléstől stb., s egyszerűsítés volna ez a pénzügyminiszteri számadásokra nézve is, de főleg a nemzetre, mely így a vallási és nevelésügyi kiadásokat tisztábban látná és jobban tudná ellenőrizni. (Miniszterelnöki és honvédelmi bizottmány iratai 1848. 4068/E. sz. az Orsz. Levéltárban.)

VII.

A minisztériumhoz benyújtott oktatásügyi reformjavaslatok. Az első magyar egyetemes tanügyi kongresszus.

Pedagógiai újtási láz. Az egyetem bölcsészeti, törvénytudományi és orvosi karának reformtervezete. Egyéb egyetemi és főiskolai javaslatok (Láner Ferenc, Römer Flóris, Tölfi János, Toldy Ferenc, Reisinger János, Vehle Ferdinánd iratai). Középiskolai reform (Szabóky Adolf, Mikusay János, Máday Károly javaslata). A József-ipartanoda átszervezésére vonatkozó tanárkari vélemény. Reformtervek nagy bősége a népnevelésügy terén (Sopronmegyei iskolatanítók „Óhajtsái”, „Pesti főtanítók” javaslata; kisebb tervezetek). Papvásárhelyi István „Népnevelési eszmék” c. művecskéje. Lukátsy Sándor gazdasági-oktatási javaslata. Kisdédovási ügyi törekvések. A reformjavaslatok közös vonásai. A testgyakorlás ügye. Magyar Nevelési Társaság. A hazai németiség részvétele a reformmozgalmakban: Steer Márton tervezete. A Pesten összegyűlt protestáns tanárok emlékirata. Tavasi Lajos. Az 1848. évi egyetemes tanügyi kongresszus; előzményei, részvevői, lefolyása, határozatai.

Az 1848. évi alkotmányos átalakulás természetesen nemcsak a minisztérium hivatalszobáiban termette meg a maga oktatásügyi reformterveit, hanem kivette ezekből részét a lelkesült magyar pedagógiai világ is, mely a szabadság hirtelen érlelő hatása alatt hazafias javaslatainak egész tömegével árasztotta el a barátságos szóval biztató új közoktatási kormányzatot. Eötvös utóbb már maga is megsokalta az újtók ostromát, ám a pedagógiai reformláznak nem egykönnyen lehetett gátat vetni; a minisztériumban alig győzték a beérkező tervezetekre és ajánlatokra jóindulatúan rávezetni, hogy »a tanodák végleges rendezésekor figyelembe vétetik«. Az 1790. évihez hasonló nagy fellendülés keletkezik, s ezt még fokozza az új miniszter személye iránt táplált lelkes bizalom, melynek például a

soproni ev. főiskolai tanárok¹ ilyen szavakban adnak kifejezést: »Az ország lelkes rendjei... felkarolták a nevelés szent ügyét; s hogy minden okunk van a legüdvösebb reformokat várni e részben is, kezeskedik azon férfiúnak neve, ki a nevelési ügy élén áll, s kinek eddigi írásai mindmégannyi nagyszerű bizonyosságai a nép szellemi emelése mellett buzgalmának«. Egyszerű tanítóemberek hasonló erős hitükről tesznek bizonyosságot nagynevű vezérük személye mellett.

A minisztériumhoz benyújtott, s az óvodától és abc-tanulástól az egyetemig az iskolaügy minden fokozatára kiterjeszkedő reformjavaslatok halmazából kiemeljük alább azokat, melyek eszméiknél, vagy szerzőjüknel fogva fegyelemreméltóbbak.

Az *egyetemre* vonatkozó tervezetek sorában rá kell mutatnunk mindenekelőtt azokra, melyeket a miniszter felhívására maguk az illetékes tanári testületek dolgoztak ki az egyes karok átalakítása tárgyában. Eötvös leirata két főszempontot tűzött ki elébük az újjászervezésre nézve: alapuljon az a törvényben is kimondott tanítási és tanulási szabadság elvén, s legyen alkalmas — a hallgatók önművelődési vágyának felébresztésével — a mélyebb kiképzés biztosítására.

A katolikus *hittudományi* tanulmányok kérdésével egyrészt maga az egyetemi kar foglalkozott,² másrészt egy, a püspöki kartól kiküldött előzetes bizottság is, mely az egész katolikus iskolaügyre kiterjedő javaslatot volt hivatva előterjesztetni a szeptember elejére összehívott országos kat. tanulmányi bizottságnak. Közben Eötvös is fölkerlte a hercegprímást, hogy az elődje (Kopácsy József) által legfelsőbb helyre felterjesztett hittudományi tervzetből kiindulva, szakértők bevonásával új javaslatot készítsen, s abban saját nézeteinek is adjon kifejezést.³ A

¹ Diákjaik vádaskodását visszautasító, ismertetett iratukban.

² VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 99. t. Tervezete azonban nincs meg az iratok között.

³ VKM. 1848. Kat. egyh. o. 72. k. 8. t.

kettős kezdeményezésnek megfelelően, az országos bizottság ki is dolgozta a teológiai fakultás új tanulmányi rendszerét.¹

A *bölcsészeti kar* reformjavaslata inkább formális, semmint lényegi újításokat tartalmaz, s főleg szervezeti és vizsgarendi kérdésekkel foglalkozik. A kar a maga kebelében két főosztálynak: egy matematikainak és egy filozófiaiinak felállítását indítványozza. A matematikai osztály tárgyai: matézis, csillagászat, természettan, vegytan, természetrajz. A mérnöki tanulmányok ez osztálytól elkülönítendőek. A filozófiai ág magában foglalja a bölcsészettet, természetjogot (melyet a jogikarról ide kér áthelyeztetni a tanári testület), esztétikát, neveléstant, magyar- és világtörténelmet, egyháztörténetet, régiségtant és régipénztant, államtant, oklevél-, nemzetség- és címertant, állami könyvvitelt; azonkívül a nyelvi és irodalomtörténeti tanulmányokat: a magyar nyelvészet és irodalom, az általános irodalomtörténet, klasszikus és keleti nyelvek, német, francia, olasz és angol nyelv előadását. A tervezet aprólékosan részletezi az előadások külső rendjét: csak délelőtt legyen tanítás, vasárnapon kívül csütörtökön is szünetnap; nagyszünidő augusztus és szeptember havában stb. A tanárok heti óraszám 5; a mindennapi lecke kihallgatás és a félévi vizsgálatok megszűnnek. Nem idegenkedik a kar — külföldi mintára — a félévi tanfolyami (szemeszteri) rendszer meghonosításától sem. A szigorlatok nyilvánosak legyenek, tételhúzással; közkézre adott jegyzéket kell szerkeszteni e célból. A tudori vitatkozások szűnjenek meg. Ha némely tudományból megmaradna az évvégi vizsgálat, ez csak írásbeli legyen. A jelenlegi gyűlöletes »jeles, első, második osztályú« helyett kétféle általános osztályzat szerepeljen csupán: kielégítőleg felelt, nem felelt kielégítőleg. A tanári testület a maga kebeléből évente elnököt választ, ki az igazgatói tisztet viseli »karelnök« elnevezéssel. Kézira-

¹ L. errenézve: *Religio és Nevelés*, 1848. II. félév, 38. sz., valamint „A felsőbb oktatásügy Magyarországon“ c. id. mű Hittudományi kar c. fejezetét (82—83. l.), azonkívül Meszlényi, id. m. 121—123. l.

tok helyett tankönyvek használandók (esetleg könyomatban). A magántanárokra nézve a németországi szabályzatot óhajtaná a kar irányadónak tekinteni. Foglalkozik még a javaslat a tanárok fizetésének és nyugdíjának kérdésével is: nagyobb javadalmazást kér számukra, 20 évi szolgálat után pedig teljes nyugdíjat. Az egyetemi rend fenntartását a kar diákrendbízatosokra bízna; a kihágások diákesküdtszék elé kerülnének, mely szabadon választott tanár elnöklete alatt hozza meg határozatait.¹

A *törvénytudományi (jogi) kar* reformtervezete — bár szintén sok alaki részletről tárgyal fontoskodva — már inkább a dolgok mélyére hat, s az új szellem megértésének is több jelét adja. A miniszter felszólítását a fakultás korszerű átalakítása tárgyában örömmel fogadta a tanári testület, s igyekezett a kijelölt elveknek megfelelő javaslatot előterjeszteni. Véleményük szerint a törvénytudományokkal kapcsolatban azok rövid vázlatát (mintegy enciklopédiáját), metodológiáját és történeti fejlődését is elő kellene adni, s a római jogra, mint minden jogtudomány alapjára, több időt fordítani. Felsorolja a javaslat az előadandó tudományok bő körét (melyek jövőben több tanár alkalmazását tennék szükségessé); ezek: a már említett enciklopédia, metodologia és historia litteraria (a tudományok fejlődésének története) mellett a római jog, hűbérjog, magyar magánjog és »kereseti pertörvény« (processus civilis), némi gyakorlatokkal; egyházi törvény világiak számára, általános és hazai országtörvény (közjog: ius publ. universale et particul. regni Hungariae), büntetőtörvény, váltó- és bányatörvény, összehasonlító-törvénytudomány (iurisprud. compar. vagy esetleg pozitív jogfilozófia). A tanárok többsége azonban ez utóbbi helyett természetjog előadását kívánja, de nemcsak okoskodásokkal, hanem régi és újabb szokások bemutatásával fejtegetve. Később még a következő studiumok volnának rendszeresíthetők: római törvény története és régiségei; hadi törvény, hajózási és tengeri törvény, a kormányzás ágaihoz tartozó »szabások

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 116. t.

és állandó rendelkezések» ismertetése (droit administratif, közigazgatási jog), s az újabb európai történelem előadása. Megmaradhatnának a kari tanulmányok körében az eddigi politikai tudományok, u. m. politika, nemzet- és államgazdaságtan, statisztika is (bár ezek — jegyzi meg a felterjesztés — másutt vagy külön vannak, vagy a filozófiai fakultás keretébe tartoznak). Az egyetemi szervezetre, valamint a magántanári intézményre nézve a porosz (bonni, berlini) egyetemek példájára utalnak, s úgy gondolják, hogy a miniszter maga is ezeket fogja intézkedéseiben szem előtt tartani. A törvénykar kebelébe tartoznának az összes tanárok és tanulók, de a (doktori) koszorúzás és a kormányzás joga csak a rendes tanárokat illetné meg (úgy, mint az az említett egyetemeken, vagy a göttingenin is van). A tanítás szabadságát úgy értelmezik, hogy a tan könyvhöz vagy rendszerhez kötöttség megszűnik, a tanár a maga nézeteit adja elő, s esetleg jogában áll más tudományágakat is tanítani. A tanulási szabadsághoz tartozónak tekintik a hallgatóknak azt a jogát, hogy a hallgatandó tanárt ők választhatják meg maguknak (felteszi a kar a kérdést, vajjon magántanárok érvényes bizonyítványokat kiállíthatnak-e?); a tanulmányi sorrend kiszabása megszűnik, ugyanúgy a naponkénti és heti kikérdezés is; évvégi vizsgálat sem kötelező. A tanulási és önképzési vágy felébresztéséről csak általánosságokat mond a javaslat: függ ez szerinte a tanárok szerencsés megválasztásától, a tanulók tehetségétől és készségétől; amazoknál az érdemek honorálását, emezek számára ösztöndíjak, jutalomdíjak stb. rendszeresítését látja kívánatosnak. Két repetens alkalmazását is kéri a kar (mint azelőtt is volt) magántanításokra és helyettesítésekre.¹

A bölcséleti és jogi kar fenti javaslatainak több pontját magáévá tette Eötvösnek már ismertetett egyetemi reformtervezete (l. e mű 134—143. l.).

Terjedelmes és szakszerű reformtervezetet terjesztett a minisztérium elé az egyetemi *orvoskar*, mégpedig rövi-

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 115. t.

desen Eötvös hivatalbalépése után (tehát még a miniszter felhívása előtt). E »Javaslat az álladalmi közegészségi és orvosi ügyekről hazánkban« bőven foglalkozik nemcsak a szorosan vett orvosi tanulmányi ügyekkel, hanem az egészségügyi közigazgatás kérdéseivel is. Bevezető »Vezérszavában« hangsúlyozza az egészségügy nemzeti fontosságát, ami megokolja azt, hogy állami gondoskodás tárgyává legyen. Ma is nagyon aktuális tárgyat pendít meg, midőn kiemeli hazánk fürdőikben való gazdagságát, és sajnálattal állapítja meg, hogy ennek ellenére mégis mennyit adózunk e tekintetben a külföldnek. A közegészségügy rendezését különösen fontosnak látja nálunk, hol az »századokon keresztül rendszeresített és felelős állami intézkedés nélkül« maradt, s emiatt gyakran járványok pusztítottak. A magyar faj ennek következtében gyengén szaporodott, s külföldiek lepték el az ipart, kereskedelmet, sőt földművelést is. Fel kell karolni a belföldi »néptenyésztést« (nép- és fajegészségügyet); ezt kívánja demokratikus korunk is.

A tulajdonképeni javaslat ezután kifejti, hogy a minisztériumban¹ egészségügyi osztályfőnöki állás szervezése volna szükséges; felállítandó azonkívül egy országos közegészségügyi bizottság is, melynek főfeladata az ellenőrzés munkája lenne; ez vetné vizsgálat alá az állami orvosi állásra pályázókat is. E bizottság elnöke az országos főorvos, aki a minisztériumi osztályfőnökkel közvetlen érintkezésben áll. Az ország közegészségügyi szempontból négy kerületre osztandó, egy-egy igazgató-főorvossal az élén; minden megyének volna egy főorvosa, megfelelő számú járásorvosa, s minden 5000 lélekre jutna egy-egy községi orvos. Ezekhez járulna még az állatorvosi és gyógyszerészi kar. Az oktatás rendjét a tervezet két részre osztja. Az elméleti tanfolyam tárgyai: elemi és összehasonlító bonctan, élettan, orvosi természetrajz, orvosi és gyógyszerészi vegytan, gyógyszeratan, előkészítő kórtan kórházi bemutatásokkal, kórbonctan. A gyakorlati szakasz felöleli a gyakorlati

¹ Az egészségügy a minisztériumok megalakulásakor a kereskedelmi tárca körébe került, szakértő orvosok irányítása mellett.

kór- és gyógytant, sebészetet (kórházban), szülészetet, szemészetet, lélek- (elme-) kór- és gyógytant, gyermekgyógyászatot, rendőrségi és törvénytudományi orvostant. A képzés öt évig tart, ezt követi a hatodik évben kórházi gyakorlat (különböző osztályokon), s e gyakorlattal párhuzamosan van ugyancsak a hatodik évben a szigorlatok sora. Fontos a tanulmányok gyakorlatias jellege. Lehetnének rendkívüli tárgyak is; pl. orvosi természettan, női betegségek, fogászat stb. Tökéletes tanítási szabadság uralkodik az egyetemen. Orvostudományi igazgató mindig a kultuszminisztériumban levő tanulmányi bizottság szakértő orvosi tagja legyen (ezt még a régi helytartótanácsi szervezet alapján gondolta a tanári testület).

A magántanári intézmény igen liberális elgondolású a kar javaslatában: docens minden orvos lehet, aki vállalkozik rá. Ha a magántanár kiváló, felhatalmazást nyerhet a rendes tanárokéval egyenlő érvényű bizonyítványok kiadására, s rendkívüli tanárrá is előléphet. A rendes és rendkívüli tanszékek, ha csak lehet, meghívás útján töltesse be, s ha ez nem volna eszközölhető, pályázattal. Az orvosi fakultásra való felvételhez bölcsészeti végzettség szükséges, azonkívül felvételi vizsga a természettudományokból. A gyakorlati tanfolyamra csak az léphet, aki az elméletit bevégezte és erről bizonyítványt kapott. A növendék tant és tanárt szabadon választhat, azonban az egymásnak alapul szolgáló tárgyakat csak a megfelelő sorrendben tanulhatja és úgy is vizsgázhathat belőlük. A szigorlatok elméletiek és gyakorlatiak, de az előbbiekben is a gyakorlati szempont a fő. Oklevelet a kórházi gyakorlati év után kap a jelölt. Állami orvosi állásra pályázónak még egy nyilvános vizsgát kell tennie, az országos közegészségügyi bizottság előtt. A sebészeti tanfolyam, a maga két-három éves felületes képzésével, mint orvosokhoz nem méltó, megszüntetendő (ez, mint tudjuk, miniszteri rendelettel meg is történt). Idegen országban végzeteknek csak szigorú vizsgálat után engedhető meg az orvosi gyakorlat. Az orvosi intézetek jelenleg nem felelnek meg a tudományos követelményeknek. Országos kórházat kell

állítani, mely tanulmányi célokra is szolgáljon; addig is a pesti városi kórházat kell összekapcsolni az orvosi karral. Szükség van lelenc- és szülőotthonra, elmeegógyintézetre, kerületi kórházakra. A gyógyszerészhallgatókra nézve előző hosszabb gyógyszerértári gyakorlatot és természettudományi előismereteket kíván meg a javaslat; ők is felvételi vizsgát tartoznak tenni; az orvostudományi tárgyakat az orvoskaron hallgatják, a gyógyszerárutant pedig külön tanárnál. Kiterjeszkedik a fölterjesztés a bábaképzésre és ápolókérdésre is, valamint az állatgyógyintézet tanulmányi rendjére (ez utóbbi kétesztendő). Az állatorvosok két csoportját különbözteti meg: egyetemeseket és lóorvosokat.

Kitér végül a tervezet — melynek nem egy pontja megvalósult az orvosképzés későbbi rendjén, — a fakultás jövőendő szervezetére is. Az orvosi kar eszerint megszűnik a jövőben zárt testület lenni, s magában foglal minden magyar orvost (mintegy kamaraszerűen); feladata a tudomány ápolása, de az anyagi érdekek védelme is. Saját kebeléből alakult választmány útján, mint független bírói és hivatalos ellenőri szerv, kezeli a közegészségi, törvényszéki orvosi, tanulmányi ügyeket; véleményt ad, javaslatot tesz, tanárokat meghív, a növendékek vizsgáztatását végzi. E választmányt a legfontosabb szervnek tartja a javaslat az egész egészségügyi rendszerben; tagjait három évre választják, s az orvoskar elnökét is ez választja saját kebeléből három évre. A dékáni és széniori intézmény tekintetében várakozó álláspontra helyezkedik az orvostanári testület, minthogy ez a kérdés a többi karokkal egyértelműleg intézendő el.¹

E részletes javaslaton kívül később még egy rövidebb fölterjesztést is intézett a reform ügyében a minisztériumhoz az orvosi kar, időközben hivatalba lépett új vezetőségének irányítása mellett. Ez a terv, különösen szervezeti szempontokban, nem követi az előbbit. A tanári testület e szerint a maga tanítói körében minél szabadabb mozgást

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. Orvoskari kútfő 80. t.

kíván, a közvélemény és a kormány ellenőrzése mellett. Legyen a karnak ezentúl is egy, a kormánytól kinevezett igazgatója vagy elnöke, kié a legfelsőbb irányítás joga; azonkívül egy aligazgatója, vagy dékánja. Igazgató lehessen a tanári kar bármelyik tagja is, az aligazgató azonban ne legyen tanár, mert hivatali elfoglaltsága őt annyira leköti, hogy előadásra nem jut ideje. Az aligazgatót szintén a kormány nevezze ki, s hivatala legyen állandó, mert az eddigi két évenkénti dékáncsere, az új dékánoknak a hivatalvezetésben való gyakorlatlansága miatt, csak zavarok kútforrása volt. Bécs és Pest kivételével minden más egyetemen állandó a dékáni állás, sőt újabban már Bécs is erre törekszik. A szigorlatok ügye teljesen a tanári karra bízandó. Eddig némely szigorlathoz nem-tanárokat is meghívtak; ezt a kar fölöslegesnek tartja. A felmerülő közegészségügyi és törvényszéki esetekben a véleményezést hivatalos orvosok lássák el, s csak szükség esetén háruljon e feladat az orvosi fakultásra (eddig is csak az országos főorvos nagy elfoglaltsága miatt kellett ezt a munkát az orvosi karnak végeznie). Böven kitér a felterjesztés a sebészeti tanulmányok mostoha állapotára; minthogy azonban gyökeres reform a körülmények miatt egyelőre sem itt, sem a többi ágazatban nem eszközölhető, megelégszik részleges javításokkal. A kórházakat ki kell bővíteni; az állat-tant az ásványtantól elválasztani, s az egybehasonlító bonctannal egy tanszékké egyesíteni (a bonctan viszont az élettantól választandó külön). A kőrbonctan rendes tárgy legyen, még pedig két éven át; gyermekgyógyászat előadására szintén szükség van. Az elméleti sebészeti tanszék, mint céltalan, megszüntetendő, ugyanígy az eddig fennállott külön sebész-műtői tanfolyam is, mely nemcsak fölösleges, de káros is, és külföldön is megszűnt a legtöbb helyen. Helyette ápolóképző tanfolyamot kellene szervezni. A sebész-műtői intézetet Bécsből Pestre kell áthelyezni. A gyakorlati sebészet szigorlat tárgya legyen, ugyanúgy a szemészet, szülészet, fogászat is. Az orvosi könyvtár (mely eredetileg a kar egyik tagjának magán-

gyűjteménye), megfelelően elhelyezendő. A gyógyszerészi, valamint állatorvosi tanfolyam két évre terjedjen.¹

Az egyetemi és főiskolai reform kérdéséhez a vidéki akadémiák tanárai is hozzászóltak: így a nagyváradiak országgyűlési képviseleti jogot kérnek; tanári kinevezéseknél elsősorban az irodalmi működés figyelembevételét; azonkívül új tanszékek szervezését, jobb javadalmazást stb.²

Az egyetemi és akadémiai testületeken kívül egyes tanárok is nyújtottak be javaslatokat a reformok ügyében a minisztériumhoz. Így a már idézett Láner Ferenc,³ a pesti egyetem statisztikai és bányajogi tanára, aki a főiskolák színvonalának emelésére a középiskolák megjavítását tartja első és legszükségesebb föltételnek (kötelező érettségi vizsgálattal a tanulmányok végén);⁴ vagy Rómer Flóris (véleményére már szintén hivatkoztunk),⁵ aki különösen a természettudományi ismeretek terjesztésének, szerzőtárak, könyvtárak felállításának szükségét hangsúlyozza.⁶ Kimerítő »törvényjavaslatot« szerkesztett az egyetemről (12 írott íven!) Télfí (Zima) János, akkor a bölcsészeti kar görögnyelvi helyettes-tanára; reformjai azoban jórészt formai jellegűek. Őt kart tervez, a bölcséletinek történetnyelvtudományi és természettudományi szakra való kettéosztásával. Felsorolja a tárgyakat, a vizsgálatok rendjét, a tanszékek betöltési módját stb. Az egyetemi közgyűlésben és a tanácsban helyet juttat az ifjúság képviselőinek.⁷

Eötvös felkérésére Toldy Ferenc is készített egy irodalomtörténeti tanszék szervezésére vonatkozó tervezetet. Addig a bölcséleti hallgatók számára volt (mind az első, mind a második évfolyamban) hetenként egyórás magyar

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. Orvostari kútfő 156–157. t.

² VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 14. t.

³ L. e. mű 20. l.

⁴ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 45. t.

⁵ L. e. mű 23–24. l.

⁶ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 8. t.

⁷ VKM. 1848. Közokt. oszt. 8. k. 119. t. Télfí egyébként sokat foglalkoztatja a minisztériumot rendes tanárra kinevezése, panaszai, stb. tárgyában (VKM. Közokt. oszt. 8. k. 107, 199, 223. t.)

irodalom, azonban — Toldy jellemzése szerint — az egész nem sokat jelentett. Az ő javaslata szerint lenne:

1. Egyetemes világirodalom;
2. Hazai tudomány- és irodalomtörténet, művelődéstörténettel kapcsolatban, külföldi vonatkozásokkal;
3. Féléves tanfolyamok az egyes modern (német, francia, angol, olasz) irodalmakról, olvasmányokkal.¹

Az *orvosképzés* reformjával a kari felterjesztéseken kívül több más javaslat is foglalkozik. Reisinger János orvostanár nyomtatásban megjelent cikkét² terjeszti be a minisztériumhoz: terve bevezetésében előbb egy — a karokat (a teológiai kivételével) magában foglaló — központi tudományos intézet kereteit rajzolja meg, azután tárgyalja az orvosi intézményeket, különösen elhelyezésük és egymással való kapcsolatuk szempontjából. Fontosnak tartja, hogy az új minisztérium — kormányzati elődjével ellentétben — minden egyetemre vonatkozó intézkedése előtt meghallgassa az egyetemi tanács és a karok véleményét.³ A kiváló képzettségű, külföldi országokban megfordult Vehle Ferdinánd, baranyai járási orvosnak (több tudós társaság tagjának), az orvosi oktatásról írt »Nyílt levelei«-ről már a főiskolák állapotrajzánál megemlékeztünk.⁴ A kilenc levél közül az első öt a helyes orvosképzés előfeltételeit tárgyalja, s ennek kapcsán a hagyományos középiskolai és filozófiai oktatás hiányosságaira is kitér. Hibáztatja a gimnáziumok egyoldalú, majdnem kizárólag a latin nyelvre irányuló képzésmódját, s reálgimnáziumokat sürget, mert harmonikus műveltség — a természeti és szellemi tudományok együttes tanulmányozása révén — csak ezekben szerezhető. Bölcsészeti tanfolyamainkról táplált lesújtó véleményét már megismertük; tárgyaik közül különösen a matematika és a filozófia fontosságát emeli ki az orvostudományok szempontjából. Eddig a filozófiai kurzus első két fél-

¹ VKM. 1848. Közokt. öszf. 8. k. 113. t.

² Orvosi tár 1848. 5. sz.

³ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 12. t.

⁴ L. e mű 24. l.

évében volt matematika; mivel azonban a gimnázium nem adta meg a hallgatóknak a kellő alapot hozzá, ez a tanulmány értéktelen és meddő maradt. Figyelemreméltó, hogy Vehle orvos létére mily nagy értéket tulajdonít a bölcsélet tanulmányozásának: két egész levelet szentel erre vonatkozó észrevételeinek. A filozófiai iskolázottságot azért tartja fontosnak orvosok számára, mert nélküle a természet helyesen nem értelmezhető; a bölcsészet mindig hatással is volt az orvostudományra. Szükséges volna éppen ezért e tárgynak alaposabb tanítása, hogy necsak az előkészítő tanulmányok egyik ágaként szerepeljen, mint eddig. A VI—IX. levél szól azután a tulajdonképeni orvosképzésről. Rámutat a természettannak és vegytannak orvostudományi szempontból való fontosságára; ezek tanítása nálunk igen alacsony szinten van. Élettani intézetet kellene létesíteni, s a klinikát nagy kórházba áthelyezni. Arra kell törekedni, hogy az orvosjelölt ne csak *lásson* beteget (mint eddig volt), hanem be kell őt ténylegesen gyakorolni a betegségek gyógyításába. Ő sem tartja helyesnek az orvostanulmányok rendjének teljesen a hallgatókra bízását, mert azokban belső összefüggés van, mely bizonyos egymásutánt követel meg. Vehle azt kívánja, hogy a gyakorlati orvos tudományos orvos is legyen egyszersmind, s óvakodjék az anyagiasság hibájától. Az országban minden 5000 lélekre kellene egy-egy orvosnak jutnia; ezek állami tisztviselők legyenek (a kor minden téren jelentkező étatizmusa). Felveti szerzőnk végül az orvosi továbbképzés gondolatát is: e célból megyei kollégiumokat kell alakítani; ezek feladata volna egyszersmind az orvosok működésének ellenőrzése is.¹

¹ VKM. 1848. D. 624. fasc. (szám nélkül.) — Az egyetemi reformtervezetekkel kapcsolatban megemlítjük Eger város képviselőtestületének a minisztériumhoz intézett beadványát, melyben érseki liceumuknak egyetemi rangra emelését kérik. Főiskolájukat — állapítja meg föliratuk büszkén — „mind anyagi erejére, mind pedig bel elrendezésére s felosztására bármely országban létező egyetemmel összehasonlítani méltán lehet”. (VKM. 1848. Közokt. o. 6. k. 43. t.) Már Barkóczy primás idején (a XVIII. század 60-as éveiben), midőn felmerül egy máso-

A *középiskola* reformja iránt aránylag kevés érdeklődés mutatkozik. Szabóky Adolf szegedi tanár panaszolja is, hogy ne csupán a népiskoláknak, hanem a gimnáziumnak javításával és fejlesztésével is foglalkozzanak. A maga részéről különösen új tanügyi lapnak megindítását sürgeti, mert az eddigiek felekezetiiek lévén, egyoldalú érdekeknek szolgáltak.¹ Bangó Pető aradi ügyvéd (ki nevelői pályán is működött) a nemzetiségek megmagyarosításának szükségét hangoztatja. »Közigazgatási főiskola« és kereskedelmi főiskola szervezését óhajtja; a gimnázium klasszikus irodalmi oktatása tekintetében azt a nézetet vallja, hogy csak megértetésre kellene törekedni, de nem íratni e nyelveken. A szaktudományok művelésére — a középiskolai tanulmányok befejezése után — csupán azokat bocsájtaná, akik tehetségeseknek bizonyultak.² Mikusay János nagyváradi tanár az elhanyagolt fizikai oktatás sikeresebbé tételére tesz javaslatot; szükségesnek tartja e célból a tanárok továbbképzését, külföldi tanulmányutakat, folyóiratok járatását, szertárak szervezését s egyebeket; enélkül e tudomány terjesztése nem remélhető. Érdekes eszméje, hogy a tanzékeket ne pályázat útján töltsék be, hanem a tanárok válasszák ki tanítványaik közül a kiképzendő utódokat.³

A kor színvonalán álló munka Máday Károly miskolci ág. hitv. ev. gimnáziumi igazgató-tanárnak a gimnáziumok rendezéséről írt javaslata. Máday két évet töltött tanulmányúton Németországban (főleg Poroszországban), s itt szerzett tapasztalatai megfelelő szempontokat adtak neki középiskoláink haladó szellemű újjászervezésére nézve. Ő hazai főiskolai és gimnáziumi oktatásunk főbajait — mint arra már utaltunk⁴ — a tanárok gyenge képzettségében, a termé-

dik egyetem szervezésének a terve, Eger volt kijelölve e célra; a szükséges filozófiai és jogi studiumok itt már megvoltak, csak orvosi kart kellett volna felállítani (a kórház ehhez már ugyancsak megvolt). L. Fináczy Ernő, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában (Bp. 1899—1902.) I. k. 310. l. jegyzetét.

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 4. t.

² VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 1. t.

³ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 37. t.

⁴ L. e. mű 28. l.

szettudományi-matematikai oktatás elégtelenségében, valamint a kellő módszer hiányában látja. Tanítói erőink növekedését attól reméli, ha különböző felekezetű gimnáziumaink »hazaiakká« (államiakká, közösekké) lesznek, s így számra nézve kevesebbé, de erősebbekké válnak. Nézete szerint az ifjúságnak több időt kell adni az egyetemre való előkészületre: ezért a liceumokat, ezeket az egyetem és gimnázium közti »amphibiumokat«, meg kell szüntetni, s helyettök a középiskolai tanulmányok időtartamát hat évről legalább nyolcra felemelni; az így keletkezett időtöbbletet elsősorban a matematikai, természettani, természetrajzi és történeti tanulmányok kibővítésére kell fordítani. A német nyelv nagyobb eréllyel tanítandó; nem hiányozhatik azonban az új gimnáziumból a francia, sőt az angol sem. De legsürgősebb teendő a szaktanítás meghonosítása középiskoláinkban; ez a lelke a porosz gimnáziumoknak is. E rendszer előnye az oktató nagyobb szakképzettségén kívül az, hogy a tanár több éven át taníthatja ugyanarra a tárgyra ugyanazokat a növendékeket. A tanítás egészébe az igazgatónak kell egységet belevinnie; fontos, hogy kellő módszertani tudása legyen, s így megfelelő útbaigazítást adhasson tanárainak.¹ Máday eszméi sok rokonságot mutatnak a minisztérium középiskolai terveivel, s így érthető, hogy szakszerű javaslata ott meleg fogadtatásra talált, amit Szőnyi tanácsos külön levélben is közölt a szerzővel.

A *József-ipartanoda* átszervezésére nézve az igazgató — a miniszter felhívására — a tanári testülettel egyetértően szintén készített tervezetet (ez azonban az iratok közt nem maradt fenn). A tanárok véleménye — egyéb felterjesztésekből kitetszőleg — általában odairányult, hogy a gazdasági osztályt — minthogy mintagazdaságuk nem volt, enélkül pedig gazdasági ismeretek sikerrel nem taníthatók, — el kell választani az iskolától; egyesíteni kellene ellenben vele a mérnöki intézetet. A felszerelés és a kellő helyiségek hiánya miatt leghelyesebb volna szerintük az előadások egy

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. Rendkívüli kútfő 5. t.

évi szüneteltetése; ez idő alatt a tanárok is megírhatnák a szükséges tankönyveket.¹

A legnagyobb érdeklődés és reformbuzgalom természetesen a *népnevelésügy* irányában mutatkozik; ezt, mint meggyőződöttünk róla, a fennálló állapotok, minden korhangulat leszámításával is, teljes mértékben megokolták. Az ország tanítóságának véleményét a szükséges teendőkre nézve Sopronmegye iskolatanítóinak nyomtatásban is kiadott »Óhajtsái« fejezik ki bővebben; javasolataikhoz más tantestületek (ungváriak, esztergomiak) is csatlakoztak. A haladószellemű és általánosságban helyes elveken nyugvó tervezet az elemi oktatás és népiskolai tanügy egész területére kiterjed. A tanítóképzés rendezésében ez is a német (porosz) mintát tartja szem előtt, s azt kívánja, hogy a jelölt a képzőbe való felvétele előtt két évi gyakorlatot végezzen valamely iskolamesternél. A kétévesnek meghagyott tanítóképzőben e terv szerint nem új ismereteket sajátítanak el a növendékek, hanem a már tanultakat dolgozzák fel; ehhez járulnak a nevelési és módszertani tanulmányok. A képzők mellett gyakorló-iskoláknak kell lenniök, osztott és osztatlan tanítással. Fontos a már végzett és működő tanítók önképzési vágyának ébrentartása egyesületek, szaklapok s hasonló eszközök segítségével. Az iskolahelyiségek szűk és alkalmatlan volta ellen sok panasz merült fel, mint láttuk, a múltban: a soproniak is tágasabb tantermeket kérnek, 80 tanulónként 1—1 tanítóval. Az iskolai tantárgyak száma ne legyen túlságosan nagy. Az addigi — nézetük szerint túlzott — egyházi felügyelet helyett alkalmasabbról kell gondoskodni: végezzék kerületi felügyelők az addig a lelkészek és esperesek által ellátott teendőket; megyénként pedig nevelési tanácsokat kell szervezni. Közvetlen hivatali felsőbbbségét a tanítói kar maga válassza. Minden községben öttagú iskolaszéket kell alakítani, ez azonban csak anyagi ügyeket intézzen. A népiskola tartama hat esztendő legyen.²

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 25. k. 12. és 20. t. V. ö. Zelowich Kornél, id. m. 111. l.

² VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 33. t.

A »Pesti főtanítók« javaslata az elemi iskolák ügyében főleg gyakorlati szempontból tekinti a kérdést, s mintegy kiegészítése az előbbinek. Ez is panaszkodik a zsúfolt tanítási helyiségek miatt, s különösen a beíratási idő pontos meghatározását kéri, mert ez ellen vétenek legtöbbit a szülők; törvénnyel kellene őket rászorítani gyermekeik pontos iskolába küldésére. Pedagógiai szempontból szükségesnek tartanak a rendes osztályok elé előkészítő osztály szervezését. Jellemző az időkre, hogy panaszkodniok kell segéd-tanítóik fegyelmetlensége miatt. Mint annyi más tanügyi memorandum, ez is hangsúlyozza a fizetés- és nyugdíjkérdés rendezésének fontosságát.¹

A minisztériumban felhalmozódott népiskolai tárgyú, hosszabb-rövidebb tervezetek legnagyobb része fenti javaslatok gondolatkörében mozog. Az Eötvös alkotta elemi-oktatási törvényjavaslat egyik legvitatottabb pontja a közös (nem-felekezeti jellegű) iskolák kérdése volt. Ehhez szól hozzá, éppen a képviselőházi tárgyalások legviharosabb napjaiban, az egyik beadvány szerzője, aki — számot vetve a közös iskolázás megvalósításának még fennálló akadályai-val — úgy vélte, hogy a tanítók számára írt vezérkönyvek és a gyermekek kezébe adott tankönyvek azonossága, valamint az iskolai szakfelügyelet egyöntetűsége által lehetne szellemi tekintetben előkészíteni a közös iskolák ügyének sikerét.² Egy másik javaslattevő mintegy honvédelmi alapon kívánja megszervezni a népnevelésügyet: a tíz éves korig tartó elemi oktatás után az épkézláb fiúnövendékek (körülbelül félmilliónyi számban) kerületi katonaiskolákba jutnának, hol öt éven át fegyverforgatást, testgyakorlást, s mesterségeket tanulnak, azonkívül magyar nyelvet, történelmet, zenét, mezeti gazdálkodást s egyebeket. A végzett növendékek 18 éves korukig évenként fegyvergyakorlatokat tartanának, akkor azután az arra alkalmasak négy éves katonai, illetőleg nemzetőri szolgálatra vonulnak be; ennek kitöltése után pedig 30 éves korukig ismét évenkénti fegy-

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 18. k. 28. t.

² VKM. 1848. D. 623. fasc. (szám nélkül).

vergyakorlatot kötelesek teljesíteni. A katonai intézeteknek volna felsőbb tanfolyama is, melyen a hadügyi szakembereket képeznék ki. »E rendszer — mondja a tervező — egyéb előnyei mellett az egész nemzetet egy nagy haditetté alakítaná.«¹ Mikor e sorokat leírta, már át is alakult a magyarság egy nagy honvédő szervezetté, és az ifjúság, minden katonai előkészítés nélkül is, sietett a létében veszélyeztetett haza oltalmára.

Méltán részesítette dícséretben a minisztérium Papvásárhelyi István ungmegyei, nagybereznai uradalmi tisztartó »Népnevelési eszmék« c. művecskéjét. Ez a derék férfiú egy Pestalozzi könyörületességével karolta fel a szegény nép gyámolításának és nevelésének ügyét, szánalommal és borzadályal festve az ungi jobbágyság állati helyzetét. Jó anyák és gazdasszonyok nevelését tartja a legsürgősebb teendőnek; alsófokú nőnevelési intézeteket tervez minden járásban e célból. Iparfejlesztést sürget a népnek érdekében, amely így jólétben gyarapodván, szellemi színvonalában is emelkednék. Okszerű földművelést, mintagazdaságok és földművesképző-intézetek létesítését, vasárnapi iskolákat javasol a nemes szívvel megírt, szociális érzéstől áthatott kis munka.²

Részben hasonló tárgykörben mozog, s oktatásügyünknek azt a hiányát, melyet a miniszter is sürgősen orvosolni kívánt,³ tárja fel Lukátsy Sándor reális elgondolású, értékes javaslata »A mezői és kerti gazdaság közoktatás terén lehető előmozdításáról«. Irata rámutat arra a sajnálatos körülményre, hogy a ránk nézve oly fontos mezőgazdasági kultúra terén mennyire elmaradottak vagyunk. A gazdasági nevelés ügye nálunk eddig magánosok és egyesületek kezén volt, ez azonban nem alkalmas mód a fejlesztésre, mert sok esetben hiányzik a kellő szakértelem hozzá. Legcélyszerűbb, ha a minisztérium rendezi ez ügyet szakértők útján, megfelelő intézmények létesítésével. Kertgazdaságunk,

¹ VKM. 1848. D. 624. fasc. (szám nélkül).

² VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 32. k. 1—3. t.

³ L. e mű 111. l.

fatermelésünk, selyemtenyésztésünk egyaránt átszervezésre szorul; gabonatermelésünk is a »legelavultabb állapotban« van, különösen a kisbirtokosoknál. Szerző a maga kísérletei és termelői tevékenysége alapján teszi meg javaslatait. Mintagazdaságok felállítását indítványozza és megfelelő gazdasági szakiskolák szervezését, különösen az alsóbb néposztályok számára; alkalmas vetőmag kiosztását, célszerű könyvek és hírlapok szerkesztését és terjesztését ajánlja. A gazdasági intézetek felügyelete és a kellő összhang megteremtése céljából állami »szakkormányzó hivatalt« kell felállítani. Meglepő ellentétben a legtöbb egykorú reformátor türelmetlenségével, Lukátsy javaslata igen reális érzékről tesz tanúságot, midőn a megvalósításról beszél. A fennállott nehéz viszonyok miatt ő egyelőre még mintagazdaságok alakítását sem tartja lehetőnek (holott akkortájt még maga a miniszter is négy ilyennek létesítésére gondolt), hanem elsősorban a szakoktatás fellendítésével kíván mezei és kerti gazdaságunk segítségére sietni. Terve szerint a közoktatásügyi minisztériumban »földművesképző-szakosztályt« kellene szervezni, a vidéken pedig gazdasági tanácsokat, melyek a központtal karöltve működnének. Legsürgősebb tennivaló a tervezett gazdasági tanintézetek számára megfelelő tanítókról gondoskodni; e célból országos középponti intézetet kell felállítani, mely a közoktatásügyi és közgazdasági minisztérium közös fennhatósága alatt állana. »Nézeteim — nyilvánítja ki a szerző... a kor szükségéhez, a nemzet geniusához, s jelen finánciális állapotunkhoz vannak alkalmazva.«¹ A nemzet géniusza azonban nehezen értette meg az ilyen és ezekhez hasonló figyelmeztető szavakat, s az oly fontos gazdasági szakoktatás nálunk (különösen alsó és középső tagozatában) minden sürgető szükséglet ellenére is, csak lassan és későn tudott kibontakozni az elhanyagoltság és tespedtség állapotából.

Megragadták a rendszerváltozás alkalmát a »budapesti óvodák vezetői és barátai« is, hogy a *kisdedovás* terén szükséges teendőkről a minisztériumot tájékoztassák. A hazánk-

¹ VKM. 1848. D. 623. fasc. (szám nélkül).

ban már korán felkarolt és szépen fejlődő kisdédóvó-ügynek szilárd alapra helyezése érdekében az államosítást tartják a legcélszerűbb eszköznek; kívánják, hogy a népnevelők a kisdédóvás alapelveihez is értsenek, s az óvó idővel elemiiskolai-tanítói vagy más hivatalra is emelkedhessék. Nézetük szerint ki kellene mondani, hogy az óvoda sem nem iskola, sem nem játékhely, hanem köznevelési intézet. Sürgős szükség volna óvónőképző felállítására is.¹

Az iskolaügy különböző ágazataiban jelentkező e számos tervezet, hozzászólás és indítvány élénken jellemzi azt a felpeszűdést, amely a márciusi napok hatása alatt a közoktatás területén is beállott. Sok egyező vonása van a javaslatoknak; ez a reformtörekvések alapjául szolgáló közös ideológiában leli magyarázatát. Különösen szembevető az állami fennhatóság és államosítás gondolatának előtérbenyomulása; ez az újjáalakult, független és alkotmányos Magyarország iránt érzett bizalomnak, egyszersmind azonban a felekezeti szétdaraboltsággal szemben mutatkozó ellenhatásnak is kifejezője. A nagy változásokkal együttjáró forradalmi túlzások aránylag csekély mértékben nyilatkoznak meg a benyújtott iratokban; még leginkább az egyház- és vallásellenes célszatokban lelhetők fel nyomaik.

Érdekes tünet (mely az ország fenyegetett helyzetével is összefügg) a *testgyakorlás* ügyének hangsúlyozott felkarolása. A pesti testgyakorló-intézet titkára, Vereby József, a választmány megbízásából összefoglaló emlékiratot terjesztett fel e kérdéstről a minisztériumba »Adatok a magyarhoni gymnastikai nevelés ügyében« címen. Elpanaszolja, hogy az oktatás összes tárgyai között nálunk a testgyakorlás a legelhanyagoltabb. Vácsolja a magyar gimnasztikai intézetek történetét: 1819-ben jött létre az első, ezt azonban politikai okokból a hatóságok bezáratták. A most fennálló 1839-ben alakult. A testgyakorlás érdekében szükségesnek tartja a választmány e tárgynak minden iskolában köte-

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 27. k. 8. t. A kisdédóvás érdekében száll síkra Árokháti István lelkeshangú hosszabb javaslata is: VKM. 1848. D. 623. fasc. (szám nincs).

lező módon való tanítását, s egyúttal alkalmas testnevelő-képző-intézet megszervezését. Nemcsak a gyermekek, hanem a felnőttek gimnasztikájának ügyét is fel kell karolni.¹

Szinte mindegyik reformtervezet hangoztatja *pedagógiai lapok és egyesületek* alapításának szükségét. Pesten 1843-ban alakult Schedius Lajos vezetése alatt egy nevelési társaság, mely azonban a hatóságok folytonos akadékoskodása miatt érdemleges működést nem fejthetett ki.² Ez az egyesület 1848-ban a reformmozgalmak hatása alatt Ney Ferenc pesti óvóképző-intézeti igazgató elnökletével újjászervezkedett »Magyar Nevelési Társaság« néven. Az egyesület célja az alapszabályok szerint³ »a nevelési közügyet mind saját körében, mind hazaszerte, s tudományos szempontból előmozdítani«, mégpedig önképzés, irodalmi működés, nyilvános előadások, s a nevelésügyi barátok egymásközi levelezése által. Ülés havonta kétszer van; évi tagdíj két ezüst forint. A társaság mindjárt pályázatot is hirdetett, melynek tárgya az volt, hogy mily kötelességei vannak a tanítóknak az 1848-as eszmék értelmében a nép iránt.

Az 1848. évi pedagógiai reformmozgalmakból *hazai németiségünk* is kivette részét. Érdekes bizonyossága ennek — Vehle Ferdinándnak már ismertetett orvosképző ja-

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 16. k. 2. t. — A testgyakorlás és játékok fontosságának felismerése s bevezetésük az iskolába első Ratio Educationisunk nagy érdeme, — olyan korban, midőn ezek még egy állam nevelési rendszerében sem szerepeltek (V. ö. Finácz Ernő: Az újkori nevelés története. Bp. 1927. 334. skk. 1.) A második Ratio, bár az 1790/91.-i országgyűléstől kiküldött közoktatásügyi bizottság ugyan csak erősen kiemelte a testnevelés jelentőségét (I. Kornis Gyula id. m. I. k. 189. 236. l.), mellőzi e tárgyat, ugyanúgy az 1825/27.-i országgyűlési oktatásügyi bizottság is, mely a szülői házra hárítja át e feladatot (Kornis Gyula id. m. II. k. 31. skk. 1.) A 40.-es évek pedagógiai irodalma újból felkarolja a testnevelés ügyét; a zay-ugróczy tanterv kötelező tantárgynak jelöli ki. Eötvös gimnáziumi tervezetében nem szerepel ugyan a testgyakorlás, az elemi-iskolai törvényjavaslatban azonban igen; fontosságát — testnevelőképző-intézet tervével kapcsolatban — költségvetési indokolása is hangsúlyozza.

² Tavasi adatai a »Nevelési Emléklapok« 1848. évi V. füzetében. („Bevezető szó.”)

³ Nevelési Emléklapok, 1848. V. füzet 191. l.

vaslatán, valamint néhány csekélyebb jelentőségű iraton kívül — Steer Márton tanárnak a minisztériumhoz benyújtott, s az oktatásügy egész területét felölelő németnyelvű tanügyi tervezete (National Studienreformplan für Ungarn). Irata voltaképen kivonata egy nagyobb munkálatnak, amelyet a szerző több év előtt legmagasabb helyre is felterjesztett, s melynek a viszonyokhoz való alkalmazásáról előadása szerint bizottság is tárgyalt már. Steer hosszú ideig tartózkodott Felsőitáliában (Páduában); itt szerzett tapasztalatait vissza is tükrözteti dolgozata, mely, mint mondja, hosszú iskolai gyakorlatnak, sok utazásnak és tanulmánynak eredménye. Tervezetének bevezetésében a talaj és éghajlat hatását fejtegeti az emberre és műveltségére, s az e tekintetben oly kedvező hazai viszonyok folytán fényes jövőt jósol a magyarságnak; azonban ehhez még néhány nemzedék alapos munkáját tartja szükségesnek. Mindenekelőtt Magyarország természeti kincseit kellene szerinte tanulmányozni és kiaknázni, mert — hangsúlyozza igazsággal — gazdagodás a műveltség alapja. Ezért fontosak az iskolában a reális tárgyú ismeretek. A hazánk helyzetéből folyó másik követelmény Steer felfogása szerint (amire szintén helyesen mutat rá): a nemzetiségekkel való együttműködés szüksége. Meg kell egymás nyelvét tanulnunk, mert csak így lehet megszüntetni a fennálló káros féltékenységeket. A magyar nyelvnek, mint a közélet egységsítő kapcsának fensőbbtségét azért meg kell tartani. Országunk helyzeténél fogva mintegy predesztinálva van a Kelet és Nyugat, Európa és Ázsia forgalmának lebonyolítására, ami ugyancsak nyelvismeretek szerzésére ösztönöz. Nemzeti művelődésügyünk két főteendője eszerint: a természetnek és a nyelveknek tanulmányozása (Natur- und Sprachkunde). Steer oktatásügyi javaslata ötféle iskolatípust tervez: községi (nép-) iskolákat, kerületi iskolákat, megyeieket (gimnáziumokat), körzetieket (akadémiákat), s végül országos intézetet: egyetemet. A népiskolákra nézve hivatkozik az olasz »asilo infantile«-k példájára; 5—9 éves gyermekek járnának ezekbe, akik elemi tárgyakat tanulnak előbb anyanyel-

vükön, később pedig (amennyiben nem magyarajkúak), magyarul is. Kézimunka, gimnasztika, kerti foglalkoztatás is szerepelne ez iskolákban; tanítókul, mint az olasz példa mutatja, nők is sikerrel alkalmazhatók. Főcél a valláserkölcsei és szociális nevelés; fontos ezért megfelelő tanítóság képzése. Az alkalmas tanulók a községi iskolákból a kétév folyamatos kerületiekbe jutnak, amelyek magasabbfokú népiskoláknak felelnek meg. A megyei iskola (gimnázium) két szakaszból állana: egy négyéves reális és egy ezt követő kétéves humanisztikus irányúból. A gyakorlati pályára menők csak az elsőt végzik el; ennek tárgyai: magyar nyelv, földrajz, történet, természetrajz, fizika és kémia elemei, szépírás, rajz, német nyelv, matematika, geometria, technologia. Klasszikus studiumok csak a humanisztikus évfolyamokban vannak. Tanítási nyelv a magyar. Az akadémiák számát négyre tervezi a javaslat, mindegyiket két-két szakosztállyal: egy technikai-agronómiai és egy filozófiai irányúval. Az elsőbe a gimnázium négy osztályát végeztek léphetnek, gyakorlati továbbképzés céljából. A filozófiai rész tanulmányai: bölcsélet, klasszikus irodalom és esztétika, földrajz, statisztika, történelem, antropológia és pedagógia. Azonkívül hallgathatnak e szakosztály növendékei fizikát, kémiát, természettant a technikai osztályon. Az élőnyelvek rendkívüli tantárgyak. Az egyetem Steer tervezete értelmében öt fakultásból állana; ezek közül legnagyobb jelentőséget (egész javaslata szellemének megfelelően) a matematikai karnak tulajdonít. Ez a technikailag elmaradt Magyarországon a természeti kincsek kiaknázása szempontjából nagyjelentőségű intézmény lenne, mely három alosztályában mérnököket, gazdászokat és bányászati szakembereket képezne ki. A többi négy karral Steer (mint mondja, időhiány miatt) csak röviden foglalkozik: a teológiai kart katolikus és nem-katolikus részre osztaná, az orvosi tanulmányokban nagyobb gyakorlatiasságot tartana szükségesnek; a filozófiaival kapcsolatban pedig kiemeli a keleti nyelvek tanulmányának fontosságát. Ez utóbbi studiumot nézete szerint valósággal monopolizálnunk kellene. A sok

egészséges eszmét felvető szerző a maga részéről bízik a hazai reformkísérletek sikerében.¹

Az 1848.-i tanügyi mozgalmakból különösen *protestáns* felekezetű tanárok vették ki élénken részüket; ezeket külföldi tanulmányaik teszik a kor reformtörekvéseinek buzgó és meggyőződéses harcosaivá. Hogy a protestáns oktatói kar a nevelés ügyében mennyire függetleníteni tudta magát még az annyira erős felekezeti korlátoktól is, annak jellemző tanúbizonysága az az emlékirat, melyet szeptember elején Pesten, az egyházi képviselőkkel egyidejűleg összegyűlt mindhárom felekezetű protestáns tanárok terjesztettek fel értekezletük határozataképpen a miniszterhez. A protestáns egyház hivatalos állásfoglalásával elmentében — mely, mint láttuk, az autonómiának mind egyházi, mind oktatásügyi téren sértetlenül való megőrzését hangsúlyozta,² — a tanférfiak e beadványa kimondottan az iskolaközösség és államosítás álláspontjára helyezkedik. A tudományt és iskolát — jelentik ki — a vallásfelekezeti korlátok közül fel kell szabadítani; az egyház különválasztandó az iskolától, a tudomány nem lehet felekezeté. A nevelésügy felvirágzása az egész nemzet érdeke, ezért a nemzet egészének kell azt irányítania. Az iskolaügynek, a tanszabadság elvének fönntartása mellett, az államtól kell függnie, s a tanítónak a haza hivatalnokának lennie. Ezt kívánja az alkotmányosság és a demokratikus törvényhozás fogalma, amelynek értelmében minden közügyet, s így a nevelésügyet is, a nemzet képviselőiténak kell intéznie. Erre utal a haza jelen és óhajtott szebb jövőjének érdeke is, melynek az eddigi, felekezetek szerint elkülönített oktatási rendszer egyik legfőbb akadálya volt. A vallásfelekezetek törvényben kimondott egyenlősége és viszonyossága szintén közös, egyforma tanrendszeren nyugvó iskolákat követel meg. De az állam pénzügyi érdeke, s a tudományos és pedagógiai szempontok is egyaránt a közös (felekezetek szerint el nem tagolt) nevelés mellett szólnak: a gyenge,

¹ VKM. 1848. Közokt. elemi oszt. 23. k. 7. t.

² L. e mű 69. skk. 1.

hiányos felszerelésű különiskolákat így egy-egy tökélete-sebb, anyagilag és szellemileg erős intézetté lehetne egye-síteni, a gyermekeket pedig megóvni a káros felekezeti egy-oldalúságtól.¹ Az igaz idealizmustól fűtött, lelkes hangú javaslatot a tanárok hitfelekezeteik képviselőinek is előter-jesztették, ezek azonban tárgyalását mellőzték.

Protestáns volt e kor legtevékenyebb pedagógiai szó-vivője, Tavasi (Teichengräber) Lajos is, a pesti evang. gimnázium igazgató-tanára, kinek lelkében, mint annyi más társáéban, szintén a német egyetemek hatása gyújtotta lángra a tudománynak és hivatásának szeretetét. Ő szerkesz-tette és adta ki a Pestalozzi 100 éves születési évforduló-ján először megjelent »Nevelési Emléklapok« c. folyóiratot, melynek 1848. évi száma közli gyökeres nevelésügyi javas-latait. Ő is a közös, nem-felekezeti jellegű oktatásnak a híve: »Felekezeti lehet a hitvallás — mondja — de a tudo-mány sohasem lehet az.«² »A status evangeliumának papjai, a tanítók és nevelők...³ A mult századokban a pap választa el minket, a jelen és jövőben a tanító fog egyesíteni.«⁴

Az ő alakja vezet át bennünket az 1848. év legjelentő-sebb pedagógiai eseményéhez, az első magyar egyetemes *tanügyi kongresszushoz*, mely 1848. július 20.-tól 24.-ig folyt le Pesten. Tavasi volt a kezdeményezője az előző évek (Pes-ten és Sopronban tartott) protestáns tanári gyűléseinek is; 1848-ra is hasonlót terveztek, azonban ez a változott körülmények folytán felekezeti jellegű helyett minden vallásra és iskolanemre kiterjedő egyetemes értekezletté bővült. Az eszmét megpendítő Tavasi, lapjában közzétett felhívá-sában, hangsúlyozta, hogy most már nem szabad elkülön-zött felekezeti tanácskozásokat tartani, mert minden tanító egyaránt »státustiszt«, ki ugyanannak a hazának nevel. A minisztérium nagyszabású közoktatási rendszert fog kidol-gozni; ennek kellő előkészítése a magyar tanítóság fel-adata.

¹ VKM. 1848. Közokt. oszt. 1. k. 9. t.

² Nevelési Emléklapok, 1848. V. füzet, IX. lap.

³ U. o.

⁴ Nevelési Emléklapok, 1848. VI. füzet, XII. l.

Magát a hivatalos meghívót a kongresszusra az újjáalakult Magyar Nevelési Társaság bocsátotta ki, mely az egyetemes gyűlés eszméjét magáévá tette; elnöke: Ney Ferenc vezette a tanácskozásokat is. A kongresszus előkészítésére (Tavasi felhívásától számítva) mindössze hat hét állott rendelkezésre, a meghívó pedig 10 nappal a gyűlésre kitűzött időpont előtt kelt. Ez idő rövidsége már magában nyilvánvalóvá teszi, hogy a néhánynapos gyűlésezés a közoktatás kérdéseinek rendszeres kidolgozását, vagy elvszerűen összefüggő reformjavaslatba öntését nem eredményezhette; — annál kevésbbé, mert a résztvevők maguk is lényegesen különböztek egymástól világnézeti, felekezeti és egyéb szempontokra nézve. Mindazáltal az itt felvetett eszmék és a hozott határozatok, az esemény jelentősége és a közösen megnyilatkozó pedagógiai szellem folytán, megkülönböztetett figyelmünket érdemlik meg, s egyszersmind jellemző kiegészítői és összefoglalói az e fejezet folyamán ismertetett reformkívánalmaknak.¹

A pesti Tudományegyetem épületében tartott tanácskozásokon 257 tanügyi férfiú jelent meg, az általános jellegnek megfelelően az óvodától az egyetemig minden iskolafaj és felekezet képviselőjében. Néhány név az ismertebbek és jelentősebbek közül: Ney Ferenc elnök, Warga János (alelnök), Brassai Sámuel (helyettes alelnök), Tavasi Lajos, Szvorényi József, Haberern Jonathán, Hunfalvy János, Jedlik Ányos, Karacs Teréz, Lubrich Ágoston, Mutschenbacher Alajos, Peregriny Elek, Purgstaller József, Rómer Flóris, Táncsics Mihály stb. A kongresszus négy szakosztályra oszlott: népoktatásügyire (elnöke Ney Ferenc), reál- és ipariskolaira (ez a tagok másirányú elfoglaltsága miatt nem fejtett ki tevékenységet); harmadik osztály volt a középiskolai (elnöke Tavasi Lajos), s végül negyedik: a főiskolai, melynek elnöke Rómer Flóris, utóbb

¹ A kongresszus naplóját a gyűlés megbízásából Tavasi Lajos adta ki a „Nevelési Emléklapok“ VI. (utolsó) füzeté gyanánt, azonban az értekezleti jegyzőkönyvvezetés hiányossága miatt — mint maga mondja — csak hézagosan és töredékesen tehette ezt.

Jedlik Ányos lett. A legbuzgóbb tevékenységet itt is a nép-
oktatási szakosztály fejtette ki, mely öt albizottságot alakí-
tott: kisdedóvóügyit, elemi-iskolait, nőnevelésügyit, tanító-
képző-intézetit és jótékony-intézetit (vakok, siketnémák stb.
ügyei).

A kongresszus előkészítői meglehetősen radikális *pro-
grammpontokat* terjesztettek az egyetemes gyűlés elé, me-
lyek a szabadság és demokrácia elveinek erős érvényesítését
célozták. Javaslatuk az egyház és oktatásügy teljes elkülöní-
tésének alapján áll: kívánja egyfelől a közoktatási minisz-
tériumnak elválasztását a vallásügyitől, másfelől az összes
tanítóknak — felekezetre való tekintet nélkül — külön ál-
lamhivatalnoki testületté való szervezését, mely csak az ál-
lamtól függ s attól kapja fizetését. Az etatizmus tehát, az
oktatásügynek az állam jegyében való egységesítése a
kongresszus ez »Írányeszméiből« is jellegzetesen kidombo-
rodik. A tanügy jövőendő irányításának elgondolása az elő-
terjesztés szerint (a mult eljárásának ellentétéképen) telje-
sen demokratikus: a tanulmányi és fegyelmi terveket és
javaslatokat az egész tanítóóság dolgozza ki egyetemes
gyűlésein; az országgyűlés megvitatja és törvényerőre emeli
őket, a minisztérium pedig foganatosítja. A tanító 25 évi
működés után érje el nyugdíjjogosultságát, s családja az
országos földalpból egy telket kapjon adományképen.
A népnevelők sokat hangoztatott jogos kívánságára mutat
rá a programnyilatkozat, midőn kéri, hogy őket szak-
juktól elütő hivatalok viselésére ne kényszerítsék. A tanítói
karnak tulajdon sajtója s külön pedagógiai lapja legyen.
Figyelemreméltó eszmét pendít meg a javaslat, midőn a
nevelés-tanítás rendszerének három évenkénti felülvizsgálá-
sát és a kor változó szelleméhez való alkalmazását kívánja.
Célszerűnek tartaná évről-évre kerületi tanítói tanácskozmá-
nyok tartását is. Minden elemi iskolát kisdedóvóával kell
egybekapcsolni; a tanítóképzők egyszersmind kisdedóvó-
képzők is legyenek. Minden iskola mellett szükség van
testgyakorló-intézetre, az elemi- és ipariskoláknál föld-
ipari felszerelésre. A programmpontok (éppúgy, mint Eöt-

vös népiskolai törvényjavaslata, s a többi reformtervezet is), a tankötelezettség alapján állanak.

Ezek az eszmék, különösen az egyház és állam viszonyát érintő részükben, nem találtak a kongresszus egyeteme részéről osztatlan elfogadásra. Aggályok és ellenvélemények merültek fel, úgyhogy a gyűlés határozata az ajánlott pontokra nézve végeredményben egyetlen keveset jelentő tétellel zsugorodott össze: »Az állam állít tanintézeteket, a tanszabadság teljes biztosításával«.

A gyakorlati pedagógia kevésbbé vitás területén mozgott, s számos értékes eszmét s javaslatot vetett felszínre az egyes szakosztályok munkássága. A *kisdedóvásügyi* albizottság pedagógiai szempontból igen célszerű tervet készített a kisdedóvás szervezetéről, kormányzásáról, s az óvóképzésről, melyet kétesztendősnak szán. A *népiskolai* javaslat megtartja az államosítás és egységesítés gondolatát: a tanítók állami hivatalnokok legyenek, akik minden mellékes elfoglaltságtól felmentendők. Az ország összes népiskoláiban egy és ugyanaz a tanterv és oktatási rendszer uralkodjék; a lányok tanítása a fiukétól elkülönítendő. A tanítók hatóságai kormányzati és fegyelmi tekintetben: elsőfokon a helybeli közönségből választott (s a minisztérium által megerősített) iskolatanács; második fokon a tantestületektől választott kerületi igazgató; harmadfokú, legfelsőbb hatóság maga a minisztérium. Gondja van a tervezetnek az elhanyagolt nőnevelésügy megjavítására is: sürgeti tanítónőképzők felállítását, a magán leánynevelőintézetek szabályozását, s a leányiskolák tantervének tüzetes megállapítását. Lélektani szempontból igen helyesen hangsúlyozza, hogy a leányiskolákban az egyes tárgyakat a nőre és hivatására való tekintettel kell tárgyalni. Ahol kisdedóvó van, ott a serdültebb leányoknak alkalmat kell adni a kisedekkel való helyes bánásmód elsajátítására is. A lányoknak — a fiúkhoz hasonlóan — 12 éves korig kell iskolába járniok; azontúl pedig ismétlődő tanfolyamokon kell őket továbbképezni.

A siketnémák és vakok oktatásának ügyét szintén alaposan megvitatták, hogy miként lehetne ezeket az érzék-

szervi fogyatkozásban szenvedő gyermekeket is a haza hasznos polgáraivá nevelni. A tanítóképző-intézeti növekedéseknek feladatává teszik az idevágó ismeretek elsajátítását is.

Érdekes javaslat a *tanítóképzés* színvonalának emelésére egy »elsőrendű« képzőintézet létesítésének terve, felső elemiiskolai tanítók részére; ez az egyetem bölcsészeti karának ágazata volna három évfolyammal: az első kettő elméleti, a harmadik gyakorlati irányú. A »középrendű«, voltaképeni tanítóképzők a vidéken volnának két évfolyammal, mint addig. A tanítónőképző-intézetek három évfolyamosak, gyakorlati tárgyakkal (háztartástan, varrás, gazdasági teendők stb.).

A *középkiskola* — Eötvös tervezetétől eltérően — hét évfolyamra bővül (a filozófiai tanfolyamok beolvasztásával) a kongresszusi bizottság elgondolásában. Feladatát a javaslat lényegileg a mai értelemben határozza meg: nyújtson tudományos műveltséget, s készítsen elő a főiskolai tanulmányokra. A tanítás nyelve a magyar (ennek kizárólagosságát azonban a nemzetiségi vidékeken működő tanárok nem helyeselték). A középkiskola művelődési anyagának kiszemelésében a kongresszust (éppúgy mint Eötvöst, s a legtöbb gimnáziumi reformjavaslat szerzőjét is), a humaniorák és reáliák kiegyenlítésére való törekvés vezérli. Rendes tárgyak: a magyar, német, latin, francia nyelv (a görög csak rendkívüli); azonkívül a mennyiségtan, természettudományok, földrajz, történet; a felsőosztályokban — a filozófiai tanfolyam pótlásaképpen — a logika, ember-, lélek- és erkölcsstan. Rendes tárgy még a szépírás, rajz és testgyakorlás is; a gyorsírás és zene rendkívüli. A javaslat a szaktanításnak az alapján áll, de helyesen kiemeli, hogy az alsóbb fokon inkább osztálytanítás legyen. A tanárok száma egy-egy iskolában az igazgatón kívül nyolc. Egy-egy osztályba legfeljebb 50 tanuló vehető fel; több jelentkező esetén párhuzamos osztályokat kell nyitni. A középkiskolai kormányzat, a népoktatásügyihez hasonlóan, demokratikus alapelvű: az igazgatót az intézet tanárai választják; fölötte áll a tanárokból alakított kerületi tanul-

mányi tanács; harmadfokú hatóság a minisztérium. A tanári állások nyilvános pályázat útján töltendők be. A pályázók közül a kerületi tanács hármát kijelöl, s közülük nevez ki egyet a minisztérium. A középiskolákat szertárakkal, könyvtárral kell ellátni. A tanulmányok végén szigorlat (érettségi vizsgálat) teendő; csak annak alapján lehet az egyetemre vagy főiskolákra lépni. Kidolgozott a középiskolai szakosztály fegyelmi szabályzatot és rendtartást is. Az egész gimnáziumi javaslatból, mint látható, már a modern magyar középiskola körvonalai bontakoznak ki.

A *főiskolákra* nézve az volt a vélemény, hogy oda csak érettségi bizonyítvány alapján történhetik a felvétel. Az egyetem négy karra oszlanék, mint addig is; a bölcséleti kar hat szakot foglalna magában (egyik a neveléstudományi), a jogi pedig kettőt. A tanárok rendesek és rendkívüliek; utóbbi csak az lehet, aki a szigorlat letevése után két éven át »tudományosan magánzott«. A rendes tanár heti négy órát köteles díjtalanul adni; az azonfelül hirdetett előadásokért általa megszabott díjat szedhet. Súlyt vet a javaslat egy, az összes főiskolákra érvényes fegyelmi és szigorlati szabályzatnak mielőbbi életbeléptetésére.

Ezek voltak a kongresszus ötnapos tanácskozásának főbb eredményei. A rendelkezésre állott idő rövidsége, az előkészület hiányossága, s némely más körülmény is nem tette lehetővé egy nagyszabású, az oktatásügy egészét átfogó tanügyi rendszer kialakítását. Azonban az első magyar tanügyi kongresszusnak nem is abban van a legfőbb érdeme, amit alkotott, hanem abban, hogy egyáltalán létrejött. Hogy mily nagy dolog volt ez akkor, a felekezeti és társadalmi széttagoltságnak még erősen ható tényezői között, jellemzően kidomborítja az a körülmény, hogy csak 50 esztendő múltán, s oly páratlan esemény, mint az ország ezeréves fennállásának ünnepe kapcsán vált lehetővé a második hasonló kongresszusnak a megtartása. Azután ismét 30 évnek kellett eltelnie, s nagy nemzeti katasztrófáknak bekövetkeznie, hogy újból együtt láthassuk a magyar oktatásügy minden rendű és rangú munkását, — holott az ilyen egyetemes összejövetelek rendszeresítése

a magyar iskola és közoktatáspolitikai egységének érdekében mindennél jelentősebb és gyümölcsözőbb volna. Az 1848.-i gyűlés lelkes megteremtője az úttörés dicsősége e téren.

A kongresszus határozatait küldöttség vitte a miniszter elé, Ney Ferenc vezetésével. Eötvös József báró szívesen fogadta a magyar tanügy képviselőit, s ígéretet tett, hogy jövőben a maga részéről is elő fogja segíteni a tanítóságnak hasonló összejövetelét. Meggyőződése szerint a miniszter csupán irányítója a közművelődés ügyeinek, a siker azonban a tanárok és tanítók lelkeségén és buzgalmán fordul meg, mert ha valahol, a nevelés és tanítás mezején igaz az, hogy az egyénektől függ minden. Ifjúkori álma volt már — mondta, — hogy hazájának ereje és tehetsége szerint a nevelés, s főleg a népoktatás terén szolgálhasson, mert itt tapasztalta a legnagyobb hiányokat és itt látta szükségét a legsürgősebb segítségnek. A haza bizalma lehetővé tette régi vágya teljesülését, s ő igyekezni fog e bizalomnak tőle telhetőleg megfelelni.

VIII.

Az 1848. évi népiskolai törvényjavaslat.

Eötvös elemi-oktatási javaslatának jelentősége; eredeti alakja. A javaslat főbb elvei, művelődési anyaga (tantárgyak). Kapcsolatok a hazai hagyományokkal: az 1843. évi kerületi választmányi tervezet. Eötvös javaslata és Guizot 1833. évi népnevelésügyi törvénye. A képviselőházi tárgyalás megkezdése. A Ház központi választmányának véleménye és módosításai. Eötvös expozéja; a vita megindulása. Halasztási indítvány (Irányi Dániel); a radikális ellenzék ostroma a javaslat ellen. A fontosabb felszólalások; Eötvös két beszéde. A részletes vita. A magánoktatás és hatéves tankötelezettség kérdése. Az oktatás ingyenessége; iskolai adó (Kossuth Lajos beszéde és Eötvös felvilágosításai.) Az egyes tantárgyak. A tanítási nyelv vitája; a nemzetiségi képviselők állásfoglalása; különféle módosítási indítványok. Az iskolák jellegének kérdése: a javaslat főütközőpontja. Háromnapos vita e tárgyban. A közös iskola híveinek érvei; Eötvös álláspontja. A választmányi módosítás védői; Széchenyi István gróf felszólalása. Szavazás: Eötvös és a választmány javaslatának elvetése. A miniszter erős elkedvetlenedése. Lapvélemények a helyzetről. Pázmándy Dénes házelnök közvetítő indítványa; váltakozó felszólalások ellene és mellette Dedk Ferenc beszéde. Az ellenzék utolsó támadása; Pázmándy záróbeszéde. A házelnök módosításának elfogadása. A törvényjavaslat hátralévő pontjai; indítvány a kisdedovási ügyben. Utolsó halasztási kísérlet (Teleki László gróf). Eötvös ellenvélménye. A törvényjavaslat végleges megszavazása. A felsőházi tárgyalás; a kiküldött bizottság véleménye. Eötvös utolsó védőbeszéde a javaslat mellett. Idé. Pázmándy Dénes indítványa; a felsőház halasztó határozata. A balsiker okai. — Befejezés.

Eötvös József báró 1848.-i miniszterségének legnevezetesebb és legismertebb alkotása, melynek érvényre emelkedését azonban a terveire nehezedő balsors szintén nem engedte meg: az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat. E munkálat jelentőségét megvilágítja az a körülmény, hogy mindössze tizenöt évvel későbbi keletű, mint az első ilyenmű népiskolai törvény: a Guizot-féle »Loi sur l'instruc-

tion primaire», s benne Eötvös a legtöbb európai államot megelőzve kísérelte meg a népoktatás ügyének *törvényhozás* útján való elvszerű rendezését. E jelentőséget fokozza még, hogy azok az elvek, melyek később a népoktatásügyünk alapjául szolgáló 1868:38. tc.-ben nyertek törvényes szentesítést, lényegükben már ebben a tervezetben kifejezésre jutnak.

Az 1848. évi javaslat, a kérdéshez kapcsolódó nagy kulturpolitikai problémák folytán, akkoriban és azóta is — világnézet és politikai pártállás szerint — igen különböző elbírálásban részesült; a helyes értékelés azonban csak a történeti megértés és elvi szempontok tárgyilagosságán alapulhat. Azzal a többször felhangzott ellenvetéssel szemben, hogy Eötvös tervezete hiányos, nem eléggé részletező, nem terjed ki a kérdés minden mozzanatára,¹ — eleve le kell szögeznünk azt, hogy a miniszternek nem volt, s a körülmények miatt nem is lehetett célja egy mindent felölelő törvényjavaslatnak kidolgozása. Az iskolai (és egyházi) költségek tárgyában részletes tervezet készítését kívánó 1848:XX. tc. rendelkezésének a megfelelő adatok hiánya miatt egyelőre nem lehetett eleget tenni; ezért, de meg hogy a törvényhozás álláspontját a népoktatás tárgyában megismerje s ahhoz igazodhassék, határozta el magát Eötvös egy rövid, csupán a főbb elvi szempontokra kiterjedő javaslat beterjesztésére,² — mintegy a megalkotandó kimerítő törvénynek magva és normája gyanánt. A javaslat benyújtása a képviselőház 1848. július 24.-i ülésén történt, s a miniszter kérte annak minél sürgősebb törvényerőre emelését: »különben ismét el van vesztve egy év, a nevelésnél pedig egy évet veszteni a hazára nézve szerencsétlenség«. Ez az — egyébként jól ismert — felfogása Eötvösnek magyarázza azt a szívós kitartást is, mellyel ja-

¹ L. különösen Schwarcz Gyula egyébként kiváló munkájában: A közoktatásügyi reform, mint politikai szükséglet Magyarországon. Pest, 1869. 248. skk. 1.

² L. Eötvös beszédét a képviselőház 1848. júl. 24.-i ülésén: Közlöny, 1848. júl. 26. sz.

vaslatának tárgyalásához minden akadály ellenére ragaszkodott.

A miniszter javaslata eredeti fogalmazásában így hangzott:

Törvényjavaslat az elemi oktatásról.¹

1. §. Az elemi oktatásnak célja, hogy a gyermekek a tudomány első elemeibe avattassanak. A közállomány kötelessége felvigyázni, hogy az elemi nevelésben mindenki részesüljön.

2. §. A közállomány gondoskodni fog, hogy minden helységben s népes pusztákon, amennyire lehet, tanintézetek legyenek.

3. §. Szüléknek vagy gyámoknak szabadságokban áll gyermekeiket háznál vagy magánintézetekben neveltetni, s ily esetben arra, hogy gyermekeiket a nyilvános elemi iskolákba küldjék, nem kényszerítetnek. Azonban a háznál vagy magánintézetekben nevelt gyermekek minden évben a nyilvános iskola előjárói előtt fognak megvizsgáltatni.

4. §. Minden szüle vagy gyám — ideértve azokat is, kiknek házában gyermekek mint mestertanítványok vagy házi-szolgák tartatnak — kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat, ha nevelésökről háznál vagy magánintézetben nem gondoskodtak, nyilvános iskolába járatni, még pedig a fiakat hat éves koruktól tizenkét éves korukig, a leányokat szinte hat éves koruktól a tizedikig. Ezen kötelesség elmulasztása pénzbeli s a szükséghez képest fogsági büntetéssel is büntetetik.

5. §. Az elemi nevelés minden közintézetekben ingyen adatik.

6. §. Amennyiben az egyes iskolák saját fennállásukra alapított vagyonnal nem bírnak (mely minden intézetnek most is teljes épségben fentartatik), annyiban a népiskolának terheit a község viseli, mely e célra minden kebelbeli vagy hozzátartozó polgárra külön adót vethet ki.

7. §. A község által kivetett iskolai adó az országos adónak ötszáztóliját nem haladhatja; s ennek fizetéséhez minden lakos és birtokos azon arányban járul, melyben egyéb közterheket visel.

8. §. Ha az egyes népiskola fentartására sem annak saját alapítványi jövedelme, sem a 7. §-ban meghatározott községi adó nem elégséges, a hiány a közállománytól nyert pénzsegély által fog fedeztetni.

9. §. Az elemi oktatás azon tárgyakban határoztatik, melyek a polgári élet minden viszonyaiban szükségesek, figye-

¹ 1848.-i orsz. gyűl. irományai, 8. sz.

lemmel arra, hogy a gyermekek inkább alapos, mint sokféle ismeretekhez jussanak.

Különös tárgyai:

Írás és olvasás.

Fejbeli és jegyekkel való számítás.

Természettan és természetleírás, különös figyelemmel az életmódra és vidékre, melyhez a növendékek szüleinek nagyobb része tartozik.

Hazai történet és földleírás.

A polgári jogok s kötelességek ismeretei.

Testgyakorlat, különös tekintettel a hadi szolgálatra.

Éneklés.

10. §. Az oktatás nyelve a lakosok többsége szerint határoztatik meg.

11. §. Oly helyeken, ahol a fentebbi 10. §. értelmében a rendes oktatási nyelv nem magyar volna, a magyar nyelv is taníttatni fog.

12. §. A vallásos oktatást a növendékek ezentul egyenesen és közvetlenül vallásuk lelkészeitől veendik.

13. §. Amely községben több hitfelekezet van, mindenik hitfelekezet számára külön elemi iskola nyittatik, ha egy-egy felekezet iskolába járó gyermekeinek száma 50-re megyen.

14. §. Amely községben több hitfelekezet van, hanem oly számmal, hogy a 13. §. értelmében számukra külön iskolát nyitni nem lehet, ily helyen az iskola közös, és az elemi nevelést a növendékek hitfelekezetbeli előny vagy különbség nélkül nyerendik; másként is a vallásos nevelés a 12. §. értelmében nem ezen iskolához, hanem egyenesen az illető lelkészekhez tartozván.

15. §. Ha oly községekben, hol több hitfelekezet van, de a 13. §. értelmében ezek számára külön iskolát nyitni nem lehet, akár egyesek, akár valamely hitfelekezetbeliek mégis saját erejükkel külön iskolát állítani kívánnak, ez szabadságukban fog állani, anélkül azonban, hogy ezáltal a közös iskola fentartására kívántató és aránylag kivetendő községi adó alól felmentetnének.

16. §. A községi iskoláknak egyenes felügyelése és vezérlése a községek által választandó bizottmányokat illeti; valamint ezeket fogja illetni a tanítók választása azok közül, kik kellő bizonyítványt birnak arról, hogy a nevelési pályára elkészültek.

17. §. A közállomány gondoskodni fog, hogy kellő számmal felállíttassanak oly intézetek, melyekben a néptanítók képeztessenek.

18. §. Az ország külön kerületeiben, az egykori Erdélyben és Horvátországban összesen hat kerületi bizottmány állíttatik fel, mely a közoktatási ministerium vezérlete alatt a népnevelés ügyét különösen kezelni fogja.

19. §. Ezen elvek nyomán részletes és törvényhozás elébe terjesztendő tervek készítésével a közoktatási ministerium megbízatik.

Eötvösnek ez a következetesen átgondolt, szabadelvű törvényjavaslata — mely józan valóságérzéssel illeszkedik bele a hazai hagyományok szerves folyamatába is, — a XVIII. század második felétől megindult nyugati fejlődés vonalának megfelelően, az állami gondolat előtérbenyomulását mutatja (természetesen az *alkotmányos* állam síkjában való elgondolással); alapvető elve az, hogy a népnevelés országos biztosítása, annak felügyelete és ellenőrzése az állam feladata. Az államnak kötelessége arról gondoskodni, hogy az elemi fokú *művelődés lehetősége* mindenki számára meglegyen (2. §), joga viszont megkívánni, hogy polgárai ebben részesüljenek is gyermekeiket (*tankötelezettség*, 4. §). A művelődés joga és a tanulási kényszer egyaránt az oktatás *ingyenességének* szükségét vonják maguk után (5. §); ennek lehetővé tételére szolgál az *iskolaadó* kivétele (6—7. §), valamint szükség esetén az *államsegély* (8. §). Az állam legfőbb jogainak érvényesülése a közoktatás terén azonban korántsem jelenti a centralizmus túltengését s a polgárok szabadságjogainak háttérbeszorítását, hiszen Eötvös államelméleti felfogása és gyakorlati politikai tevékenysége egyaránt az *egyéni szabadság* eszméjét vallotta vezérelvül.¹ A szülőknek a tankötelezettség keretében ezért megadja javaslata a módot arra, hogy *magánúton* is neveltethessék gyermekeiket; ebben az esetben a nyilvános vizsgázás kötelezettsége teszi lehetővé a köz részéről szükséges ellenőrzést (3. §). A szabadság-elvben gyökerezik az egyeseknek és hitfelekezeteknek megadott *iskolaállítási jog* is (a tanítás szabadsága, 15. §); ezt a miniszter külön törvényben szándékozott szabályozni. Eötvös általában elhatározó szerepet szán az iskolaügy körül a szülők összességének, a *községnek* (16. §), melynek befolyását a népnevelés jósága érdekében éppoly fontosnak és szükségesnek tartja, mint az állam felügyeleti és ellenőrzési jogát. Javaslatának egyik fontos alapelve az, hogy

¹ V. ö. Bárány Eötvös József politikája, Bihari Károlytól (Bp. 1916.) 62. l., valamint Barabási Kún József: Bárány Eötvös József és a francia liberálisok (Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves emlékére. Bp. 1912, 8—46. l.)

a politikai község kötelességszerű fenntartója a népiskolának (6. §).

Liberális felfogás, az egyes jogainak a közérdek határain belül való lehető megőrzése jellemzi és hatja át a javaslatnak nemzetiségi és felekezeti vonatkozású intézkedéseit is. Az *oktatás nyelvére* nézve a tervezet a többségi elvet teszi uralkodóvá, gondosan kerülve — a miniszter régtől vallott elveinek megfelelően — az erőszakos magyarosításnak látszatát is; az államnyelv jogait a magyar nyelvnek a nemzetiségi iskolákban való taníttatásával kívánja biztosítani. Nem oldja meg azonban a javaslat az esetleg jelentős számban lévő kisebbségnek a helyzetét.

Méltányos, a gyakorlati lehetőségeket és elvi kívánalmakat egyaránt figyelembe vevő álláspontot foglal el a javaslat az *iskolák jellegének* kérdésében. Itt is távol áll minden kényszerítéstől; nem teszi túl magát a felekezetek történelmileg szerzett jogain, s újítást csak annyiban kezdeményez, amennyiben annak elfogadása és megvalósítása biztosított, sőt szükséges. Minthogy átlag 50 tanulóra amúgy is egy-egy tanítót lehet számítani, ilyen esetekben nehézség nélkül megmaradhatott a hagyományos, s még mélyen gyökerező, felekezetiileg elkülönült oktatási rendszer; ott azonban, ahol nincs uralkodó felekezet, megragadja a miniszter az alkalmat »közös« iskolák szervezésére, melyeket elvi szempontból maga is helyeselt, de kizárólagossági joggal gyakorlati politikai okokból nem pártolhatott.

Kimondja a javaslat *tanítóképző-intézetek* állításának szükségét is, s ezt állami feladatnak nyilvánítja (17. §). Hogy a jól szervezett tanítóképzést a népoktatás jövőjének szempontjából Eötvös milyen fontosnak tartotta, arról az előzőkben már részletesen volt szó. A »*kerületi bizottmányok*« terve (18. §) — mellyel már a minisztérium költségvetésével kapcsolatban megismerkedtünk¹ — ugyancsak a népnevelés fejlesztését és az iránta való érdeklődésnek a fokozását célozza.

¹ 161. l.

A népiskola *tárgyainak* kijelölésében igen helyesen a gyakorlati szempont irányítja a javaslatot (ilyen pl. a polgári élet szükségleteinek alapulvétele, a természettani és természetrajzi oktatás alkalmazkodása a lakosság foglalkozási viszonyaihoz és a vidékhez). A tananyag kiszemelésében hangsúlyozott »non multa, sed multum« elve hasonlóképpen józan pedagógiai belátásról tanuskodik. Az elemi oktatás hagyományos tárgyai mellett figyelmet érdemelnek azok az ismeretkörök, melyek addig csekélyebb mértékben szerepeltek a népoktatási tanulmányok sorában, vagy ekkor lépnek először körükbe. Ilyenek a *természeti* ismeretek; ezek általában mostoha elbánásban részesültek közoktatásunk multjában, még a gimnáziumi, sőt akadémiai fokon is, annál inkább a népiskolai tanításban; még az 1848. előtti utolsó állami népiskolai szabályzat, az 1845. évi is csak a legfelső — IV. osztály — második évfolyamában beszél némi természettudományról a fiúknál (lányoknál rövid természetrajz és könnyebb természettan van a IV. osztály két évfolyamában). Az 1839/40. évi országgyűléstől kiküldött kerületi választmánynak kiváló népoktatási munkálatában (1843), — mely a legutolsó törvényhozási javaslat e tárgyban, s mint látni fogjuk, közeli szellemi rokonságban is áll Eötvös törvénytervezetével, — mind természettan, mind természetrajz szerepel a gyakorlati szempontok hangsúlyozásával. A *történelem* szintén csak a XIX. század folyamán kezd az elemi fokú oktatásba behatolni. A fentemlített 1843. évi kerületi választmányi javaslat felsorolja a történelmet, a tantárgyak közt (»a hazai történetekre való különös tekintettel«); az 1845. évi kormánysszabályzat azonban csak a lányok felső elemi iskolái számára írja elő (rövid világtörténet s Magyarország története a IV. osztály két évfolyamában), — minden bizonynyal azért, mert a lányok számára ezek az osztályok képviselték a felsőbb fokot, míg a fiúknak módjukban állt, gimnáziumban folytatván tanulmányaikat, a történelemmel bővebben ott megismerkedni. Eötvös javaslata igen helyesen csak a hazai történetre szorítkozik ezen az elemi fokon. A *jöldrajz* régebben szintén csak a középfokú oktatásban

szerepelt; a népiskolába a történelemmel kapcsolatosan lép. Az 1843. évi tervezetben megvan már (»figyelemmel e házára«); az 1845. évi szabályzat a IV. osztály két évfolyamában taníttat földrajzot (nemcsak Magyarországot és Ausztriát, hanem Európát és a többi földrészt is). A *polgári jogok és kötelességek* ismerete új tantárgy iskoláinkban; megszületése minden bizonnyal az 1848.-i alkotmányos változás javára írható.¹ Az 1843. évi választmányi javaslatban olvasunk »magyar polgári viszonyok ismeretéről« (az úrbéri és mezei rendőrségi törvények kiemelésével); az 1845. évi népiskolai szabályzat semmi ilyesféléről nem tud. Jelentős újítás a miniszter javaslatában a *testgyakorlás* bevezetése a népiskolába; e tárgy — mint láttuk — egész addigi iskolarendszerünkől hiányzik (magának Eötvösnek 1848. évi középiskolai reformtervében sem szerepel); az 1843.-i kerületi választmányi javaslat azonban már ezt is felöleli.

A vallástanítás elválasztása az oktatás többi részétől — talán nem szükséges külön kiemelniünk — nem háttérbe-szorítás céljából történt, hanem azért, hogy eleve kiküszöbölhető legyen minden, a különböző felekezetűek közt felmerülhető vallási egyenetlenség vagy összeütközés. Része lehetett azonban a különválasztásban az 1848.-i radikális áramlatnak is; Eötvös 1868. évi törvényében a vallástan a tárgyak élén szerepel.

Az 1848.-i javaslat tantárgyainak sorából hiányzik néhány olyan ismeretkör, mely előzőleg már szerepelt az elemi oktatás rendjében. Ilyen a rajz és mértan, melyeket már az első, majd a második Ratio Educationis is beiktat a nagyvárosi iskolák tananyagába; az 1843.-i tervezetben is van alaktan és vonalrajzolás, az 1845. évi szabályzat pedig a IV. osztály mindkét évfolyamában nyújt rajzot és mértant. Eötvöst és munkatársait valószínűleg a sokféleléstől való tartózkodás készítette e tárgyak elhagyására; nem találjuk meg őket az 1868. évi népiskolai törvényben

¹ Már Wesselényi javasolja: Szózat a magyar és szláv nemzeti-ség ügyében. Lipcse, 1843. 301. l.

sem (csak később lépnek az elemi iskola rendes tárgyai-
nak sorába). Mezőgazdasági ismeretekről sem emlékezik
meg az 1848.-i javaslat; ez — tekintve az országnak ak-
kor még szinte kizáróan agrár jellegét — súlyos mulasz-
tásnak volna minősíthető. A hiány azonban csak látszóla-
gos, mert a miniszter (mint a kerületi választmány idézett
tervezete is) a természettudományi tárgyak körében szánt
helyet a gazdasági tudnivalóknak, s kifejezett fősorolá-
sukat csak azért mellőzte, mert nem akarta meggátolni
a különböző foglalkozású és szükségletű vidékek szabad
választási lehetőségét. Ez magyarázza meg a természettan-
hoz és természetleíráshoz fűzött utasításnak rugalmas jelle-
gét is, mely szerint e tárgyaknak a helyi körülmények-
hez kell kapcsolódniuk. Az 1868. évi népiskolai tör-
vény — a természettudományi tárgyakhoz csatolt fenti-
vel azonos megjegyzésen kívül — beiktat gyakorlati út-
mutatásokat is a mezőgazdaság és kertészet köréből a mű-
velődési anyag sorába.

Felöltő hiánya Eötvös elemi iskolai törvényjavaslatának,
hogy nem gondoskodik kimondottan *anyanyelvi oktatásról*
(sem magyar, sem nemzetiségi nyelvről), holott már az
1777. évi Ratio Educationis értelmében is szerepel helyes-
írás és fogalmazás — anyanyelven — népiskoláink tan-
rendjében, s a protestánsoknál is folyt már a XIX. század
eleje óta az elemi fokon nyelvtani oktatás. Az 1845. évi
népiskolai szabályzat a III. oszt.-tól kezdve szab meg nyelvtani
ismereteket, helyesírási és fogalmazási gyakorlatokat
anyanyelven (s magyar nyelven is ott, ahol nem magyar
a tanulók anyanyelve); ugyanígy fokozott terjedelemben
a IV. osztály kettős folyamában is. Az országgyűlési ke-
rületi választmány népnevelési tervezete ugyancsak gon-
doskodik nyelvtani oktatásról (helyesírással és fogalma-
zással kapcsolatosan), s azt a tanulók anyanyelvének se-
gítségével kívánja taníttatni. Hogy az 1848.-i törvényjavas-
latból miért maradt ki e tárgy, arra nézve legfeljebb fel-
tevést kockáztathatunk meg; legvalószínűbb, hogy a mi-
nisztérium — a javaslatnak a tantárgyak számát amúgy is
szűkre szorító szellemében — a minimális nyelvtani s ezzel

rokon ismereteket az írás és olvasás keretében, valamint a tannyelv gyakorlati használata révén vélte elsajátíthatóknak. Nincs szó Eötvös javaslatában — lehet, hogy szintén rövidség kedvéért — olvasmányokról, s az azokhoz fűződő beszéd- és értelemgyakorlatokról, melyekről pedig a kerületi választmány tervezete bővebben megemlékezik, kiemelve azoknak szívet és izlést nemesítő, okszerű gondolkozást fejlesztő hatását. Eötvös 1868. évi törvénye mind a nyelvtant, mind a beszéd- és értelemgyakorlatokat felöleli. Kiküszöböli, igen helyesen, az 1848.-i törvényjavaslat az elemi iskolából — az 1843. évi kerületi választmányi javaslattal megegyezően — az első Ratio Educationis óta állandóan kísértő idegen nyelveket. Még az 1845. évi hivatalos szabályzat is kíván a III. osztályban — a középiskolába készülők számára — latin írást és olvasást, a IV. osztály mindkét évfolyamában pedig német nyelvtant, fogalmazást; igaz, hogy e felső osztályok tulajdonkép a hiányzó latinmentes középiskolát (polgári, reáliskolát) pótolták. Megemlítjük itt, hogy az 1843. évi kerületi választmányi javaslat embertant s ennek keretében egészségtant, valamint kézimunka-gyakorlatokat is belefoglal a népiskola tanítási tervébe, — olyan tárgyakat, melyek sokkal később, csupán századunk folyamán jutnak hivatalosan elemi iskoláink művelődési anyagába.

Eötvös 1848.-i törvényjavaslata általában mind elvi alapjai, mind fontosabb rendelkezései tekintetében szorosan a hazai hagyományok szellemében gyökerezik, s nemcsak hogy nem jelent radikális szembefordulást a multtal, hanem inkább ennek mintegy eszmei összegezéséül tekinthető. A miniszternek, helyes reálpolitikai érzékkel, nem csillogó kulturábránd megszerkesztése volt a célja, hanem a népoktatásügynek a valóság talaján megálló, s a történelmi folytonosságot megőrző elrendezése és tökéletesbítése. A javaslatban megnyilatkozó nagy elvek: az állam irányító szerepe a közoktatásügy terén s ezzel kapcsolatos főfelügyeleti joga; a község népiskolaállító kötelessége; az általános tankötelezettség, a tanulás ingyenessége, a magántanulás lehetősége (nyilvános vizsgálat szankciójával),

a tanítás szabadsága: mind olyan eszmék és kívánalmak, melyek nagyrészt már az 1790/91. országgyűlési bizottság magas színvonalu munkálataiban kifejezésre jutnak. S habár ez elvek a tényleges viszonyoknak kormányrendeletekkel szabályozott terén csak kevéssé (vagy egyáltalán nem) érvényesülnek is, megmaradtak értékes irányjelzőkül a nemzet egyeteme számára.

Az általános történeti kapcsolatokon kívül azonban Eötvös törvényjavaslatát közelebbi szálak is fűzik a hazai előzményekhez, — még pedig az 1839/40. évi országgyűléstől kiküldött *kerületi választmány* többször idézett jeles *népoktatási törvénytervezetéhez*, amely beható részletességgel és hozzáértéssel terjeszkedik ki a népoktatásügy minden mozzanatára (a kisdédóvás területét is beleértve), s melyet az 1848.-ihoz hasonló józan méltányosság és körültekintés szelleme tölt el. Ez a Bezerédj István elnöklete alatt kidolgozott javaslat terjedelmessége (216. §) miatt csak elkésve készült el, s 1843-ban jelent meg nyomtatásban. Bőséges első szakasz (114 §) foglalkozik benne szinte meglepő gondossággal és aprólékossággal a tanítóképzésnek, a néptanítók jogviszonyainak és javadalmazásának sokféle csínjával-bínjával (jeléül annak, mennyire tisztán látták a népoktatásügy szempontjából a tanítószerepének fontosságát!). Az első rész többi pontja (115—188. §) a népiskolákról szól (ugyancsak mindenre kiterjedő figyelemmel); a rövid második rész pedig a kisdédóvás ügyét tárgyalja, s kiegészítésképpen az izraeliták elemi iskoláira vonatkozó tudnivalókat. Meggyőzőbb bizonyítékát a nép iránt érzett rokonszenvüknek alig adhatták volna a rendek, mint ezt a nagy fáradsággal készült törvényjavaslatot, melyet sajnálatosan kevés figyelemre méltatott eddig pedagógiai irodalmunk.¹ Törvény persze — elődei sorsához hasonlóan — ebből a javaslatból sem lett, ám a rendek tevékenysége — mint már többször —

¹ Kármán Mór emelte ki jelentőségét a „Közüoktatási tanulmányok“ II. kötetében (Közüoktatásunk multja. Budapest, 1911. 156—167. l.), s újból lenyomatta ugyanazon mű I. kötetében (Bp., 1906) a 127—156. lapon.

ezúttal is felrázta a hivatalos körök lelkiismeretét, hogy végre maguk is kiadják az elemi iskolák már többször említett új szabályzatát (1845). Ez a multhoz képest haladást jelentett ugyan, de a végrehajtás akadályai miatt az alkotmányos rendszerváltozásig legnagyobbbrészt csak papíron maradt.¹

Hogy 1848-ban a miniszter és munkatársai az országgyűlés elé szánt népiskolai törvényjavaslat megszerkesztésében figyelemmel voltak magának a törvényhozásnak nemsokkal azelőtt alkotott azonostárgyú munkálatára (mely az 1848-ban diadalra jutott szellemmel amúgyis rokon légkörben született meg): ezt eléggé természetesnek fogjuk találni, különösen, ha Eötvös higgadtan mérlegelő, multhoz kapcsolódó álláspontjára gondolunk. Nem lesz érdektelen e két tervezetnek rövid egybevetése, figyelembe véve főbb pontjaiban az időre nézve kettőjük közé eső 1845. évi hivatalos szabályzat megfelelő rendelkezéseit is. Nem szabad felednünk természetesen, hogy, habár ugyanazt a kérdést tárgyaló, de különböző célzatú és jellegű két javaslatról van szó: az egyik (Eötvösé) közoktatáspolitikai meggondolásokból indul ki, s az egész népiskolaügynek mintegy elvi és szerkezeti vázát alkotja meg, a részletek mellőzésével; a másik (az országgyűlés kerületi választmányáé) ezzel ellentétben elsősorban gyakorlati megoldásra törekszik, ezért részletes utasításokat és eljárási módozatokat állapít meg (mert hiszen a megvalósítás éppen ezeken fordul meg), s elveket csak annyiban érint, amennyiben ezek a rendezés során szükségképen felmerülnek. Az állam népoktatásügyi szerepének és feladatkörének arról az elvszerű kijelöléséről, mely az 1848-i törvényjavaslatnak alapul szolgál, az 1843. évi tervezetben természetesen nincsen szó.

A népnevelés célját bővebben jellemzi a választmányi javaslat, mint Eötvös meghatározása, kiemelve annak valósláserkölcsl, általános emberi és nemzeti (honpolgárképző) vonatkozásait (1. §). A tanulmányok körét azokra a tár-

¹ V. ö. e mű 33. l.

gyakra kívánja korlátozni a választmány, melyek a nép minden osztályának — Magyarország helyzetére való különös figyelemmel — szükségesek és hasznosak (3. §). A »tanítandó tudományok«-ról szóló szakasz az elemi népoktatás céljául — meglepően modern pedagógiai állásfoglalással — a testnek és léleknek egyaránt épségben-tartását és kifejlesztését jelöli meg (147. §).

A *tankötelezettség* elvét nagyjából egyező módon iktatja törvénybe a két javaslat. Az 1843. évinek erre vonatkozó rendelkezése a következőképen hangzik: »Minden szülő vagy gyám — mely utóbbi nevezet alatt az is értetik, ki valamely kiskorú gyermeket inas, szolga vagy bármiképen elfogad vagy tart — köteles minden növendéket hatodik éve betölte után — a fiút ugyan tizenkét esztendő, a leánygyermeket pedig tiz esztendő koráig — iskolába küldeni: hacsak a helybeli iskolai felügyelőség tudtával azt otthon nem taníttatja. Kik illy magános oktatást nyernek is, tartoznak közvizsgálat alá bocsátkozni« (115. §). Ugyanezt a részletezést találjuk meg az 1848.-i javaslat 4. §-ában is, sőt ennek az 1843. évi tervszöveggel bizonyos fogalmazásbeli párhuzamossága is megállapítható. A különbség csak az, hogy a minisztériumi szövegezés a magánúton való tanulás lehetőségét — Eötvös szabadság-elvének megfelelően — hangsúlyozottan külön §-ban (3.) kiemeli. A lányokra alkalmazott alacsonyabb korhatár a tényleges gyakorlatban s a korfelfogásban leli magyarázatát, mely rájuk nézve az iskolázás kisebb mértékét is elegendőnek tartotta. Az 1848.-i javaslat 4. §-ában röviden említett pénzbeli, esetleg fogházi büntetés az iskolázási kötelezettséget áthágókkal szemben a választmányi tervezetben bőven van részletezve (118—126. §). Fenti — egyébként már régebben kialakult — alapokon nyugszik az 1845. évi helytartótanácsi szabályrendelet is (6—7 éves kortól a 12.-ik életévig tartó tankötelezettség — de itt a lányokra nézve is; — pénzbüntetés a mulasztókkal szemben; magántanulás megengedése).

A tanulás *ingyenességét* illetően, az 1848. évi javaslatnak teljes díjtalanságával szemben, az 1843. évi — a gyakor-

lati lehetőségekkel számolva — fenntartja még az iskolapénzt (4 kr. havonta), de már erős korlátozással: akinek egyszerre két gyermeke jár iskolába, utánok csak fél tandíjat fizet; a szegény tanulókét pedig a község tartozik fedezni, sőt még tanulási eszközökkel való ellátásuk költségeit is. A teljes ingyenesség álláspontját — ugyancsak gyakorlati okokból — az 1868. évi népoktatási törvény is kénytelen volt elejteni (az 1843. évihez körülbelül hasonló engedményekkel).

A népiskolák *fenntartási költségeit* az 1843. évi tervezet, az 1845.-i szabályzat és Eötvös törvényjavaslata egyaránt a község terhének nyilvánítja. A kerületi választmány az iskolafelállítással és iskolafenntartással járó kiadásokat a község összes, bármily rendű lakosára, valamint birtokosára óhajtotta arányosan áthárítani (133, 163, 165. skk. §-ok); 1848-ban ezt a hozzájárulást — a közteherviselés elvének törvénybeiktatása folytán — szilárdabb és célszerűbb alapra lehetett helyezni: az 5%-os iskolai különadót kiki egyéb közterheinek arányában viseli. Az iskolai alapítványokat céljaiknak biztosító — egyébként régi multú — rendelkezés (1848.-i jav. 6. §) az 1843.-i törvénytervezetben is helyet foglalt.

Az *oktatás nyelvének* meghatározásában már lényeges eltérés mutatkozik az 1843. évi és 1848.-i javaslat között. A kerületi választmány, a kor nemzeti törekvéseinek hatása alatt, a magyar nyelv jogának nyomatékosabb érvényesítésére törekszik, mint Eötvösnek többségi elven alapuló álláspontja, s a magyar növendékek anyanyelven való tanulásának jogát mindenütt biztosítja, a nemzetiségi nehézségekre való kellő figyelemmel. A választmányi *tervezet* szerint (149—152. §) ott, ahol a lakosság vagy felekezeti lélekszámának legalább felét teszi ki a magyarság: magyar nyelven folyik a tanítás, — de úgy, hogy a magyarul nem értőknek kezdetben anyanyelvükön is megadják a szükséges felvilágosításokat. Olyan helyeken, ahol a lakosok többsége nem-magyarajkú, a magyar kisebbség magyarul, — a többiek a két évfolyamú első osztályban anyanyelvükön, a szintén két (lányoknál egy) évfolyamú második osztálytól

kezdve pedig már magyar nyelven tanulnának (anyanyelvük segítségével); de ügyelni kell arra, hogy mielőbb és minél jobban elsajátítsák a magyar nyelvet. A teljesen idegenajkú községekben az első osztályú kezdő növendékeket anyanyelvükön kell tanítani (a magyar nyelvre is); a második osztály tannyelve vegyes (magyar és anyanyelvi); az utolsó, egy évfolyamos harmadik osztályban pedig (5-ik év, lányoknál 4-ik év)¹ a növendékek itt is magyar nyelven tanulnak. E terv, mint kitűnik, a mérsékelt és észélyes magyarosítás álláspontján van; az 1848-i képviselőház többsége — mint a parlamenti tárgyalások során látni fogjuk — Eötvös felfogásával szemben ugyancsak a magyar nyelv hathatósabb támogatását pártolta.

Az 1845. évi kormányzat a tanítási nyelv tekintetében az anyanyelv alapján áll; a nem-magyarajkú népiskolák túlnyomó részében (a falusiakban) a magyar nyelv tanítását nem biztosítja.

Az 1848.-i törvényjavaslat »*közös iskolá*«-jának (14. §) elődje² meg van már az 1843. évi választmányi tervezetben. Ez ugyanis ott, ahol külön felekezeti iskolák állítását a hívők száma vagy csekélyebb vagyoni állapota meg nem engedi, valamennyi keresztény felekezet számára — akkor meglehetősen radikális újítással — közös népiskola szervezését tervezi, melyben a növendékeket hittanra illetékes lelkipásztoraik elkülönítve oktatják (135. §). Ez a javaslat is biztosítja ily esetekben az egyes hitfelekezetbelieknek azt a jogát, hogy már meglévő iskoláikat megtarthassák, vagy ilyeneket a jövőben felállíthassanak (136. §), — éppen úgy, mint az Eötvös-félének valamivel részletezőbb intézkedése (15. §).

A községi iskolák közvetlen felügyeletét és vezetését az 1848.-i javaslat a község által választandó *bizottmányra* ruházza, s ezt jogosítja fel tanítóválasztásra is (16. §). A nép-

¹ Az elemi iskola bevégeztével mindkét nembeli növendékek egy évig még vasárnapi iskolába tartoznak járni: a leányok tankötelezettsége tehát tulajdonképpen 11.-ik életévükig tart.

² II. József hasonló irányú kísérletei más elbírálás alá tartoznak.

oktatás alacsony színvonalának egyik jelentős oka a multban, mint láttuk, a tanítói képzettség fogyatékosága, vagy teljes hiánya volt: ennek kiküszöbölésére kíván meg a miniszter a pályázóktól — kissé általános kifejezéssel — »kellő bizonyítványt« arról, hogy a nevelői hivatásra felkészültek. Az 1843. évi javaslat (55. §), úgyszintén az 1845. évi szabályzat (84—85. §) kimondottan tanítóképző-intézet elvégzésének, illetőleg tanítói oklevélnek szükségét hangsúlyozza. A népiskola közvetlen irányítását a kerületi választmányi tervezet is a helybeli iskolafelügyelőség hatáskörébe utalja, s ennek összetételét részletesen szabályozza is (174—178. §). A tanító választására nézve azonban — Eötvössel ellentétben — nem adja meg a községnek a teljes önállóságot: a községi iskolafelügyelőségnek négy jelölt nevét kell felterjesztenie az iskolai kerületi bizottság, illetőleg az illetékes egyházkerület népnevelési állandó választmánya elé, s ha ez a kijelölést jóváhagyja (a négy jelölt közül kettőt joga van visszavetni, s két újjal helyettesíteni), ejti meg a választást a népiskolai terhet viselők összessége (58—64. §). A helytartótanácsi szabályzat az elemi iskolák anyagi ügyeiben, s az iskolázás ellenőrzésére egy (esetleg több) gondnok kijelölését rendeli el (49, 69. §), a tanítói állások betöltését pedig természetesen centralisztikusan intézi: az alsóelemi-iskolai tanítókat a község vagy pátronus hármaskijelölése alapján s a kerületi felügyelő (esperes) ajánlata, a tankerületi főigazgató nevezi ki; a felsőelemi-iskolaiakat pedig a főigazgató felterjesztésére maga a helytartótanács (61, 66. §).

Eötvös törvényjavaslatának 17. §-a röviden leszögezi azt az elvet, hogy a *néptanító-intézetek* állításáról való gondoskodás állami feladat. A kerületi választmány — mely, mint rámutattunk, e kérdésnek nagy fontosságot tulajdonított, — nagyszabású és páratlan áldozatkészségre valló tervet dolgozott ki a tanítóképzés célszerű elrendezésére. A törvényhatóságokra kivetendő évi százezer ezüst forintot szán tíz éven át e célra (összesen tehát egymilliót!); ebből az összegből 18 tanítóképző-intézet (9 római és gör. kato-

likus, 4 helvét hitv. evang., 3 görög-nem-egyesült, 2 ág. h. ev.) szervezését és fenntartását tervezi, azonkívül egy központi leánynevelőnőket képző intézetét, s egy országos kisdédóvóképzőét (4, 5, 13, 14, 49—50, 200. §). A létesítendő tanítóképző-intézetek felsőbb kormányzásával kapcsolatban alakítja ki az 1843-iki terv azt a szervezetet, mellyel Eötvös javaslatában is találkozunk: az *iskolai kerületi bizottságok* intézményét (18—33. §). Ezek főfeladata a körzetükbe tartozó tanítóképző-intézetek különös gondozása, az igazgató s a tanárok kinevezése, a tanítási rendszer megállapítása s időközi javítása stb., vagyis: »a népiskola-tanítóképző-intézetek egész elrendezése és azokra való felügyelés«. Ezek a bizottságok döntenek az igazgatói és tanítótestületi intézkedések fölött is fellebbvitel esetén. A római katolikus és gör. katolikus képző-intézetek számára az ország kerületeinek (Dunáninnen, Dunántúl, Tiszáninnen, Tiszántúl) megfelelően négy, s Horvátország részére külön még egy, összesen tehát öt ilyen kerületi bizottságot tervez a javaslat; a görög-nem-egyesültek számára kettőt. E bizottságok tulajdonképeni igazgató-testülete az állandó választmány. A protestáns képzőintézetekre nézve (az 1791: XXVI. tc. rendelkezéseinek megfelelően) egyházkerületeik illetékességét állapítja meg a tervezet; a szuperintendenciák is tartoznak kebelükben népnevelési állandó választmányt alakítani, s ezeknek, valamint általában az egyes egyházkerületeknek (ugyanígy a két kerületbe sorozott görög-nem-egyesülteknek is) ugyanazok a teendői vannak a tanítóképző-intézetek körül, mint a katolikus bizottságoknak. Eötvös törvényjavaslata (18. §) elejti az iskolai kerületeknek felekezeti alapon való szervezését; a bizottmányok számát Erdély úniója folytán hatra emeli föl, s feladatkörüket a népnevelésügy egész területére kiterjeszti (a választmányi tervezet kerületi bizottságainak is voltak a tanítóképzés ügyén kívül egyéb: tanügyi, közigazgatási, fellebbviteli, fegyelmi stb. teendői).

E vázlatos párhuzam is megvilágíthatta azokat a szellemi kapcsolatokat, melyek az 1848. évi elemi-iskolai törvényjavaslatot a megelőző magyar országgyűlés népokta-

tásügyi törekvéseihez fűzik. Felmerülhet még az a kérdés — ha Eötvös egész eszmevilágának s szépirói működésének erős francia vonatkozásaira gondolunk,¹ főleg pedig politikai és államéleti felfogásának a júliusi monarchia liberális-musában gyökerező alapjaira,² — hogy vajjon volt-e hatással törvényjavaslatára a Guizot-féle »*Loi de l'instruction primaire*« — a népoktatás ügyének már említett első törvényhozási rendezése, — s ha igen, miben és hogyan nyilvánul meg az?

Az 1836. és 1837. évben, nem sokkal a »Loi« megalkotása után, folyik le Eötvösnek — a fejlődése szempontjából oly nagyjelentőségű — nyugateurópai tanulmányútja, melynek középpontjában franciaországi tartózkodása

¹ A francia szépirodalmi hatásra nézve l. Huszár Vilmos: Rousseau és iskolája a regényirodalomban (ebben a Karthausiról 107—127. l.), Bp., 1896; J. Kont: Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie (1772—1896), Paris, 1902. (Eötvösről 403—412. l., politikai vonatkozásokban is: 279, 296. l.); Berkovics Miklós: Br. Eötvös József és a francia irodalom (Bp., 1904); Kastner Jenő: A Karthausi helye a szentimentális regényirodalomban (Bp., 1913); Husztiné Révhegyi Rózsi: Eötvös aesthetikai álláspontja (Budapesti Szemle, 1914.-i évf.); Szinnyei Ferenc: A Karthausi forrásai (Akadémiai Értesítő, 1916.-i évf.); Novák László: Az ifjú Eötvös és a francia irodalom (Bp., 1930) című művét, valamint Kiss Gyula: Br. Eötvös József és a Nővérek (Bp., 1912) című értekezését is.

² L. Bihari Károly és Barabási Kún József id. művein kívül Concha Gy. »Eötvös és Montalembert barátsága« (Bp., 1918) című becses munkáját; Kont Ignác »Eötvös és Montalembert« című értekezését (Budapesti Szemle 129. k. 186—224. l.), valamint régebből Trefort Ágoston: »Br. Eötvös József A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra c. munkájáról« szóló dolgozatát. (Értekezések a Társadalmi Tudományok Köréből, kiadja a Magyar. Tud. Akadémia, VII. köt., 5. sz.) Bp., 1883. Ugyancsak »A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra« című művet, annak Guizothoz (Az európai polgárosodás történetéhez) való viszonyát, valamint Guizotnak és Eötvösnek Trefortra kifejtett hatását vizsgálja a katolicizmus álláspontjáról Dudek János »Guizot, B. Eötvös, Trefort és a keresztyénség« című tanulmánya (megjelent a Magyar Sion című folyóirat 1888—1889.-i évfolyamában). A 40-es évek u. n. »centralista« csoportjának (Eötvös József br., Szalay László, Kemény Zsigmond br., Trefort Ágoston, Csengery Antal) működésére nézve l. Beksics Gusztáv ismert művét: A magyar doctrinairek. (Bp., 1882.)

áll. Ekkor válnak benne közvetlenekké és termékenyekké a kora ifjúságtól táplált francia szimpátiák, s ekkor ismerkedik meg az alkotóereje és jelentősége teljében lévő Guizotval is. Molnár Aladár, Eötvös későbbi bizalmasa, erről — miniszterének személyes közlései alapján — a következőket mondja: »Eötvös fiatal korában Párizsban léte alatt sokáig mindennapos Guizot házánál, s vele épen annak minisztersége idején közel bizalmas viszonyban állott. Részben innét származott, hogy Guizotnak közoktatásügyi nézeteit, tapasztalásait és intézkedéseit most is (t. i. második minisztersége idején) mindig figyelembe vette... De azt mondhatom, hogy e befolyás inkább a formára, mint az elvekre vonatkozott«.¹ Magának Eötvösnek is van egy késői nyilatkozata e tárgyról, gróf Montalembert Károlyhoz, a kiváló francia politikushoz írt levelében.² Az 1866. júl. 27.-én kelt sorokban Eötvös, ki ekkor már miniszterjelölt volt, kifejti, hogy igen fontosnak tartja a közoktatásügyre vonatkozó törvények megalkotását, mert a magyarság nemzeti jövőjének kérdését elsősorban kultúra-kérdésnek látja. Sokat gondolkodott, dolgozott e tárgyban — mondja; — ismeri Montalembert műveinek is minden ilyenirányú vonatkozását és egyetért velük. A kérdéssel kapcsolatban arra kéri a francia államférfiút, hogy az idevágó újabban megjelent könyveket küldje meg neki. Kéri többek között az 1833. évi, Guizot nevéhez kapcsolódó francia népiskolai törvény szövegének rendelkezésére bocsátását is. »Ich kenne die Débatten über dieses Gesetz — teszi hozzá, — sowie auch das Tableau de l'instruction primaire en France, welches dem Gesetze zu Grunde liegt, und wie natürlich, auch Guizot's Mémoires, ohne den Text des Gesetzes zu besitzen«.³ Eötvös tehát 1868-iki népiskolai

¹ Molnár Aladár, Br. Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867—70-ben. Havi Szemle, 1879. II. köt. 245—246. l.

² E leveleket közölte Concha Győző id. munkájának függelékében.

³ Concha, id. m. 287—288. l. 1866. szept. 16.-i levelében már köszönetét fejezi ki Montalembertnek a kérés teljesítéséért; ő viszonzásul megküldte nagy francia barátjának 1868. évi népiskolai törvényjavaslatának tervezetét, kikérve rávonatkozó véleményét.

törvényjavaslatának elkészítése előtt is még szükségesnek és hasznosnak látta az akkor már több évtizedes Guizot-féle alkotásnak áttanulmányozását. Hogy Eötvös a francia törvényt milyen alapvető jelentőségűnek tartotta a népoktatásügy szempontjából, azt mutatja nevezetes 1870. évi miniszteri jelentésének egyik részlete is (a »Következők«-ben), melyben a francia és német alsófokú iskolázás közt von párhuzamot (az utóbbi javára). Itt kiemeli, hogy bár még a XVII. és XVIII. században is a franciák vezettek a tudomány terén, a népművelésügyet mégis elhanyagolt állapotban találta nemcsak a nagyforradalom, hanem még a júliusi kormány is, »midőn Guizot... törvényét alkotta«, mely minden, a népnevelés körében újabb időben tett haladásnak alapját képezi.¹ Bizonyosnak mondhatjuk, hogy Eötvös a francia közoktatásügyi állapotokra, Guizot felfogására és eszméire, valamint a jelzett népiskolai alaptörvényre, annak előzményeire és vitájára vonatkozó ismereteit lényegében franciaországi tanulmányútján, s a Guizotval való közelebbi érintkezés során szerezte meg.

Az 1833. évi francia népoktatási törvény, melyet csak hosszú vita után fogadtak el, teljesen gyakorlati célzattal, kipróbált tapasztalati alapon épült fel. V. Cousin, Guizotnak főmunkatársa (később maga is közoktatásügyi miniszter) — ki néhány évvel előbb Német-, főleg Poroszországban tanulmányozta a közoktatásügy állapotát, — az általa készített indokolásban² kijelenti, hogy gyakorlatiasak akartak lenni, ezért nem indultak ki abszolút elvekből. »Nincs oly jó elv, mely, ha egyedül uralkodnék az elemi oktatásban, halálos csapást ne mérne rá!«³ — mondja jellemző felfogással. Guizot-t és munkatársait is a *szabadság* eszméje⁴

¹ „A Vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben.“ I. rész. Budapest, 1870. 42. l.

² Lásd: F. Buisson, Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction publique. Paris, 1911. 1118—1119. l.

³ Buisson id. m. 1119. l.

⁴ A Lajos Fülöptől kiadott 1830. évi Charta ígéretet tett többek között a tanítás szabadságára nézve is.

irányítja a népoktatásügy rendezésében, — azonban abba a szélsőségre csapnak, hogy ennek kedvéért még a tankötelezettséget is elejtik. A miniszter ez álláspontot azzal okolja meg, hogy tanulási kényszer csak a szabadság dolgában kevéssel beérő népeknél van meg; a szabad népek büszke érzékenysége nagyon zokon venné az állam illetően kényszerítő eljárását, mert e nemzetek jellemző vonása a felvilágosult ész és jólfelfogott érdek uralma. Ott, ahol a hagyomány nem szentesíti az iskolakötelezettség elvét, nem volna az úgysem megvalósítható; a Convent is megkísérelte kimondását (1793-ban), de hatástalanul.¹ Szabadelvű felfogás vezeti a törvényt a magániskolák engedélyezésében is: minden 18. évét betöltött egyén nyithat ilyen, ha az iskolafokozatnak megfelelő képesítési okmányt és erkölcsi bizonyítványt fel tud mutatni (ez utóbbiak természetesen szükségesek a nyilvános iskolák tanítóinak is). A magántanító erkölcsi kifogások esetén eltiltható hivatásának gyakorlásától a polgári törvényszék ítékezése alapján (ugyanígy a köztanító is). Társulatok iskolafenntartási jogáról kifejezetten nem emlékszik meg a törvény, — bár Guizot a maga részéről nagyrabecsülte és értékes segítőtársainak tekintette az elemi tanítással foglalkozó vallásos társaságokat, s engedményekre is lett volna hajlandó velük szemben; azonban a parlament és közvélemény ellenérzése meggátolta e törekvéseiben.² Guizot általában igen fontosnak tartotta a vallásos szellem érvényesülését a népiskolában; nézete szerint az állam és egyház egyesült közreműködése teheti csak virágzóvá a népoktatást.³ A tanítási szabadsággal kapcsolatban a francia törvény szerzői hangsúlyozzák, hogy ez nem jelenti a népoktatásnak teljesen magánkézre adását, — mert az állam szerepe e téren nélkülözhetetlen, — hanem csupán szabad és nemes versenyt a nyilvános

¹ Guizot, *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*. III. k. (Paris, 1860.), 61—62. l. Victor Cousin — ki a törvényjavaslatnak előadója is volt a pairek kamarájában — maga részéről azonban a tankötelezettség híve.

² L. id. művében III. k. 67—68., 79. skk. 1.

³ L. id. művében III. k. 69—70. l.

és magániskolák között.¹ Az oktatás *ingyenességének* elvét Guizot gyakorlatilag nem tartja megvalósíthatónak (hivatkozik az 1791. évi alkotmány erre vonatkozó meghiusult kísérletére); törvénye a tandíjfizetés alól csak az egészen szegény, fizetni nem tudó tanulókat menti fel.² Az 1833. évi rendezés a francia népoktatásnak két fokát különbözteti meg: az *instruction primaire élémentaire*-t és az *instruction primaire supérieure*-t (utóbbi a megyei székhelyeken és minden 6000 lélekszámú s ennél nagyobb községben). A tantárgyak között szerepelnek az anyanyelv elemei, valamint a *supérieure*-ben a mértan és vonalrajz is, melyek, mint láttuk, Eötvös javaslatából hiányzanak; viszont több van ez utóbbiban a testgyakorlással, s a »polgári jogok és kötelességek« ismereteivel. A gyermekeknek vallásoktatásban való részesítését a francia törvény a családfők kívánságától teszi függővé. Az *iskolafenntartást* Guizot is elsősorban a község feladatának tekinti. A község, megye vagy állam által fenntartott népiskolák nyilvános iskolák, a többiek a magánoktatás körébe tartoznak. Minden község (esetleg több szomszédos együttvéve) tartozik legalább egy népiskolát állítani (bizonyos körülmények között a közoktatásügyi miniszter feljogosíthat községi iskolai címre felekezeti tanintézeteket is); minden megye köteles egy-egy tanítóképzőt szervezni. Guizot éppúgy, mint Eötvös, alapvető fontosságúnak tartja a népoktatás szempontjából a *tanítóképző-intézetek* kérdését (»l'instruction primaire est tout entière dans les écoles normales«);³ a »Loi« indokolása hangsúlyozza, hogy minden áldozat hiábavaló, ha nem gondoskodnak az iskolák számára jó tanítókról. Említettük, hogy Eötvös a helyszínen óhajtotta megvizsgáltatni a tanítóképzőket, megfelelő reform készíthetése céljából; Guizotra gondolhatott itt, aki mindjárt miniszterségre jutása után hasonlóképen járt el, s már működése harmadik hó-

¹ L. Guizot id. m. III. k. 63. l. és Buisson id. m. 1119. l.

² »L'État doit offrir l'instruction primaire à toutes les familles et la donner à celles qui ne peuvent pas la payer«. Id. művében III. k. 62—63. l.

³ Idézve Buisson, id. m. 1116 l.

napjában elkészítette a tanítóképző-intézetek szabályzatát. Megjegyezzük, hogy Guizot nemcsak a tanítóképző-intézeteket, hanem Franciaország összes elemi iskoláit fölülvizsgáltatta mind anyagi, mind szellemi állapotuk szempontjából, négy hónapon át, 490 biztosa által (ennek alapján készült a Montalemberthez írt levélben Eötvöstől is említett »Tableau de l'instruction primaire en France«).¹ Eötvös, mint láttuk, a népiskolák állapotának megismerésére az egyházi hatóságok útján való összeírást rendelte el.²

Ha a népiskolának nincsenek alapítványai, s költségei a község rendes bevételeiből sem volnának fedezhetők, 3%-os községi pótdadót engedélyez népoktatási célra a francia törvény; ennek, valamint a vármegyei alapoknak elégtelensége esetén, még külön 2%-os megyei pótdadót. Ez az összesen 5%-os *különadó* lebeghetett példaként Eötvös szemei előtt a maga ugyanolyan mértékű iskolai adójának javaslatba iktatásánál. Amennyiben az engedélyezett pótdadó sem tudná fedezni az iskolák jogosult szükségleteit, mind Guizot, mind Eötvös állami támogatással kívánja biztosítani az iskola fennmaradását. A »Loi« rendezi a tanítói fizetéseket is: lakás, 200 franc évi minimum és tandíjjárandóság a jövedelmük. A községi iskolák közvetlen felügyeleti hatósága a francia törvény értelmében a helyi bizottság, melynek tagjai a községi előljáró, a lelkész — többfelekezetűség esetén a különböző vallások papi képviselői, — s egy vagy több tekintélyesebb községi lakos. E bizottság feladata a nyilvános és magániskolák ellenőrzése, az iskolák külső gondozása, a fegyelem fölötti őrökös, a szegény gyermekek ingyenes oktatásáról való gondoskodás, a gyermekek iskolázatlanul maradásának megakadályozása. Minden megyei járásban alakítani kell ezenkívül külön népnevelési bizottságot, mely mint felsőbbfokú hatóság felügyeltet az összes hatáskörébe tartozó népiskolákra, kinevezi a tanítókat, valamint a helyi bizottságok polgári tagjait stb. Minden megyében tanítóképesítő bizottságok is szervezendők. A leányiskolákra nem

¹ Guizot, id. m. III. k. 76. l.

² V. ö. e. mű 15. l. 1. sz. jegyzetét is.

vonatkozik az 1833. évi francia törvény (ezek rendezésére csak néhány évvel később kerül sor.) — Guizot 1832-ben lapot is alapított a tanítók számára »Manuel général de l'instruction primaire« címen, mely az új módszereket, elveket és műveket ismertette. Ez ösztönözhetette Eötvöst hasonló kezdeményezésének megtételére.¹

Mint ezekből kitűnik, Eötvös törvényjavaslata mutat bizonyos szellemi rokonságot, s egyes részleteiben hasonlóságot is francia elődjéhez, amely kétségtelenül hatással volt rá; mindazáltal — a fennmaradó fontos különbségek (tankötelezettség, ingyenesség elve, felekezeti iskolák kérdése és egyebek) figyelembevételével — megállapíthatjuk, hogy ez kevésbé érinti önállóságában a magyar tervezetet. A francia törvény lényegében az alsófokú iskolázás *gyakorlati* szabályozása óhajtott lenni, — ezzel szemben Eötvös javaslata mindenekelőtt a népoktatásügy *irányító elveinek* foglalata, s mint ilyen, szervezesebb és egyöntetűbb a »Loi«-nál. Az elvi alap azonban nem jelenti azt, hogy 1848-ban a miniszter szintén nem számolt volna a rendezés gyakorlati lehetőségeivel is, s egyoldalúan pusztán elvi téren akart volna maradni. Hiszen a képviselőházi vita során ő maga is többször hangoztatta (így a közös iskolák kérdésével, vagy a község és állam népiskolai szerepével kapcsolatban), hogy ilyennemű javaslatban nem lehet tisztán elméleti megfontolásokból kiindulni, hanem tekintetbe kell venni az adott helyzetet, valamint a tényleges viszonyokból meríthető tanulságokat is, mert a közoktatás ügye nem elvi probléma csupán, hanem politikum is, s mint ilyen, az alkalmazás és gyakorlat kérdése. Azonban ezeket figyelembe véve is, megállapíthatjuk, hogy Eötvös javaslata jobban és hívebben juttatja kifejezésre a népnevelésügynek alapvető — a francia nagyforradalom eszmeköréből kiindult, s a XIX. század folyamán szinte sarktételekké vált — irány-

¹ Molnár Aladár (Br. Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–70.-ben. Havi Szemle, II. k. 185. l.) említi, hogy Eötvös a »Néptanítók Lapja«-nak 1868. évi megindításakor hivatkozott előtte Guizot példájára.

elveit, mint a Guizot-féle törvény, mely még csak az első, bár fontos lépést teszi meg ebben az irányban.¹ —

Az Eötvös József báró által a *képviselőházhoz* benyújtott elemi-oktatási törvényjavaslat — visszatérve már most tárgyalásunk eredeti fonalához — az ügyrend értelmében az osztályok² elé került előzetes megvitatás végett, — azután pedig a kilenc osztály részéről választott 18 tagból álló központi bizottmányhoz. Az osztályok s a bizottmány tárgyalásairól közelebbi adataink nincsenek; annyit tudunk, hogy a miniszter azokon részletes felvilágosításokat adott a képviselőknek az egyes kérdésekre nézve.³ Az augusztus 1-i ülésen az elnök már jelenthette, hogy »a nevelési törvényjavaslat, az osztályok és központi bizottmány által is bevégeztetvén, holnapután 10 órakor ülés tárgya leend«. ⁴ A Háznak ezen az 1848. aug. 3-i ülésén azután Kacs Kovics Lajos előadó ismertette a *központi választmánynak* (bizottmánynak)⁵ a miniszter javaslatára vonatkozó *jelentését*,

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy magában Franciaországban is, az 1848.-i februári forradalom után, az Eötvös javaslatával kb. egyidőben készült Carnot-féle elemi-iskolai tervezet erős elvi továbbfejlődést (illetőleg a nagyforradalom eredeti eszméihez való visszakanyarodást) mutat, s már a tankötelezettség és teljes ingyenesség alapján áll (törvény azonban nem lett e javaslatból).

² A képviselők összessége t. i. kilenc, egyforma létszámú csoportba volt elosztva, s ezekben tárgyalták meg előbb az egyes törvényjavaslatokat.

³ L. Palóczy László beszédét a képviselőházban 1848. augusztus 4.-én (Közlöny, 1848. augusztus 6.-i sz.). Itt jegyezzük meg, hogy az 1848/49. évi országgyűlésnek külön részletes naplója nem volt, hanem a hivatalos „Közlöny“-ben tették közzé gyorsírói feljegyzések alapján a tanácskozások anyagát. Erről már egy 1848. május 20.-án kiadott belügyminiszteri rendelet intézkedik, melynek értelmében a Közlöny „az országgyűlés alatt a két tábla tanácskozásait egész terjedelmében közlendi és így az addigi naplók helyét fogja pótolni“. (Pesti Hirlap. 1848. június 6.-i sz.) Rövid jegyzőkönyveket, az elfogadott módosítások, indítványok, határozatok feltüntetésével vezettek az ülésekről. (A jegyzőkönyvet l. „1848. év július 2.-án Pesten egybegyűlt nemzeti képviselőkháza üléseinek jegyzőkönyve.“ Magy. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtára, Hung. j. 794. sz.)

⁴ Közlöny, 1848. aug. 3. szám.

⁵ Mindakétféle megjelölés vegyesen előfordul a naplóban és jegyzőkönyvben.

amely az osztályok többségének véleménye alapján többrendbeli módosítást ajánlott az eredeti szövegezéssel szemben.¹

Igy mindjárt a törvényjavaslatnak bevezető mondatát, mely az elemi oktatás célját jelöli meg, mint »törvénybe nem való indokolást« (?), kihagyandónak vélte a választmány. A 2. § »közállomány« kifejezése helyett a »kormány« szót ajánlotta, minthogy az ott jelzett állami kötelességet a törvény végrehajtásával a kormány teljesíti. A 3, 5, 7. és 8. pontra nézve a bizottmány nem tett észrevételt. A 4. §-ban, az iskoláztatási kötelezettséget elmulasztók büntetéséről szólva, a »szükséghez képest« kifejezést a »körülményekhez képest«-tel óhajtotta helyettesíttetni. Az iskolák alapítványait biztosító 6. § érvényét nagyobb határozottság kedvéért kimondottan az elemi iskolákra kívánta korlátozni a jelentés; az ugyanott említett községi iskolaadónál előforduló »polgár« szót pedig »lakos és birtokos«-ra kicserélni, nehogy a polgár kitétel által azok, akik polgári jogokkal még nem rendelkeznek, magukat e közteher alól mentesítve véljék. A módosított szöveg eszerint a következő lett volna: »Mennyiben az egyes elemi iskolák saját fennállásukra elegendő alapított vagyonnal nem bírnak (mely ezen intézetnek most is teljes épségben fenntartatik), anynyiban a népiskolának terheit a község viseli, mely e célra minden kebelbeli vagy hozzátartozó lakos- és birtokosra külön adót vethet ki«. Kisebb betoldást ajánl a bizottmány az elemi-iskolai tanulmányok felsorolásánál (9. §), ahol »figyelmezve arra, hogy a növendékek oly tanulmányokban is részesüljenek, melyek kenyérkeresetök eszközéül fognak szolgálni«, a természettan és természetleírás megemlítése után közbeszúrandónak véli azt, hogy »az ezekben alapuló gyakorlati tanulmányokkal«. A törvényhozás tehát még hangsúlyozottabban óhajtotta kidomborítani a népiskola gyakorlati jellegét. A vallási oktatásra nézve (12. §) megemlítendőnek tartja a bizottmány, hogy azt a növendékek vallásuk lelkészeitől nyilvánosan nyerjék, nehogy — főkép

¹ A választmány jelentését l. 1848.-i orsz. gyűl. irományai, 22. sz.

oly helyeken, hol közös vagy többféle felekezetű iskolák vannak — a lelkészek vallási oktatás közben a tanulóiban más felekezetűekkel szemben »kárhozatos idegenkedést« gerjeszthessenek. A tanítók választása és esetleges elbocsátása tekintetében (16. §) a központi választmány a magasabbfokú ellenőrzést is szükségesnek látta, hogy a községi bizottmányok képzetlen vagy rosszerkölcű tanítókat ne alkalmazhassanak, vagy a megválasztottakat alapos ok nélkül hivataluktól meg ne foszthassák. Általában a bizottmány a községek iskolai autonómiáját támogató miniszteri felfogással szemben a központi irányítás erősítését pártolta; erre vall, hogy a községi bizottmányokra csupán az iskolák felügyeletét óhajtotta bízni, a »vezérlés« elhagyásával. A 16. § szövege javaslata értelmében a következőképen alakult volna: »A községi iskoláknak egyenes felügyelése a községek által választandó bizottmányokat illeti. Ezen bizottmányok fogják választani a tanítókat azon egyének közül, kik kellő bizonyítványt birnak arról, hogy a nevelési pályára elkészültek. A tanítók választása azonban és törvény által meghatározandó esetekbeni elbocsátása a kerületi bizottmányok, s illetőleg közoktatási miniszter felügyelése mellett eszközöltetik«. A kerületi bizottmányok kérdésénél (18. §) a választmány az »egykori Erdély, s Horvátország« megemlítését elhagyandónak tartotta, s ehelyett a »kapcsolt részek« kifejezést kívánta alkalmazni; azonkívül a minisztériumnak tágabb teret akart adni arra nézve, hogy a kerületi bizottmányok számát a szükséghez képest szaporíthassa vagy csökkenthesse. A cikkely szövegében tehát a következő módosítást ajánlotta: »Az ország és kapcsolt részek külön kerületeiben a szükséghez képest több kerületi bizottmányt állíttatik fel, melyek a közoktatási ministerium vezérlete alatt a népnevelés ügyét kezelni fogják«. A 17. és 19. §-ra nem volt megjegyzése a választmányoknak.

A leglényegesebbek a jelentésben javasolt módosítások közül azok, melyek a *tanítási nyelv*re s az *iskolák jellegének* kérdésére vonatkoznak; ezek voltak azok az ütközőpontok, melyek körül később a Házban is a leghevesebb

vita folyt. Az oktatás nyelvére, valamint — nemzetiségi iskolákban — a magyar nyelv kötelező tanítására vonatkozólag a bizottmány a következő álláspontjának adott kifejezést: »A 10. és 11. §-ra nézve megjegyzi a választmány, mikép a hazában több nem magyar ajkú helységekben is egy idő óta már jó sikerrel folytatatik a magyar nyelven általános oktatás. Nehogy tehát a 10. §-beli javaslat szerint e részben ily helyeken a nemzetiségre káros visszaesés lehetőségessé váljék, s hogy a kormánynak hatalmában álljon oly nem magyar ajkú helyeken, hol a lakosokban a nemzeti nyelv iránt őszinte hajlam mutatkozik, azt minden káros ellenszenv vagy visszahatás nélkül az elemi oktatás által is elősegíthetni, e két § a központi választmány véleménye szerint következőkép volna módosítandó:

10. §. A magyar nyelv mindenütt rendes tanulmány legyen.

11. §. Azon növendékek, kik a magyar nyelvet nem értik, az elemi oktatást saját anyanyelvükön fogják nyerni.

A választmány tehát az államnyelvnek szilárdabb helyzetet akart biztosítani, mint Eötvösnek szabadelvű felfogása. Kiküszöbölte mindenekelőtt az eredeti törvényjavaslatnak azt a hiányát, hogy rendszeres magyar tanulmányról a magyar tannyelvű iskolákban nem gondoskodott; másrészt pedig — hallgatólag a magyar tannyelv álláspontjára helyezkedve — iparkodott megóvni a magyar kisebbséget a beolvadás veszélyétől, anélkül, hogy a nemzetiségek anyanyelvi jogait megsértette volna. Liberális maradt, úgy azonban, hogy a magyar államnyelv jogos elsőbbségének is megfelelő érvényt szerzett.

Figyelemreméltóak a bizottmánynak az iskolák jelleghére vonatkozó észrevételei is. »A 13. §-ra nézve — mondja a jelentés — nem titkolhatja a választmány azon óhajtását, vajha a közös iskolák minden vallás- és nyelvkülönbség nélkül minél előbb általánosan létesíthetnének az egész országban; figyelve azonban arra, mikép a népnek legnagyobb része még ezen üdvös elv elfogadására nem képes, figyelve továbbá arra, mikép ily közös elemi iskolák nem

csak Angol-, hanem Németországban is, több helyeken, hol külön hitfelekezetek léteznek, többnyire üresek, s nyilvános köziskolák mellett a növendékek saját hitfelekezeteik szerint magántanintézetekbe különülnek, — a külön, azonban nyilvános iskolák felállíthatását megakadályoztatni, főképp a haza mostani viszonyaiban, tanácsosnak nem véli; s habár igen óhajtható, mikép ezen bizodalmatlanságtól a honpolgárok keblei minél előbb tisztuljanak meg, tekintve azonban a népnevelés elhanyagolt állapotát, melynek javítását az elemi iskolák rendezésével s a szülőknek gyermekeik iskoláztatásairai kötelezésével bármi rövid időre is elhalasztani igen káros volna, a központi választmány ezen 13. §-beli javaslatot pártolja, oly megjegyzéssel, miszerint az minden netaláni ellenszenv elhárításául a külön nyelvű lakosokra is kiterjesztendő s inkább megengedőleg, következőképp volna módosítandó:

13. §. Amely községben különféle népfajú lakosok és több hitfelekezetek vannak, mindenik hitfelekezet és népfaj számára külön elemi iskola nyitathatik, ha egy-egy felekezet iskolába járó gyermekeinek száma ötvenre megy.

Ehhez volna alkalmazandó a 14. §. is, melynek tartalmára, valamint a 15. §-ra nézve, különben semmi észrevétele sincs a választmánynak.

A bizottmány tehát elvileg (mint — a teljes ülésen tett nyilatkozata értelmében — maga a miniszter is) a közös iskolázás álláspontján van; gyakorlati szempontokkal számolva azonban, nem óhajtja felforgatni a régi rendet, ezért a miniszteri javaslat mellé áll, sőt annak célzatán túlmenőleg a nehézségek lehető kiküszöbölése kedvéért a nem-magyar ajkúaknak további engedményt is tesz, s ezzel valóban higgadt méltányosságérzetről nyújt tanúbizonyságot a magyarság létét fenyegető nemzetiségi lázadások közepette. Annyit azonban mégsem tagadhatott meg a bizottmány a maga felfogásától, hogy legalább megengedő formával ne nyújtson lehetőséget a 13. §-ban említett 50—50 tanuló helyeken is közös iskolák szervezésére.

A miniszter eredeti javaslatát tehát már a választmány bizonyos fokig átformálta. Eötvös báró — hogy az ígérkező

vitának élet eleve letompítsa, — az összes ajánlott módosításokhoz hozzájárult, s magvas *expozéban* fejtette ki népiszkolai politikájának irányító elveit,¹ melyeknek lényegével az előbbiek során már megismerkedtünk. »Felfogásom szerint az alapelv, melynél fogva a státus az iskoláról rendelkezik, az, hogy a népnevelésről gondoskodni a státus kötelességei közé tartozik.« Ez a kiindulópontja fejtegetéseinek, s ebből származtatja le az államnak a népnevelést illető jogait. Ezek háromfélék: 1. ha az államnak kötelessége a népnevelésről való gondoskodás, akkor kényszerítheti is a szülőket gyermekeik iskoláztatására (*tankötelezettség*); 2. az államnak népiskolaügyi feladatából következik, hogy joga van e kötelesség teljesítésére a szükséges eszközöket is előteremteni (*iskolai adó*); 3. a két első követelmény természetszerű folyamánya, hogy az *oktatás főfelügyeletének* is az állam kezében kell összpontosulnia. Az első helyen említett jogot (az iskolakényszert) — folytatja Eötvös — ma már kevesen vonják kétségbe; elágazóbbak azonban a vélemények a második pontra, az iskolai különadóra nézve. Ámde, ha az állam kötelezheti a szülőket arra, hogy gyermekeiket iskolába járassák, ez másképp, mint ingyen, nem történhetik, mert hiszen a szülő, ha szegény, fizetésre nem szorítható. Ez a világos és természetes elv azonban Európa országaiban még kevésbé van elismerve; különösen fonák és igazságtalan a helyzet nálunk Magyarországon, ahol a felsőbb iskolákban ingyenes a tanítás, a népiskolában pedig tandíjat szednek. »Magyarország institúciói olyanok voltak, hogy csak a felsőbb osztályok pártolására voltak számítva; s amint ez másban történt, úgy volt az iskolákban is...« A népoktatás költségeinek fedezésére nem alkalmas a tandíjrendszer; ha a szegényeket fel is mentenők alóla, megkülönböztetést teremtenénk ezzel már az elemi iskolában gazdag és szegény gyermekek között, ennek pedig igen rossz következményei vannak, mint azt a német iskolák példája mutatja. Leg-

¹ Közlöny, 1848. aug. 5. sz. L. Ö. m. IX. k. 265—271. I. is.

alkalmasabb és legigazságosabb módozat az iskolák költségeinek adó útján való előteremtése.

Ami végül az állami jogok harmadikát: az oktatás főfelügyeletét illeti, ez elméletileg szintén általánosan elismert vezérelv, a nehézség azonban itt a gyakorlati megoldásban rejlik. E téren sem a túlzott szabadság, sem az állam mindenhatósága (amire a Ház számos tagja hajlani látszott Eötvös nézete szerint) nem vezethet célhoz. Ha jó népnevelést akarunk, a szülőknek is kellő befolyást kell biztosítanunk az iskolára, még pedig összességük: a község útján. Erre utalnak a külföldi példák is: Amerika, Svájc, Németország egy része, s nálunk is a virágzó protestáns népiskolák.

Leszögezte álláspontját a miniszter fentiekkel kapcsolatban az *egyház és iskola* viszonyának ügyében is. Nézete szerint e probléma lényege két kérdésben foglalható össze: el kell-e különíteni a vallástanítást az oktatás többi részétől; s másodsor: kell-e minden egyes vallásfelekezet számára külön iskolát nyitni? Az elsőre nézve az a véleménye, hogy a hitoktatás — főképp többfelekezetű országban, mint a mienk — mindenesetre különválasztandó a többi tárgy tanításától, s az illető vallások lelkészeire bízandó. A második pontot, az iskolák jellegének kérdését a miniszter szerint gyakorlati szempontból kell tekinteni és elbírálni. Tisztán elvi és elméleti alapból kiindulva, maga is helyesnek és kívánatosnak tartaná a népiskolák teljes közösségét, s meg van győződve róla, hogy el fog jönni az idő, midőn a vallások szerinti elkülönülés nem lesz többé szükséges. Ámde jelenleg — fűzi hozzá józan mérlegeléssel — »nem oly népnevelési törvényt kell hoznunk, mely bennünket nyugtat meg, hanem feladatunk oly törvénnyel állni elő, mely megnyugtatja az ország polgárainak éppen azon részét, melyre a népnevelés törvénye legnagyobb befolyást fog gyakorolni. E részben én, tisztelt Ház! azon meggyőződésemet nyilvánítom, miszerint a népnevelés tekintetében a kényszerítő iskoláztatás s az iskolák közössége egyszerre behozatván, az országot a legnagyobb nyugtalansá-

gokba fogná ejteni».¹ Ott, ahol nem jut ötven iskolásgyermek egy-egy felekezetre, legyen közös az iskola; ott pedig, ahol minden vallásfelekezetnek van legalább ötven-ötven tanulója, maradjon továbbra is vallások szerint elkülönült az. Tisztára elméleti elvekből kiindulva — fejezte be fejtegetéseit a miniszter — más törvényjavaslatot terjesztett volna elő; ámde annyira meg van győződve a népnevelés halaszthatatlan sürgősségéről, hogy kötelességének tartotta elkerülni minden akadályt, amely a törvény életbe-léptetésének útját állhatta volna.²

A miniszter bevezető beszéde után megkezdődött a *törvényjavaslat vitája*, — a legnagyobbszabású mindazok között, melyek addig közoktatási tárgyban törvényhozásunk termeiben lefolytak. A magyar országgyűlés mindenkor megkülönböztetett figyelemmel foglalkozott a köznevelés és iskolázás ügyének nemzeti szempontból oly fontos problémáival; ennek értékét fokozza az a tény, hogy törekvésében legfelsőbb helyről segítség helyett állandóan csak akadályokkal találkozott. Már az 1722/23-i országgyűlésen komoly és beható vita fejlődött ki a rendek körében a nevelés és oktatás jelentős kérdéseiről; törvényjavaslatot is készítettek s kívánalmakat is terjesztettek föl e tárgyban.³ II. József abszolutisztikus kormányzása után, az 1790. évi felbuzdulás korában, mondhatni az érdeklődés középpontjába kerül a köznevelés ügye; az alkotmányt biztosító törvények után mindjárt a nemzeti nevelés rendszerét kidolgozni hivatott országos bizottságnak (*deputatio litteraria*) kiküldéséről intézkednek a rendek;⁴ s ez a bizottság hosszú hónapok fáradságos munkájával állapítja meg az egységes, minden felekezetre kiterjedő oktatási rendszer alapelveit és részleteit. Ugyanez ismétlődik meg az 1825/27. évi országgyűlésen; ennek nyomtatásban is megjelent munkálata nyomán alkotmányos életünk helyibb jellegű, de nem ke-

¹ Ö. m. IX. k. 270. l.

² Ö. m. IX. k. 271. l.

³ L. Molnár Aladár, A közokt. története Magyarországon a XVIII. sz.-ban. Budapest, 1881. 262. skk. l.

⁴ V. ö. Kármán id. m. II. k. 108. l.

vésbbé jelentős tényezői: a vármegyék is derekasan kiveszik részüket a nevelésre vonatkozó korszerű kérdések és teendők megvitatásából.¹ A reformországgyűlések állandóan napirenden tartják iskolarendszerünk fontosabb problémáit, s különösen a szívügyüknek érzett népoktatás állapotán szeretnének minél előbb és minél hathatósabban segíteni (l. az 1843. évi kerületi választmány ismertetett javaslatát). Ez a helyzet 1848-ban is, s ez indítja a minisztert a népképviselők többségével egyetértésben arra, hogy röviddel a Ház megalakulása után, az országra zúdult fenyegető veszedelmek közepette is, megkísértsék a népnevelésügy boldogabb jövőjének alapjait lerakni.

Az elemi-iskolai törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása hét teljes ülésnapon át tartott; a nyolcadik napon csak szavazás volt már (aug. 3—12.). A vita általában — különösen a Ház részben újonc voltát véve figyelembe — színvonalasnak mondható; élénkségét s a képviselők érdeklődését a felszólalások nagy száma (több mint 140) bizonyítja. A hangulat nem egyszer izzó és szenvedélyes volt, s a kormány legnevesebb tagjainak: Kossuthnak, Deáknak, Széchenyinek kellett porondra lépnie az ügy érdekében. Maga Eötvös 16 ízben szólalt fel a tárgyalás folyamán, s minden lényegesebb mozzanatot elvi alapon világított meg. A javaslatnak a központi bizottmány módosításai után is számos ellenzője akadt még, s egyes vitásabb pontok csak újabb változtatásokkal voltak elfogadtathatók.

Mindjárt a vita kezdetén² felmerült az a kérdés, hogy — tekintettel az ország rendkívüli viszonyaira — tárgyalják-e egyáltalán a javaslatot? Nem kisebb ember, mint Irányi Dániel szögezte le azokat az okokat, melyek a tárgyalás elhalasztása mellett szólanak. Az oktatás sürgető

¹ Fentiekre nézve l. különösen Kornis Gyula, azonkívül Kármán Mór, Szekfü Gyula, Fináczy Ernő id. műveit, valamint: Kiss Áron, A magyar népiskolai oktatás története (Bp. 1881.) c. és Péterfy Sándor, A magyar elemi iskolai népoktatás (Bp. 1896.) c. munkáit.

² Az országgyűlési vita lefolyását l. a „Közlöny“ 1848 aug. 5.-i számától folytatólágosan. Az első vitanap (aug. 3.) anyaga az aug. 5.-i számban.

voltáról — úgymond — mindnyájan meg vannak győződve; ám az alkotandó reformnak gyökeresnek kell lennie, erre pedig a jelen idők nem alkalmasak. Ő az iskolák teljes közössége mellett tör lándzsát, az alapítványi javakat pedig az állam birtokába kívánja juttatni. Veszedelmes pontnak tartja nemzetiségünk szempontjából az oktatás nyelvének a többség nyelvével való azonosítását is. Minthogy elveit a haza veszedelmes helyzete miatt egyelőre maga sem látja megvalósíthatóknak, inkább amellet van, hogy tartsák fenn a jövő országgyűlésnek a népoktatási törvényjavaslat megalkotását. A miniszter azért javításokat addig is eszközölhetne a népoktatás terén, s e célból megfelelő pénzerőt is kellene rendelkezésére bocsátani. Irányi szavait a Ház egy jórészenek helyeslése kísérte. Utána sorban, szinte csupahalasztás-párti képviselő szólalt fel: ezek egyrésze a fennforgó nemzetiségi bajokkal, valamint a felekezetek részéről felmerült ellenzéssel indokolta meg állásfoglalását; — mások viszont úgy találták, hogy a miniszter javaslata nem felel meg az 1848:XX. tc. szellemének, mert ennek értelmében az iskolák költségeit az alapítványi és papi vagyonokból kellene fedezni. Ennek a felfogásnak — mely a radikális ellenzék álláspontja volt — mindjárt a vita elején hangot adott az egyik képviselő (Román Ferenc), aki azt vitatta, hogy a (kat.) egyházi vagyonnal az államnak joga van rendelkezni. Szerinte előbb az 1848:XX. tc. 3. pontjának megfelelő javaslatot kell kidolgoznia a minisztériumnak, s csak akkor következhetik az elemi iskolákról szóló javaslat tárgyalása. Kubinyi Ferenc a papi jószágokra nézve hasonló nézetten van; ezekből, s az alapítványi jövedelemből kell fenntartani a népiskolákat, nem pedig községi adóból. A miniszter javaslatának 13. §-a (külön felekezeti iskolák állítása) veszedelmes szeparatizmust rejt magában. Zsembery képviselő szerint nem elhalasztani, hanem megváltoztatni kell a törvényjavaslatot; jelenlegi alakjában fokozza a vallási ellentéteket s zugiskolákat teremt. Közös iskolákat óhajt.

Az ellenzék rohamával szemben, még magán az első ülésnapon, Eötvös is jónak látta újból szót emelni a

tárgyalás folytatása mellett.¹ Feltette a kérdést: foglalkozhatik-e a Ház a mai időkben más dolgokkal is, mint amelyek közvetlenül a haza védelmére tartoznak? Erre maguk a képviselők feleltek igennel, midőn másnemű javaslatokat is tárgyaltak. Ha tehát ezeket szükségeseknek ítélte a törvényhozás, az a kérdés csupán, ilyennek tartja-e a nevelés ügyét is? Ezzel az ügyes dialektikával a miniszter sarokba szorította ellenfeleit, mert azt népképviselők még sem mondhatták, hogy a népoktatás dolgával nem hajlandók foglalkozni. S most Eötvös röviden és velősen kifejtette, hogy a »szabadság« és »egyenlőség« kellő nevelés nélkül mitsem ér, pusztá szó csupán; politikai jogokat műveletlen ember helyesen nem gyakorolhat.² A törvényjavaslat tárgyalását elhalasztani annyi, mint megfosztani a népet jogainak tényleges élvezetétől. Ő belenyugszik a törvény rendelkezéseinek módosításába, csak egybe nem: az elodázásba, mert ez újabb év elvesztését jelentené.

Eötvös felszólalása után a halasztást ellenzők csoportja is szóhoz jutott, ezek azonban egyszersmind szinte egyhangúlag a közös iskolázás pártját fogták. Bocsor István szerint a javaslat igen fontos, s azt tárgyalni kell, mert a népnek joga van a javát szolgáló törvényekhez. A nemzetiiségek érzékenységet kímélni kell, ezért a tanítási nyelv tekintetében a status-quot ajánlotta; kívánta emellett a tanítók létminimumának biztosítását is.

A következő ülésnapon³ folytatták a javaslat általános vitáját. Ismételten felhangzott — különösen protestáns részről — az az ellenvetés, hogy a törvényjavaslat benyújtása előtt a felekezeteket meg nem hallgatták, s ezért az nem tárgyalható; azonkívül a vallási és nemzetiségi ellentétek, valamint a megfelelő pénzösszeg hiánya is az elhalasztás mellett szólnak. Érdekes, hogy a halasztást pártolók mind-

¹ L. Ö. m. IX. k. 271—3. l. is.

² Talleyrand és Condorcet a nagy francia forradalom idején készült tervezeteikben Eötvöshöz hasonlóan hangsúlyozzák, hogy a szabadság és egyenlőség eszméje megköveteli a széleskörű népoktatást, mert csak tanult ember élhet helyesen politikai jogaival.

³ Közlöny, 1848. aug. 6. szám.

két tábor (a közös iskola és a felekezetek szerint elkülönített oktatás) híveinek soraiból kikerültek: az egyik párt — a felekezeti iskolák ellenzői — azért kívánták ezt, mert az idő haladásától várták elveik győzedelmét; a másik rész viszont az elodázás által időt vélt nyerhetni a forradalmi hangulat lecsillapodására, s a meglévő helyzet további fenntartására. Szót emelt a Ház köztiszteletben álló doyenja, Palóczy László is, még pedig a halasztás ellen. Ő még járt a II. József-korabeli közös iskolába, s személyes tapasztalatai és emlékei alapján melegen ajánlja azt. Ellenzői — úgymond — minden reformnak vannak, ez azonban nem jelenti azt, hogy a reform nem szükséges és nem fog bevalni. A köznép egyébként is azt szereti, ami minél kevesebbe kerül, s így nem kell félni attól, hogy a közös iskolák miatt — a kezdet nehézségein túlesván — nagyobb zavar vagy veszedelem támadna. Palóczy nagyhatású szavai után a tudós Hunfalvy Pál fejtette ki nézeteit a tárgyról, hangsúlyozva, hogy az országgyűlésnek csak elvek megállapítása lehet a feladata; a részletek s a gyakorlati megvalósítás módozatai a minisztérium hatáskörébe tartoznak. A közös iskolákat nem parancsolóan, hanem megengedőleg kellene törvénybe iktatni. Ő általában a központi választmány módosításait pártolja, s a halasztást szintén ellenzi.

Ezután újból a miniszter ragadta meg a szót,¹ hogy mindenekelőtt azt az ellenvetést cáfolja meg, mintha a javaslat elkészítése előtt kötelessége lett volna az egyes hitfelekezetek meghallgatása. Nézete szerint a törvényhozás, ha szükségesnek tartja a népoktatás ügyében rendelkezni, ezt megteheti anélkül, hogy a vallásfelekezetek véleményét erre nézve előzetesen kikérné, minthogy a nevelés dolga az országra, s nem az egyes hitfelekezetekre tartozik. Az ellenzék megnyugtatóására ismételten kijelenti, hogy elvileg ő is az iskolák közösségének a híve, azonban tanácskozva sokakkal e tárgyban, azt tapasztalta, hogy elrendelése ellenszenvet idézhetne elő.² Ha azonban a ház több-

¹ L. Ö. m. IX. k. 274—6. l. is.

² Eötvös — a képviselőházi osztálytárgyalásokon adott felvilágosí-

sége úgy találja, hogy a közös iskolák létesítése ingerültséget előidézni nem fog, senkisé is örül annak jobban, mint ő. Ez azonban olyan dolog, melyet a miniszternek kezdeményezni nem lehet. Köszönetet mond Palóczynak tapasztalatai feltárásáért, s főleg azért, hogy a község szerepének fontosságára a figyelmet felhívta. Ez is éppen egyik ok mellett, hogy a javaslatot ne mellőzzék, mert a katolikus községnek — ellentétben a protestánsokkal — jelenleg semmi hatalma sincs az iskola körül, s ezt a törvénynek kell számára megadnia. Kéri, hogy térjenek át a részletes tárgyalásra, s a képviselők annak során tegyék meg indítványukat.

Azonban a miniszternek ez az újabb felszólalása sem tudott a vita hevére mérséklőleg hatni. Különösen az országgyűlés *radikális szárnya* támadta élesen a törvényjavaslatot, nem elégtétlen ki őket annak mértékét tartó, s a körülményekkel számoló álláspontja. S míg a felekezeti szellemű képviselők Eötvösnek eljárását egyházaikkal szemben éppenséggel nem tartották nagyon méltányosnak, — a papságellenes radikálisok, ellenkezőleg, felekezeti kedvezés gyanújával illették őt, szabadságot tisztelő felfogása s a külön iskolákat támogató állásfoglalása miatt.¹ Ez irány egyik főképviseelője a szélsőséges Madarász László volt, ki mindjárt első felszólalásában megismételte azt a vádat, hogy a törvényjavaslatba vallási szeparatizmus célzata van beleszőve, s hogy ellentétben van az 1848:XX. tc. 3. §-ával is. Ő háromféle alapot ismer Magyarországon az iskolák költségeire: az egyházi javakat, az alapítványokat s a szerzetrendek jószágait; ezeket kell a népnevelés céljaira felhasználni. Fontos dolognak tartja a nevelést, ám a miniszter a katolikus főpapokra hallgatott javaslata elkészítésekor, ezért nem foglalja le az egyházi vagyont.

tásai szerint (l. Palóczy László id. beszédjét) — megkérdezte javaslatára nézve a katolikus és protestáns vezető férfiak véleményét, s azok az iskolák elkülönítését ajánlották.

¹ L. erre nézve Csengery Antal jellemző észrevételeit is (id. m. 220—221. l.).

Ez utóbbinak állami birtokba vételére (szekularizációjára) ő (Madarász) indítványt fog majd beterjeszteni.

Három figyelemreméltó szónoka volt még az általános vitának: Tanárky Gedeon, Kazinczy Gábor és Szász Károly államtitkár. Tanárky Gedeon, Eötvös második miniszterségének protestáns államtitkárja, a javaslat tárgyalásának szükségét statisztikai adatokkal támogatta: 14.780 a városok és községek együttes száma Magyarországon; tanító pedig mindössze 9333 van. A községek beleszólási jogát az iskolaügybe ő is pártolja; a tanítók kinevezésének és esetleges elbocsátásának joga a minisztert illesse meg. A hitfelekezetek állíthassanak iskolákat, de ne országos pénzből való segélyezéssel. Kazinczy Gábor — számos felszólalóval ellentétben — azt a nézetét fejt ki, hogy az összes költségeket képtelen volna az állam viselni (hivatkozik az 1791. évi francia konvent példájára), s ezért helyesli a községi adózást. Kazinczy egyébként egyike azon keveseknek a képviselők sorában, akik európai szemszögből tudják nézni a szőnyegen forgó ügyet. Szász Károly Eötvös szellemében szól a javaslathoz, s rövidség kedvéért néhány pont tisztázására szorítkozik csupán. Felfogása szerint tárgyalni kell a népoktatás kérdését, mert a nép a kapott szabadságot csak helyes nevelés alapján tudja élvezni. Ő a felekezeti külön iskolák engedélyezését pártolja, a tanítás nyelvére nézve pedig elfogadja a központi választmány célszerű módosítását.

Végre szavazást rendelhetett el az elnök: a többség a törvényjavaslat tárgyalását kívánta, a halasztás-pártiak tehát kisebbségben maradtak. Következett a *részletes tárgyalás*, melynek során a jegyző minden pontnál felolvasta az eredeti javaslat rendelkezését, utána a központi választmány esetleges módosítását, végül a benyújtott egyéb indítványokat.

Az *első és második §-t* a központi bizottmány ajánlotta javításokkal fogadta el a Ház.¹ Hosszabb vita először

¹ A képviselőház által végleg elfogadott szöveget l. „Törvényjavaslat az elemi oktatásról“ címen, 1848. évi orsz. gyűl. irományai, 41. sz.

a 3. §-sal kapcsolatban, a *magántanítás* kérdéséről keletkezett. E cikkely, mint láttuk, nem intézkedik kimondottan a magániskolákról, csupán a szülők tanítási szabadságával összefüggésben érinti ezeket. A felszólaló képviselők egyrészt a magánoktatásnak állami felügyelet alá helyezését látták szükségesnek; másrészt (Madarász L. és társai) a be nem fogadott szerzetesrendek magántanítási tevékenységének eltiltását kívánták. Az állami ellenőrzésre nézve Kazinczy Gábor tett írásbeli indítványt, melyet a Ház helyesléssel fogadott; mellette szólalt fel többek közt Lónyay Menyhért is. Ez utóbbi ugyanekkor Madarász Lászlónak a szerzeteseket illető kívánsága ellen fordult, mert nézete szerint az állam nem avatkozhatik bele a házi tanításba. Irinyi József és mások azonban szükségesnek tartották a be nem fogadott szerzetesrendek ellen való védekezést (értve rajtuk főképen a jezsuitákat), s az öreg Palóczy be is nyújtja indítványát az 1773. óta eltörölt szerzetesrendek magántanítói működésének eltiltásáról. Trefort Ágoston szintén nem pártolja a szerzetesrendeket, de felfogása szerint logikusan nemcsak ezeket, hanem minden az államra ártalmas elemet, így például a kommunistákat is, ki kellene zárni a tanításból. Egyesek Palóczy indítványát fölöslegesnek találták, a többség azonban — mely egyáltalán nem volt kedvezően hangolva a katolikus klérussal szemben¹ — határozottan mellette volt. A miniszter a maga részéről bejelentette a Háznak, hogy a magánintézetek tárgyában külön részletes javaslatot fog beterjeszteni; az állami felügyelet hangsúlyozását célszerűnek tartja, bár nézete szerint ez magából a dolog természetéből folyik. Végeredményben elfogadott a törvényhozás az eredeti (Eötvös-féle) 3. cikkely után — Kazinczy Gábor és Palóczy László indítványainak értelmében — egy új 4. §-t, mely a következőképen hangzott: »A magánytanintézetek az álladalom felügyelete alá helyeztetnek; nyilván megjegyeztetvén, hogy az 1773. év óta az országban és kapcsolt részekben tetteleg eltörölt szerzetesek magántaní-

¹ V. ö. erre nézve Karácsonyi János id. m. 245. l. is.

tók nem lehetnek». A szülők szabadságjogának ilyen megszorítása azonban aligha felelt meg a miniszter célzatainak. A törvényjavaslat következő pontjai az új 4. § folytán eggyel nagyobb számot kaptak.

Az 5. (régi 4.) *cikkellyel* kapcsolatban többen a pénz-, de legalább is a fogházbüntetés eltörlését kérték az iskolázást elmulasztó szülőkkel szemben. Mások — különösen nemzetiségi részről — a hétéves kort ajánlották az elemi oktatás kezdetéül, minthogy a gyermekek fejlődése nem egyforma. Kazinczy Gábor nem helyesli az iskolakötelezettségnek hat évben való megállapítását, mert ez — főleg a nép nyomora miatt — csak papíron fog maradni (sajnos, hosszú évtizedekre igaza lett). Eötvös azonban az iskolázási idő megrövidítésébe nem egyezik bele. »A tapasztalás az egész világon azt mutatta, hogy, ha a népiskolában adott nevelés a tizenkettedik év előtt végeztetik be, úgy, hogy a gyermekek már tíz éves korukban nem járnak iskolába: mindaz, mi a nép nevelésére költetett, elveszett.« Még a hat éves tankötelezettség is csak úgy elégséges, ha a népiskolát vasárnapi iskolával kötik egybe. A kisdedóvóintézetek nem pótolhatják a népiskolákat, mert ha pl. 8—9 éves korukig ezekben tartanók a gyermekeket, az óvók maguk is iskolákká alakulnának át. Azért nem emelkedtek szerinte Magyarországon eddig magas fokra a kisdedóvodák, mert gyermekgondozók helyett iskolákat akartak belőlük csinálni. A hat évre terjedő iskolázás természetesen úgy értendő, hogy aki magasabb tanulmányokra akarja adni gyermekét, három évig járattja csupán az elemi iskolába, aztán középiskolába írathatja. Azért is szükséges a hat esztendő, mert közben évenként többhónapos szünidőt kapnak a gyermekek, hogy szüleik is felhasználhassák őket. Eötvös szerény, de akkor még problematikusnak látszó követelményét teljesen igazolta az újabb fejlődés; ma már az ifjúságot az iskolán kívüli népművelés keretében jóval az iskolaköteles határon túl óhajtjuk nevelni és irányítani, mert csak így látjuk biztosítva testben és lélekben ép és hazafias polgárrá való ki-fejlődését. A javaslat 5. (régi 4.) pontja végeredményben

a központi választmány ajánlotta csekély változtatással került elfogadásra.

1848. augusztus 5.-e volt az elemi-iskolai javaslat tárgyalásának harmadik napja.¹ A 6. (régi 5.) *cikkellyel* kapcsolatban többen — köztük Bezerédj István, a jobbágyság atyja, az 1843. évi népiskolai javaslatot szerkesztő bizottság elnöke is, — a szegény gyermekeknek könyvekkel és ruhával való ellátását óhajtották. A javaslat élénk visszhangot keltett, s a miniszter is helyeselte azt, de megjegyezte, hogy a tankönyvek dolgában külön rendelkezést kellene a törvénybe iktatni; a ruhasegélyről való gondoskodás pedig inkább a közjótékonyság, semmint az iskolai törvény keretébe tartozik. Teleki Domokos a néptanítók fizetésének biztosítását hangsúlyozta, minthogy a tanító a lelke az iskolának. Dobozy Mihály szerint a nép alig várja már, hogy egyházi és iskolai terhei megszűnjenek; ezért javasolja a 6, 7. és 8. § törlését, s ehelyett az ingyenességről szóló 5. cikkely olyan irányú kibővítését, hogy amennyiben az iskolai költségek az alapítványi javakból nem telnének ki, külön törvény gondoskodik majd a fedezetéről. Azt a szintén felmerült óhaj, hogy a magánintézeti tanulók vizsgálatai is ingyenesek legyenek, a miniszter határozottan ellenezte, mert ez az ilyen tanulók számának emelkedését eredményezné, holott a cél az, hogy minél többen járjanak nyilvános iskolába. A cikkely feletti szavazásnál sok pártolója volt az ingyenes tankönyvadás beiktatásának, de Kossuth Lajosnak ama nyilatkozata után, hogy az oktatás ingyenessége ezt is magában foglalja, megmaradt változatlanul az eredeti szerkezet.

Az *iskolai adó* kérdésénél (7., régi 6. §) a képviselők körében mutatkozó ellenszenv miatt maga Kossuth Lajos pénzügyminiszter szólalt fel a más véleményűek meggyőzésére. »A népnevelés fontosságától áthatva — mondta — e dolgot azok közé számítom, melyekről éltemben sokat gondolkoztam, s nem mulasztottam el egy parányi kis számvetést tenni magammal arra nézve, hogy midőn azt

¹ Közlöny, 1848. aug. 7. és 8.-i szám.

mondjuk: legyen népnevelés, egyszersmind tudjuk, mennyibe kerül.« Ő tanulmányozta Európa országainak, s különösen az e téren vezető Poroszországnak, valamint Szászországnak nevelésügyi költségvetését, s megállapította, hogyha mi néptanítóinknak csak olyan ellátást akarnánk is biztosítani, mely éppen a nyomortól menti meg őket, akkor is 30—40 millió kellene az első nélkülözhetetlen szükségletekre. Könnyű mondani (mint azt a képviselők közül többen indítványozták), hogy az állam fizesse a népnevelési költségeket, de miből tegye azt? Ha községi rendszerünket megfelelően kifejlesztjük és helyesen megszervezzük, a népnevelést aránylag csekély áldozattal magas fokra lehet emelni Magyarországon, anélkül azonban nem. Amerikában, midőn egy-egy új területet hódítanak meg a kultúrának, a föld egy részét népnevelési alapnak jelölik ki, ezáltal tudnak oly bőkezűen gondoskodni a népoktatásról. Nálunk is meglesz ilyesfélére a mód: az ország nagy részében még csak ezután fog megtörténni a legelők elkülönítése a földesurak és volt jobbágyok között; ezt az alkalmat kell megragadni megfelelő népiskolai alapok teremtésére, hiszen ami »a nevelésre adatik, adatik mindnyájunknak, mert adatik a civilisationnak s az által a szabadságnak«. A községnek fontos szerepe van a népnevelés terén; fejleszteni kell a községi rendszert, mert »ebben fekszik a status szabadságának legbiztosabb és leghatalmasabb talpköve«. A népiskolai kiadásoknak a községek által való viselése nem áll ellentétben az 1848:XX. tc. 3. pontjával, mely az iskolai szükségleteknek államköltségen való fedezését rendeli el; hiszen a községi adózás szintén a közgondoskodásnak egy neme, melyet elégtelensége esetén maga az állam egészíti ki. Felmentjük ilyképen a tanítót attól a keserves feladattól, hogy házról-házra járva koldulja össze járandóságát, ami a multban csak gyűlöletet volt alkalmas ébreszteni a népben a nevelés iránt. Minden másféle pénzügyi intézkedés a népoktatás kérdésében vagy megvalósíthatatlan, vagy célra nem vezető; ellenben a törvényjavaslatban ajánlott módon a kultuszminiszter intézkedéseit és előkészületeit megteheti.

Kossuth Lajos meggyőző és szakszerű beszéde sem tudott azonban egyes demokratikus ideológiába esett képviselőket megnyugtatni; újból fölhangzottak a kifogások a különadó ellen, bár Kossuth ismételten felszólalt és hangsúlyozta, hogy nem külön iskolai adót fognak kivetni, illetőleg behajtani, hanem ez benne lesz az egységes községi adóban. Eötvös maga kénytelen volt olyan nevetséges vád ellen védekezni, hogy a törvényjavaslat a gazdagabb polgároknak kedvez, míg a szegényeket sújtja. Az ilyen gáncsolódás — s hozzá éppen Eötvössel szemben — már bizonyos demagógiára mutat, mely hovatovább terjedezni kezdett a képviselőházban. Abban igaza volt egy szónoknak, hogy furcsa dolog a közép- és felsőoktatás ingyenessége mellett elemi-iskolai célokra különadót kivetni, — ez azonban olyan visszásság volt, melyen a miniszter egyelőre a legjobb akarattal sem segíthetett. Felhívta Eötvös a figyelmet arra is, hogy a népiskolai költségek községi fedezése esetén nagyobb takarékosagra lehet számítani, mintha azokat az állampénztár viselné. Nyáry Pál pártoló felszólalása után végre elfogadták a cikkelyt, az adóellenzők kedvéért azonban bizonyos módosítással (melyet Kossuth maga pendített meg). Az új szöveg a következő lett:

»7. §. A mennyiben az egyes elemi iskolák fennállásukra örök alapítványu pénz vagy fekvő birtoki vagyonnal nem bírnak (mely minden ily intézetnek most is teljes épségben fentartatik), annyiban a népiskolának terheit a község viseli.« Elmaradt tehát itt az utolsó mondat, a különadó említése; hogy azonban a lényegen ez mitsem változtatott, azt mutatja a következő 8. §, melyet — az elején szükségessé vált csekély módosítással — szintén megszavaztak.

»8. §. A községi költségek ezen rovata az országos adónak öt száztőlját nem haladhatja, s ennek fizetéséhez minden lakos és birtokos azon arányban járul, melyben egyéb közterheket visel.«¹ A 9. § (régi 8. §) eredeti szövegében változatlan maradt, — holott a »községi adó« kifejezést az előbbiek értelmében itt is módosítani kellett volna. Egy-

¹ Mind a 7. §., mind a 8. §. stilizálása kissé más a Naplóban.

két képviselő észre is vette ezt és ajánlotta a »községi költség«, vagy »községi segedelem« szót, s a Ház azt helyesléssel is fogadta, — de változtatásnak sem a jegyzőkönyvben, sem a Ház naplójában nincs nyoma, úgyszintén a végérvényesen elfogadott szövegben sem.

Az egyes tantárgyakra áttérve (10., régi 9. §), némelyek kívánták a vallástannak a többi tárgy közé sorozását, mások viszont általános erkölcstannak beiktatását. Ez utóbbira nézve Eötvös klasszikusan szögezi le a magá s egyszersmind minden helyesen gondolkodó pedagógus álláspontját: »Meggyőződése az, hogy nevelésnél első az erkölcsi dolog, de azt hiszem, ez nem annyira oly tan, melyet iskolában lehet megtanulni, mint részletes tudományt, hanem én az erkölcsi oktatást olyannak tartom, melyet a gyermekek sokkal inkább sajátukká tesznek a házban, a polgári társaságban és minden egyes tanulmányoknál, a nélkül, hogy részletesen valami erkölcsstanról volna szó«. Külföldön is erkölcsstan címén voltaképen erkölcsfilozófiát tanítanak, ez pedig nem népiskolába való. A vallástan, a polgári jogok és kötelességek ismertetése, de azonkívül a hazai történet, a természetleírás stb. mind bőséges alkalmat nyújtanak erkölcsi hatások elérésére. Az éneke vonatkozólag megjegyezte a miniszter, hogy bár utolsó helyre tette, azért szükségesnek tartja. Egyik képviselő a kertészetnek és gazdaságtannak külön megemlítését kívánta (s egy hold földet minden iskolánál ezek céljaira). A miniszter azonban az indítványt nem találta célszerűnek, mert ezáltal más, pl. iparúzó vidékek meg volnának kötve. Bezerédj István a polgári jogok és kötelességek helyébe »emberi és polgári jogok és kötelességek« iktatását javasolta; a miniszter azonban ezt fölöslegesnek tartotta, mivel az eredeti alak is teljesen kifejezi a kívánt célt. Kazinczy Gábor a francia neveléstörténet (convent, Napoléon) negatív eredményeire hivatkozva, helyesli a tantárgyak csekélyebb számát, mert így elkerüljük a túlzásokat. A cikkely ezután a központi választmány ismertetett csekély módosításával került elfogadásra.

A képviselőház következő ülését aug. 7-én tartotta;¹ ez alkalommal a *tanítás nyelvről intézkedő* 11. (10.) és 12. (11.) § együttes tárgyalására került a sor. A vita e pontok körül — érthetőleg — hosszú és heves volt. A szónokok egy része az eredeti miniszteri javaslat mellett foglalt állást, más része a központi választmány módosítását fogadta el, de bőven akadt új rendelkezéseket kívánó indítvány is. Számosan nemzeti buzgalmuk tüzeiben a teljesen magyar tannyelv álláspontjára helyezkedtek; a nemzetiségek képviselői viszont (amennyiben a zavaros helyzet miatt egyáltalán megjelentek), a miniszteri szerkezet pártján voltak; teljesen ugyan ez sem elégítette ki őket, de mégis a legtöbb előnyt nyújtotta számukra. Tallián Ede, Verőce-megye követe, óvaintett a magyar nyelv erőszakolásától; ez a multban is reakciót szült Horvátországban közeledés helyett. Drágos János oláh nemzetiségi képviselő, Talliánhoz hasonlóan, szintén az eredeti javaslat rendelkezéseit kívánta fenntartani. Elismerte a magyarnak, mint diplomáciai nyelvnek szükségességét és elsőbbségét a nemzetiségekkel szemben; azonban a közös iskolának s a kötelező magyar tannyelvnek egyszerre való elrendelése szerinte csak bajra vezethet. Pap Zsigmond kövárvidéki képviselő (ki saját vallomása szerint gyermekkorában még nem tudott magyarul), szintén rámutatott azokra a káros következményekre, melyeket a magyar nyelvről alkotott törvények idéznek elő a nemzetiségek körében. Tökéletes szabadságot kíván az oktatási nyelv terén, ezért — amennyiben a Ház nem maradna a miniszteri javaslat eredeti rendelkezései mellett — a következő fogalmazást ajánlja: 11. §. Mindenki a maga anyanyelvén vegye az elemi oktatást. 12. §. A magyar nyelv mint rendes tanulmány taníttassék. Célszerűnek tartaná kettős (magyar és nemzetiségi) nyelvű tankönyvek használatát. Pap Zsigmond javaslata a nemzetiségi izgatásokkal telített levegőben éppenséggel nem volt túlzónak mondható; lényegileg megegyezett a központi bizottmány ajánlotta módosítással, csak

¹ Közlöny, 1848. aug. 9—10. sz.

az anyanyelv jogai voltak erősebben kidomborítva benne. Tallián verőcemegyei képviselő szavaira sokan reflektáltak a felszólalók közül; néhány tüzesebb honatya neki is támadt megállapításaiért, úgyhogy Kazinczy Gábor méltányosnak látta őt megvédeni velük szemben, kiemelve, hogy a verőcei követ nem vádolta a mult országgyűléseket erőszakos beavatkozással a kapcsolt részek nyelvbeli jogaiba. Kazinczy egyébként a központi bizottmány javaslatának pártján volt; emellett nyilatkozott több nemzetiségvidéki, magyar anyanyelvű képviselő is (Nagy Samu, Zsembery Imre, Kubicza Pál); ezt ajánlotta elfogadásra Hunfalvy Pál is, azonban megjavítva a Pap Zsigmondé által. Mihályi Gábor mármarosai képviselő az eredeti szöveg mellett szólalt föl.

A két ellentétes álláspontot — a miniszterét és a szélsőségeseket — óhajtotta áthidalni Tóth Lőrinc indítványa, melynek értelmében az első három évben anyanyelvükön kapják oktatásukat a tanulók, a másik háromban pedig magyar nyelven. A magyar nyelvnek kizárólagos tanítási nyelvvül való kimondását ő is túlzásnak tartja. Ennek — az 1843. évi népiskolai javaslat felfogásához közelálló — módosításnak több pártolója volt.

Az ismertetteken kívül több más formula és javaslat is fölmerült még. Patay József azt a helyes gondolatot vetette fel, hogy a néptanítók legyenek jártasak a nemzeti-ségek nyelvében. Szintay képviselő magyar tanítási nyelvet kívánt; félti a magyar elemet, mert könnyen olvad más nemzetiségekbe, ellenkezőleg azonban nem igen történik. A szepesi Ludwig János azt javasolta, hogy ahol különböző népfajok vannak s megegyezni nem tudnak, ott, ha $\frac{1}{3}$ rész úgy kívánja, legyen magyar a tanítási nyelv. Ahol eddig is magyar volt az oktatás nyelve, ott maradjon meg. Akadt olyan vélemény is (gróf Vass Samú dobokai követé), mely szerint nem kellene kimondani, hogy a magyar nyelvet okvetlenül tanítsák.

A központi választmány fogalmazása, mint rámutatunk, hallgatólag a magyar tannyelv alapjára helyezkedést jelentette. Ebből kiindulva egészen logikus volt Frideczky Lajos indítványa, mely félreértések elkerülése

végezt az óhajtotta, hogy jelentsék ki nyíltan az oktatás nyelvéről a magyart. Ott, ahol a gyermekek a magyar nyelvet nem értik, tanuljanak anyanyelvükön, azonban a magyar természetesen ez esetben is rendes tárgy legyen. Jellemző a képviselőháznak a nemzetiségi lázongások közepette tanúsított méltányos magatartására, hogy számos hang emelkedik a nemzetiségek nyelvi jogai mellett magyar fajúak és anyanyelvűek részéről is, akik e téren minden túlzást elutasítottak. A Ház végeredményben a központi bizottmány középúton járó javaslatát fogadta el nagy szótöbbséggel, a 12. §-ra nézve némi fogalmazásbeli változtatással: »12. §. Azon növendékek, kik a magyar nyelvet nem értik, az elemi oktatást anyanyelvükön veszik«.

A következő (13-ik, régi 12-ik) §-nál általános helyesléssel találkozott a választmány véleménye a *vallásoktatás* nyilvánosságára nézve. Madarász László azt követelte, hogy a vallástanítás is ingyenesen történjék. A miniszter ezt természetesnek találta, de kifejezetten azért nem kívánta belefoglalni a szövegbe, mert nem akarta megakadályozni, hogy az illető lelkész esetleg mégis kaphasson érte valamit, pl. egyházi hatóságától. A Ház azonban az »ingyen« szó beiktatása mellett szavazott, s így a cikkely a következőképen alakult: »A vallásoktatást — melynek nyilvánosan kell történni — a növendékek ezentúl egyenesen és közvetlenül vallásuk lelkészeitől ingyen veendik«.

Még ezen a — negyedik — ülésnapon került sor a törvényjavaslatnak az *iskolák jellegére* vonatkozó pontjaira is. Ezek körül csaptak legmagasabbra a vita hullámai; itt ütköztek össze leghevesebben a radikális, konzervatív és mérsékelt irány képviselői egymással. A *közös és felekezeti iskola* körül vívott harc tölti ki lényegében a képviselőházi tárgyalások egész további idejét (három ülésnapot); a bonyodalmak során mind a miniszternek, mind a központi választmánynak javaslatát elvetette a Ház, úgyhogy csak az elnök diplomatikus közbelépése tudta a felcsapó szenvedélyeket lecsillapítani, s a helyzetet közvetítő indítvánnyal megmenteni.

A vita elején túlnyomóan a közös iskola hívei jutottak

szóhoz, — vagyis azok, akik a nyilvános, közköltségen fenntartandó iskoláknak felekezeti jellegtől való mentességét követelték. Az egyik képviselő — a miniszter és a választmány véleményével ellentétben — tapasztalatai alapján annak a nézetének adott kifejezést, hogy külföldön — sőt nálunk is — beváltak a közös iskolák. Szacs vay Imre érthetetlennek találja, hogy, ha a vallást kihagyták a rendes tanulmányok sorából, miért akarják az oktatást mégis felekezeti alapra helyezni külön iskolák állításával. Ez utóbbiak élesztik az ellentéteket, s nem a közösek. A felekezeti iskolákat mint magánintézeteket engedélyezné. Ő is, s az utána felszólaló Palóczy László és Kállay Ödön is a közös iskola mellett nyilatkoztak. Gróf Teleki Domokos — ki a központi bizottmány módosítását pártolja, — úgy látja, hogy az angliai közös iskolák, melyekre hivatkozás történt, főleg azért virágzanak, mert modernnek is egyszersmind.

Az eszmék erejét mutatja, hogy római katolikus lelkész is (Mujszer József) a közös iskola mellett foglalt állást. Mujszer hangsúlyozta, hogy tapasztalásból beszél; többféle iskola esetén nagyobbak az ellentétek. Az ő falújában háromféle vallás és négyféle nyelv van, s a gyermekek magyarul tanulnak, holott a magyar kisebbségben van. Gazdasági szempontból is jobb a közös iskola. Javasolja, hogy az eredeti javaslat 13. 14. és 15. §-a helyett mondják ki azt, hogy közös iskolák állítandók mindenütt. Képzeltető, hogy az egyházi férfiúnak csatlakozását milyen tetszéssel fogadták a közös tanítás hívei! Buday Endrének azt az ellenvéleményét, hogy a közös iskolára nincs még megérve a nép, zajjal és gúnyos nevetéssel utasította vissza az ellenpárt. Buday szerint Mujszer nem képviseli a klérus felfogását (ami igaz is volt); legyen megengedő a törvény, úgy, mint azt a központi választmány javasolja.

Közben Eötvös is felszólalt és meggyőző okfejtéssel érvelt álláspontja, illetve a választmányi módosítás mellett, melyet elfogadott. Ismételten hangsúlyozta, hogy a közös iskolát maga is célnak tekinti, ezért különítette el a vallásoktatást a tanítás többi részétől, ezért javasolta a közös iskolát a vegyesvallású kisebb községek számára.

Csakhogy e kérdés nemcsak elvi, hanem elsősorban gyakorlati természetű; a külön iskolák megakadályozása végtelen nehézségeket gördítene a nevelés ügye elé. Minduntalan felhozzák érvül a közös iskolák mellett, hogy azok a polgárok egyetértését fogják eszközölni. Ő erről nincsen meggyőződve. Az iskolázás közössége esetén is a valláskülönbség nem szűnnék meg, a gyermekek ezután is külön templomba fognak járni; — egység helyett csak azt idéznék elő, hogy az egyház ellenségévé válnék az iskolának. A vagyonos szülőknek a magánoktatás által lehetővé van téve az, hogy felekezeti jellegű iskolában neveltethessék gyermekeiket; miért vennők el e jogot és szabadságot éppen a szegényebbektől? Elrendelni az iskolakényszert, de megakadályozni külön iskolák állítását, nagy ingerültséget keltene; ezért szükséges a megengedő szerkezet.

A következő ülésnapon (aug. 8.-án)¹ az elnök jelentette, hogy több mint 25 képviselő a házszabályoknak megfelelően írásban kérte a szóbanforgó 13—15. §-ra nézve a szavazást, s így kéri, hogy a hátralevő szónokok fogják rövidre mondanivalóikat. A vita azonban változatlan erővel folyt tovább, jeléül annak, hogy igen közelről érintették a Ház tagjait a tárgyalt problémák. A vita sorra kerülő szónoka (Papp János) felpanaszolta, hogy a fölszólalások nem történnék arányosan: az elmúlt ülésen is tíz képviselő közül nyolc a választmányi javaslat ellen beszélt. Ő maga az eredeti miniszteri formula mellett van, mert a közös iskolát csak teóriának tartja. Figyelmeztet arra, hogy a francia forradalom sem tudott a vallás ellen boldogulni; az ellentétek gyökere abban van, hogy különböző felekezeteink vannak, ezt pedig nem lehet megszüntetni. A mind izgatottabbá váló hangulatban Széchenyi István gróf is felemelte szavát a helyzet tisztázására: kinyilatkoztatta, hogy a kényszernek, éppen a haza és nemzetiség érdekében, mint régebben is, most sem barátja, ezért a maga részéről tiszta meggyőződéssel a bizottmányi módosítást pártolja.

A közös iskolák hívei — a Ház nyilvánvaló többsége

¹ Közlöny, 1848. aug. 10. és 11. sz.

— ekkor már mind türelmetlenebbekké kezdtek válni, s fölényük tudatában hangosan sürgették a szavazást. A szóáradatot azonban egykönnyen megállítani nem lehetett, — habár az ellenfeleknek egymás meggyőzéséhez vajmi kevés reményük volt. A protestáns Karika János (kecskeméti képviselő) hibáztatja, hogy nem szeptemberre, a felekezetek meghallgatása utáni időre, halasztották a törvényjavaslat tárgyalását. Kijelentette, hogy a protestánsok nem fogadják el kényszerítő alakban a közös iskolázást, ezért a megengedő központi választmányi módosítás mellett van. Utána Madarász László szólalt fel, aki kinyilatkoztatta, hogy ő is protestáns, de egyáltalán nem osztja Karika nézetét, s a felekezeti iskolák ellen van. Madarász még magánintézetek fenntartásának jogát sem adná meg a felekezeteknek mint testületeknek, mert ez vallási színezetet adna az oktatásnak. Nézete szerint a népnevelés sem katolikus, sem protestáns nem lehet, hanem csakis közös oktatáson alapuló. Pap Endre tanácsos is szót emelt a cikkely védelmére: ő — mondta — a célt nézi, ezért a módok közül a legjavallatosabbat választja; nem tart azokkal, kik a fényes elméletnek alárendelik a célt, hanem az életben legtöbb eredménnyel kecsegtető eljárást fogadja el. Mondják ki elvül a közös iskolázást, de engedjék meg külön felekezeti iskolák állítását is. Nem lehet kétségbevonni, hogy a népben van vallási féltékenység. Bezerédj István is a választmányi javaslatot helyesli; teljesen közös iskolázás esetén félő, hogy a pápistaság válnék uralkodóvá. Utána több képviselő foglalt még állást a központi bizottmányi szöveg, illetőleg a külön felekezeti iskolák állíthatása mellett.

A sok fölszólalás ellenére is hátravolt az elnök bejelentése szerint még vagy 40 szónok; ezek azonban a Ház türelmetlen sürgetésére elálltak a szótól. Szavazásra várt kilencféle szerkezet: a központi választmányé (melyhez a miniszter is csatlakozott) és nyolc különböző indítvány. Az elnöklő Pázmándy Dénes összefoglalólag a következőképen tette fel a kérdést: »Azon községekben, hol egy-egy hitfelekezet iskolába járó gyermekei száma ötvenre megy, mindenik hitfelekezet számára álladalmi költségen nyittat-

hatik-e külön is¹ iskola vagy nem? Akik a permissiv forma mellett vannak, erre igennel, akik a közös iskola mellett vannak, nemmel fognak szavazni». A kérdésre igennel felelt 86, nemmel 181 képviselő (121 nem volt jelen a szavazásnál): a központi választmány javaslatát tehát, s vele együtt a minisztert is, leszavazták.

Hogy ez a kudarc — annyi küzdelem és fáradozás, annyi méltányosság és engedékenység után — milyen hatással volt Eötvösre, kit a folytonos támadások amúgyis nagyon elkedvetlenítettek, elgondolható. Széchenyi naplójában már augusztus 4.-ről írja: »Képviselési ülés löst sich à peu près auf. Madarász attackiert Pepi Eötvös... wegen seinem Gesetz. Dieser nimmt es so übel, dass ihm kein Mensch hilft, dass er »heute hab' ich ausgedient... danke ab« etc. Ich sage es an Louis Batthyány. Dieser: »Wir werden ihn schon wieder besänftigen...«² Kedvezőtlenül ítéli meg a beállott helyzetet a *sajtó* is, melynek különösen radikális része foglalkozik tüzetesebben a javaslattal (természetesen ellenzéki hangon); a konzervatívabb irányú lapok — talán a közhangulat nyomása alatt — vagy nem nyilatkoznak a törvényjavaslatról, vagy csupán a tárgyalások színtelen közreadására szorítkoznak. A »Március 15-e« szerint a törvényjavaslat »igen kevés embernek bírja tetszését, jobbról-balról csak úgy röpültek a cultusminister felé a bombák«. A lap a közös iskola mellett van, s a miniszter eredeti javaslatában Hám János primásnak befolyását látja. Elismeri, hogy Eötvös nagy lovagiassággal és szabadelvűséggel tűri az ellenvéleményt, de éppen ezért bizonyul gyengének a Házzal szemben. Eötvöst minisztertársai a lap szerint cserben hagyták, az üléseken alig Széchenyi és Deák volt látható. Sajnálja a minisztert a leszavazás miatt, s Hám Jánost okozza a bajért. Nem kívánja Eötvös kilépését a minisztériumból, bár szerinte ez ilyen »rémséges clades« után aligha lesz kikerülhető.³ Ugyan-

¹ Az „is“ szócska a naplóból hiányzik (csak a képviselőházi jegyzőkönyvben van meg); szükség rá a mondat értelme szempontjából nincs, sőt némiképp zavarólag is hat.

² Károlyi Árpád, id. m. I. k., 366. l.

³ 1848. évf. 122, 125, 126. sz.

csak ennek az újságnak hasábjain jelent meg néhány nappal később Petőfi cikke a kormány ellen, melyben ismeretes megjegyzését teszi meg a népiskolai törvényjavaslat tárgyalására vonatkozólag: »Elhagyhatnátok most azt a nevelést, mikor azt sem tudjuk, lesz-e kit nevelni vagy sem«.¹ A »Der Ungar« c. Pesten megjelenő, élénken szerkesztett liberális lap, mely minden számában bőséges teret szentel a képviselőházi vitának és a tárgyalások kritikájának (legtöbbet az összes lapok közül), ugyancsak a közös iskolázás álláspontjáról tekinti a javaslatot. Gúnyolja Eötvöst, amiért a gyakorlatban nem meri érvényesíteni elvi meggyőződését, s megállapítja, hogy a közös iskolának sok ellensége van még a törvényhozásban. A szavazással kapcsolatban leszögezi, hogy a többség a törvényjavaslatot elvben elfogadta, kivitelben azonban elvetette. A miniszter jelentős vereséget szenvedett népszerűtlen javaslatával, s ezért »állítólag lemondott«.² A »Religio és Nevelés«, a klérus hetenkint kétszer megjelenő folyóirata, a törvényhozási vitáról beszámolva, azt írja, hogy a képviselőház nagyrésze örökölte a magyar országgyűléseknek azt a régi betegségét, hogy törvényeit az elmélet látszólagos igazságaira, nem pedig »a népsympathia, jellem és hajlam szilárd alapjára« építi.³ Még a mérsékelt irányú s a kormányhoz közelálló »Pesti Hirlap« is eléggé fanyarul nyilatkozik a javaslatról. A vita megindulásakor közölt első vezércikkében⁴ hivatkozik arra, hogy a törvényjavaslat nagy elveit »Thiers, Cousin és mások oly nagyszerűen tárgyalták«; Eötvös helyzetét azonban eleve nehéznek tartja a papi jószágok, s a hitfelekezeti iskolák kérdése miatt. A közös iskolák dolgában történt döntés után ismét vezércikkben foglalkozik a tárggyal,⁵ s megállapítja, hogy az elvekről senkisé sem beszélt (ez csak részben volt igaz); egyáltalán az egész javaslat készületlenül találta a Házat. Főbaj az előkészítés rövidsége és

¹ 1848. évf. 128. sz.

² 1848. évi 185, 186, 187. sz.

³ 1848. II. félév, 18. sz.

⁴ 1848. aug. 6. sz.

⁵ 1848. aug. 11. sz.

hiányossága volt; a fennálló helyzetet a miniszter sem ismerhette jól; az alapítványi javakról sem készült el a szükséges statisztika.

A képviselőház állásfoglalása folytán támadt kényes helyzet megoldására Pázmándy Dénes házelnök vállalkozott. A következő napon (aug. 9.-én),¹ Irinyi rövid felszólalása után, mindjárt ő ragadta meg a szót. A Ház előző napon elfogadott határozatát — helyesen — úgy értelmezte, hogy az csak az állam által létesítendő iskolák közösségét mondja ki, de nem jelenti egyszersmind a felekezetek iskolaállítási jogának megtiltását is. Poroszország első a népnevelés terén, s szintén engedélyezi a felekezeti iskolákat. Adjuk meg mi is — úgymond — az egyházaknak ezt a jogot, s ez esetben maradjanak meg alapítványaik birtokában is. Ne idézzünk elő vallási villongásokat. Javasolja a szóbanforgó cikkelyek szövegéül a következőket:

»14. §. Minden községben a közállodalom által egy közös elemi iskola fog felállíttatni.« Ez a képviselőház tegnapi határozata.

»15. §. A mely községben több hitfelekezet van, szabadságában álland a külön hitfelekezetek testületének a kormány felügyelése alatt saját erejökkel külön elemi iskolát állítani, azonban csak akkor, ha azt azon felekezet többsége kívánja.

16. §. Ezen esetben a külön iskolát felállító felekezeti többség elemi iskoláira tett alapítványainak a 6. § értelmében birtokában maradván, a közös iskola fenntartására kívántató iskolaadó...« a folytatást itt nyílt kérdésnek kívánta hagyni Pázmándy, hogy t. i. az iskolaadó alól felmentessenek-e a külön iskolát állítók, vagy tartozzanak-e fizetni azt?

A házelnök javaslata, mint látható, meglehetősen eltérést mutat már a miniszter eredeti tervezetétől, s erős közeledést a közös iskola híveinek álláspontja felé; mindazáltal így sem tudta kielégíteni a radikális gondolkozású képviselőket, akik a Ház előzőnapai döntését minden felekezeti iskola ellen

¹ Az e napi vita lefolyása: Közlöny, 1848. aug. 11. és 12. sz.

irányuló állásfoglalásnak szerették volna minősíteni. Madarász László sietett is Pázmándy indítványa ellen tiltakozni, s azt úgy magyarázta, hogy mentesíteni akarja a felekezeteket a közös iskolára való adózási kötelezettség alól. Azt kívánta, hogy a felekezeti többség ne kényszerítthesse a külön iskola fenntartására a kisebbséget. Ismételten kikelt a vallási szeparatizmus, valamint a katolikus főpapok ellen, kiket a kamarilla eszközének tart (az alsóbb papság érdemeit elismeri); nézete szerint a vallásnak semmi köze sincs a községi rendszerhez és polgári élethez. A 15. §-ra nézve új szövegezést javasol (ez azonban a 16. § tartalmát is magában foglalta): eszerint mind egyeseknek, mind testületeknek megengedné kormányfelügyelet mellett iskolák állítását, úgy azonban, hogy a hozzájáruláshoz senki kényszeríthető ne legyen, sem pedig a közös iskolára szükséges községi adó alól senki fölmentést ne nyerjen. Az alapítványokat természetesen a közös iskolák számára kívánta fenntartani.

Madarász beszéde után váltakozva szólaltak fel Pázmándy javaslatának támogatói és ellenzői. Bónis Samu, Bezerédj István, Teleki Domokos gróf pártolták azt. Bónis szerint a házelnök indítványa nincs ellentétben a tegnapi határozattal, mert a közös iskolára való fizetést nyílt kérdésnek hagyta (Bónis az adózás mellett van); azt sem kívánta Pázmándy, hogy a kisebbség köteles legyen hozzájárulni a külön iskola költségeihez. Teleki Domokos ellentétet lát ugyan az előzőnap határozat és Pázmándy indítványa közt, de megállapítja, hogy olyan megszorított rendszer, mint amelyet az ellenzék akar, nálunk sokkal fejlettebb nemzeteknél sincs. Kazinczy Gábor is Pázmándy módosítása mellett van, s az elengedhetetlen francia párhuzammal igazolja állásfoglalását: az 1833.-i Guizot-féle népiskolai törvény tárgyalásánál kimondta a kamara a bizottmányi javaslat alapján azt, hogy a hitfelekezeteknek is megengedi a kormány tudta és beleegyezése mellett iskolák állítását.¹ A házelnök indítványát ajánlja elfogadásra Pap

¹ A törvényben, mint láttuk, erről ilyen alakban nincs szó, hanem csupán felekezeti iskoláknak községi címmel való felruházásáról.

Endre tanácsos is, aki kiemeli a község befolyásának fontosságát az iskolaügyre (ezért jobbak szerinte a protestáns iskolák a katolikusoknál). A papság túlságos iskolaügyi hatalma miatt aggódó képviselők megnyugtatóására megjegyezte, hogy a községi bizottsági rendszer e hatalom ellen kellő biztosítékot nyújt, éppúgy, mint a vallástanításnak az iskolából való kirekesztése is. A leendő tanítókat sem papok fogják kiképezni. A nemzetiségi képviselők — menteni akarván, ami menthető — szintén elfogadják Pázmándy javaslatát (mely legalább felekezeti iskolák keretében tette lehetővé vallási és nyelvi kívánságaik érvényesülését). Drágos János az oláhok nevében járul hozzá, de megemlíti, hogy az egész alsómagyarországi románság petícióval fordult a kormányhoz, s ettől nyelve szabad használati jogát kívánta iskolái, egyháza és belügyei terén. A románajkú nép óhaját Eötvös eredeti javaslata képviselte; ő elismeri a magyar nyelv elsőbbségét, de nem lehet kényszeríteni a gyermekeket anyanyelvük megtagadására. Kívánja, hogy az 5%-os iskolai adót minden felekezet a maga iskolája javára fordíthassa.

Az ellenzék szónokai (Zsembery Imre, Perczel Móric, Nyáry Pál, Papp Pál) Pázmándy javaslatával szemben Madarász indítványának fogták pártját. Zsembery szerint a meglevő felekezeti iskolákat kellene államosítani s közös iskolákká átalakítani, mert a tervezett új iskolákra aligha lesz elég pénze az államnak. Perczel Móric hibáztatja, hogy a miniszter jelen körülmények között ily nagy kérdések megoldásába bocsátkozott. A Pázmándy említette vallási villongásokat a kultuszminiszter maga idézte föl törvényjavaslatával. A katolikus papság javait át kell vennie az államnak. Kívánja, hogy a felekezeti kisebbség ne legyen kényszeríthető a külön iskolába; s ne mondják ki azt sem, hogy az alapítványok a felekezetek kezén maradnak. Nyáry Pál szerint a javaslatban megnyilatkozó elv nem igazi meggyőződése a miniszternek, aki csak a reakciótól való aggodalmában állott amellé; a reakciót azonban nem kibékíteni, hanem kiirtani kell. A Ház tegnapi határozatával a közös iskolát elvül kimondta, s ezzel a nevelést felszaba-

dította az egyház befolyása alól. Papp Pál az alapítványoknak a közös iskolákra való fordítását kívánja, mert a tervezett 5%-os adó kevés lesz e célra.

A szünni nem akaró ellenzékieskedéssel szemben végre Deák Ferenc is fölemelte súlyos és megfontolt szavát. Kijelentette, hogy ő a haza jelen körülményei közt hibás lépésnek tartja ugyan annak kimondását, hogy az állam által szervezendő iskolák közösek, de meghajlik a tegnapi háztározat előtt. Megtiltani azonban a felekezeteknek iskolák állítását, s alapítványaikat lefoglalni: ezt az állam megteheti erőszakkal, joga azonban nincsen hozzá. A katolikus alapítványok függő helyzetére nem lehet hivatkozni, mert ezek nem csekély része magától az államtól származott; a protestánsok és óhitűek alapítványai azonban magánalapítványok, s ha ezeket az állam tiszteletben nem tartja, vét a magántulajdon elve ellen és önkényt gyakorol. Nem elméleti értékű törvényt kell alkotni, mert azt az élet meghazudtolja. Azt a körülményt, hogy különböző hitfelekezeteink vannak, ignorálnunk nem lehet. Óvakodnunk kell e nehéz időkben minden vallási surlódástól. Ha ők (a képviselők) felvilágosultak is és mentesek az előítéletektől, a nép egészen másképen gondolkodik. A nép ragaszkodik vallásához, a formához még inkább, mint a lényegéhez; érzületét megsérteni pusztá elmélet kedvéért vétek a nemzet biztonsága ellen. A közös nevelés nem fogja a felekezeti ellentéteket megszüntetni; de még ha úgy volna is, nem alkalmasak a próbálkozásra a jelen viharos pillanatai. A sokat hangoztatott szabadság, egyenlőség, testvériség elvei is óvaintenek a felekezetek ellen alkalmazandó kényszereszközöktől. Éppen, ha a reakciótól félünk, nem szabad így eljárunk, mert ezzel a leghatalmasabb fegyvert és ürügyet szolgáltatjuk számára. Óvatosaknak kell lennünk, mert egy nemzet tette le sorsát kezünkbe. Ezért pártolja Pázmány Dénes indítványát, mely tiszteletben tartja a tulajdonjogot, s a nép vallásos érzelmeit sem sérti.

Deák Ferenc erős okfejtésű, bölcs állásfoglalása, mely lényegileg azonos Eötvösnek a kérdésre vonatkozó felfogásával, jótékony hatást tett ugyan az ellentétek közt hányódó

vélemények meggyőzésére, ám nem tudta megakadályozni a szélső ellenzéknek a javaslat ellen intézett — utolsó — kirohanását. Madarász József¹ egyaránt fordul Deák és Pázmány ellen, követelve, hogy mind a községi adó, mind az alapítványok csupán közös iskolák céljaira legyenek használhatók. Bezerédj László is Deák ellen támad, s inkább elhalasztani kívánja a javaslatot, semminthogy az a Pázmány indítványozta formában váljék törvénné. Utána Klauzál Gábor miniszter foglalta össze okos beszédben a Pázmány javaslata mellett szóló érveket. Rámutatott arra, hogy a délvidéki lázadást is vallási és nyelvi ürügyekkel szítják a felbujtók, éppen ezért veszedelmes volna a vál-lásfelekezeteknek megtiltani külön iskolák állítását; különben is hol maradna ilyen erős korlátozás mellett a sokat emlegetett liberalizmus? Palóczy László is felszólalt, mégpedig a házelnök módosításai ellen, a szívének kedves közös iskolák ügyét ajánlva megegyeszer a képviselők figyelmébe. Végül zárószó jogán Pázmány Dénes került ismét sorra, s hatalmas beszédben ügyesen verte vissza az elhangzott támadásokat. Kiemelte, hogy az ellenzék főleg azt a pontot támadta, melyet ő maga is nyílt kérdésnek hagyott, hogy t. i. adózzanak-e a közös iskolára a külön intézetet állítók vagy sem? Ő maga, az első beszéde alkalmával az elnöknek átadott indítványában, már eleve a fizetés mellett volt, s a kérdést pozitíve meg is oldotta ott már akként, hogy mindenki tartozzék a közös iskolára fizetni; — csupán taktikai okokból nem hozta nyilvánosságra mindjárt állásfoglalását. Az sem áll, hogy az ő javaslata ellentétben volna az előzőnap házhatározattal. A tegnapi ülésen csak azt fogadták el, hogy ha több felekezet van is valahol, az állam részükre nem nyit külön-külön iskolát; arról azonban, hogy megengedjék-e a felekezeteknek iskolák állítását, még nem határoztak. Nem ő, hanem az ellenzék helyezkedik szembe a Ház határozatával, mert a már elfogadott 3. § megengedte egyes személyeknek magániskolák állítását, s így, helyesen, nem lehet megtagadni e

¹ A naplóból nem derül ki, hogy ifj., vagy idb.-e ?

jogot a felekezetektől sem. A közös iskola előnyéről gyakorlatilag kell meggyőzni a népet. Magyarországon *vannak* hitfelekezetek: ezt a tényt tudomásul kell venni. Az alapítványokat illetőleg kijelentette, hogy ő csak az elemi iskolaiakról beszélt, és e tárggyal kapcsolatban most csakis azokról lehet szó. Mivel látja, hogy egyesek nagy súlyt vetnek arra, hogy a felekezeti kisebbség ne legyen kényszeríthető a többség által felállított iskola költségeihez való hozzájárulásra, ő sem ellenzi ennek határozott kimondását, s benyújtja az erre vonatkozó módosítást.

Madarász Lászlónak, mint ugyancsak indítványtevőnek, reflektáló szavai után végre kitűzhetette az elnök a szavazást. Minthogy tízféle indítvány és módosítás várt eldöntésre, meglehetősen zavar támadt a sorrend körül, ezért a határozathozatalt másnapra halasztották. Ezen, a javaslat tárgyalására fordított hetedik ülésnapon (aug. 10.)¹ a jegyző felolvasta az ajánlott különböző szervezeteket, melyek általában vagy Pázmándy, vagy Madarász javaslatainak szellemében készültek (kisebb-nagyobb eltérésekkel és módosításokkal). A Ház Pázmándy és Madarász indítványait ítélte a legfontosabbaknak, s ezért elsősorban ezekre nézve óhajtotta megejteni a szavazást. Madarász szövegezése végleges alakjában a következőképen hangzott: »Fenthagyatván a 3. § értelmében mind az egyeseknek, mind az e végett alakulandó társulatoknak — ön saját erejükből, kormányi felügyelés mellett — magános tanintézeteknek felállíthatása; de úgy, hogy ezáltal a közös nevelőintézet községi terhe alól senki is ki nem vétetik, — sem senki is a köznevelő intézeteknek 6. §-ban fentartott közvagyonához bármi szín alatt is jogot nem következtethet«.² Az elnök először Pázmándynak (a 15. §-ban.

¹ Naplója: Közlöny, 1848. aug. 12. sz.

² Az indítvány fogalmazása láthatólag kissé zavaros. Megemlíjtük a többi között még Szirmay Ödön javaslatát, mely kimondaná azt, hogy a községi elemi iskolák közösek; egyesek és felekezetek állíthatnak iskolákat, ezek azonban csak magánintézeteknek tekinthetők; a közös iskolára mindenki tartozik adózni, s az elemi-iskolai alapítványok a közös iskoláktól el nem vonhatók.

kibővített) javaslatát tűzte ki névszerinti szavazásra, amelyet a Ház nagy többséggel (231 szóval 84 ellen) el is fogadott; ezáltal a Madarásznak s a többi képviselőnek indítványairól való döntés fölöslegessé vált.¹ A sokat vitatott három cikkely végleges szövege a következő lett:

»14. §. Az álladalom által minden községben közös iskola állíttatik.

15. §. Amely községben több hitfelekezet van, szabadságában álland a külön felekezeteknek a kormány felügyelése alatt saját erejükkel külön elemi iskolát állítani. De csak a felekezeti többség kívánatára, a kisebbség² semmi esetben nem készíthetvén, hogy e külön iskola fentartására szükséges költségekhez járuljon.

16. §. A külön iskolát állító felekezeti többség elemi iskoláira tett alapítványainak a 7. § értelmében birtoká-

¹ Pázmándy javaslata mellett szavazott többek közt: Bezerédj István, Deák Ferenc, Drágos János, Fábián Gábor, Hunfalvy Pál, Kazinczy Gábor, Pap Zsigmond, Teleki Domokos, Vörösmarty Mihály stb. Ellene: Bezerédj László, Frideczky Lajos, Irinyi József, Irányi Dániel, Kubinyi Ferenc, ifj. Madarász József, id. Madarász József, Madarász László, Mujszer József, Nyáry Pál, Palóczy László, Perczel Mór, Román Ferenc, Szacsвай Imre, Zsembery Imre, Táncsics Mihály, Teleki László, Tallián Ede. Nem volt jelen 70 képviselő. A „Március 15.-e” azt írja a szavazással kapcsolatban, hogy egyes miniszterek a kabinetből való kilépésükkel fenyegetőztek arra az esetre, ha Pázmándy javaslatát elvetnék, vagy a törvényjavaslatot vissza kellene vonni (Kossuth is tárcáját kötötte a javaslatához); ez készítette a Házat fenti döntésre (1848. 126. és 127. sz.). Csengery Antal (id. m. 221. l.) szintén úgy nyilatkozik, hogy Kossuth (s természetesen Eötvös is) további maradásukat tették függővé a javaslat sorától. (Madarász László is célzott ilyen híresztelésekre a szavazás utáni napon mondott beszédében.) Egyébként Pázmándy javaslata választóvizeként hatott a közös iskola táborára. Az előzőnap határozat többsége ugyanis — mint arra Klauzál Gábor beszédében rámutatott — kétféle elemből tevődött össze: azok is nemmel feleltek a feltett kérdésre, akik semmiféle külön (felekezeti) iskolát nem akartak engedélyezni, és azok is, akik csupán állami költségen nem óhajtották felállítani azokat. Az utóbbiak a következő napon természetesen Pázmándy oldala mellé állottak, s így vele szemben csupán a felekezeti iskolák határozott ellenzői maradtak.

² A „kisebbség” szótól e § végéig terjedő rész Pázmándynak második beszéde alkalmával pótlólag benyújtott módosítása (l. 250. l.).

ban maradván, a közös iskola fentartására kívántató községi adó rovata alól föl nem mentetik.«

Ezután áttért a Ház a még hátralévő pontok letárgyalására, ami most már, a vihar lezajlása után, gyorsan és símán ment. A 17. (régi 16.) §-nál Irányi Dániel azt a módosítást ajánlotta, hogy a *tanítók kinevezése* a kormánytól függjön. Nem centralisztikus hajlam, hanem nemzeti szempontok indítják őt — úgymond — erre a kívánságra; igaz, hogy községi választás esetén is csak okleveles jelölt lehet tanítóvá, de a többség mégis kihasználhatja a helyzetet a maga nemzetisége javára. Ha a kormánykinevezés csorbítja is némileg a község szabadságát, fölér ezzel az, hogy a magyar nemzetiséget nem tesszük ki veszélynek és érdekeit nem kockáztatjuk. Eötvös azonban, Irányinak válaszolva, ellenezte a központi kinevezést: az állam feladata csupán az általános követelmények előírása a tanítói pályára nézve; azt azonban, hogy kit válasszanak meg tanítóvá, a községnek kell legjobban tudnia, ennek eldöntésére a centrális kormány nem alkalmas. Nemzeti szempontból sem állhat be veszély, mert a magyar nyelv tudása s a tanítására való képesség nélkül a törvény értelmében senkisé is lehet tanítóvá; azt pedig, hogy belülről mint érez valaki, szintén nem a kormány, hanem a község ítélheti meg jobban. Eötvös optimisztikus álláspontja ellen — különösen az azóta elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján — komoly meggondolásokat lehet támasztani; a központi választmány, mint láttuk, már szükségesnek találta a község tanítóválasztási jogának bizonyosfokú megszorítását. Nyáry Pál a vita további során azt ajánlotta, hogy a 17. § elején mondják ki a községi iskoláknak az egyház minden befolyásától való mentesítését. Kazinczy Gábor szerint azonban a papságot mégsem lehet az iskolaügynél egészen mellőzni, mert ez esetleg a község jótekonny hatásának kockáztatásával járna az iskolára. Rá kell bízni ezt a dolgot a községre. Bezerédj István hasonló véleményét fejezte ki. A Ház végeredményben a központi bizottmány javaslatának megfelelően fogadta el a cikkelyt a következő fogalmazásban: »17. §. A községi iskoláknak

egyenes felügyelése a községek által választandó bizottmányokat illeti; valamint ezeket fogja illetni a tanítók választása azok közül, kik kellő bizonyítványt birnak arról, hogy a nevelési pályára elkészültek. A tanítók választása azonban, és törvény által meghatározandó esetekbeni elbocsátása a kerületi bizottmányok, s illetőleg a közoktatási minister felügyelete mellett eszközöltetik.

Palóczy utólag egy hozzátoldást indítványozott e pont-hoz, azt t. i., hogy az elemi iskolai tanítók semmi másféle hivatalt ne viselhessenek. Zsembery fontosnak tartja Palóczy javaslatát, azonban úgy látja, hogy a miniszter külön javaslatot óhajt kidolgozni a tanítóságról, ezért célszerűnek tartaná ennek megvárását. A Ház is erre az álláspontra helyezkedett.

A *tanítóképző-intézetekről szóló 18. (régi 17.) §-sal* kapcsolatban egyik képviselő azt ajánlotta, hogy csak képző-intézetet végzettek lehessenek tanítókká; véleménye szerint előbb kellőszámú tanítóképző-intézetet kellene állítani, s csak azután rendezni a népoktatásügyet. A Ház a pontot változatlan alakban hagyta meg, a 19. (18.) *cikkelyt* pedig a bizottmányi módosítás értelmében fogadta el.

A törvényjavaslat utolsó pontjánál Fábián Gábor szólalt fel, s a *kisdedóvás* ügyét ajánlotta a törvényhozás figyelmébe. Kiemelte, hogy a kisdedóvók szervezése az ország közóhaja volt, s azok minden akadály ellenére is örövendetesen fejlődnek. A kisdedóvók igen alkalmasak a különböző népfajok és vallásfelekezetek egybeolvadásának elősegítésére; erős magyarosító eszközök, s legjobb előkészítői a közös iskolának. Az elemi iskola és kisdedóvó-intézet egymással szoros kapcsolatban van, ezért az államnak a kisdedóvásnál kell kezdenie az iskolaügy rendezését. Mindezeket figyelembe véve, azt javasolta, hogy a miniszter a készítendő részletes népiskolai törvény keretébe a kisdedóvás ügyét is vonja bele. Eötvös örömmel járult az indítványhoz, mert a kisdedóvást, mint a népnevelés alapját, fontos dolognak tartja; az elemi iskolákkal kapcsolatos óvodák, nézete szerint, csekély költséggel az egész országban létesíthetők. Az elnöklő

Pálffy János alelnök¹ azonban a Fábián ajánlotta változtatást — kissé visszasan — önálló indítványnak fogta föl (minthogy ez a kisdedovásról szólt, napirenden pedig az elemi-iskolai törvényjavaslat szerepelt), s így, habár a módosítást a miniszter is elfogadta, az *utolsó* (20., régi 19.) *cikkely* szövege változatlan maradt.

Ezzel a képviselőház befejezte a küzdelmes sorsú elemi-iskolai törvényjavaslat részletes tárgyalását. Azonban még az utolsó pillanatban is, közvetlenül a vita lezárása előtt, történt egy utolsó kísérlet az egész kérdésnek elhatalasztására. Teleki László gróf szólalt fel ilyen értelemben, hangsúlyozva, hogy távol áll minden pártszenvédélytől a népiskolák kérdésében; azonban a javaslat a különböző indítványok és módosítások következtében annyira elváltozott, hogy e végső alakjában csak igen keveseknek tetszik. Kétféle elvből lehet szerinte a népnevelés kérdésében kiindulni: a központosítás eszméjéből, vagy a teljes nevelési és oktatási szabadságból. E törvényjavaslat úgy, amint van, egyiknek sem felel meg. Van benne centralizáció, de szabadság is; a hitfelekezeteknek megadja az iskolaállítási jogot, — de kényszeríti őket arra, hogy a közös iskola terheihez is hozzájáruljanak. E törvényjavaslat nyomán nem csend és nyugalom fog bekövetkezni, hanem ingerültség, — nagyobb, mintha a két rendszer (centralizmus és oktatási szabadság) közül bármelyiket is elfogadták volna. Jó eredmény lesz-e az, ha az állam közös iskolákat állít fel, azonban elvonván az erre szolgáló eszközt: az alapítványokat, több milliónyi kiadásba fog így keveredni? E törvényjavaslatban különféle többség akarata nyilvánul, s lehet, hogy végeredményben most senki sincs vele megelégedve. Halasszák a kérdést boldogabb időkre, akkor majd egészet alkothatnak, nem ilyen fércelt munkát. Felhívja a közoktatásügyi minisztert, hogy mivel véleménykülönbség van a szönyegen lévő tárgyban, s az elemi iskolákat egyik rendszer szerint sem szervezhetik meg, — a jelenlegi alak pedig

¹ Pázmándy Dénes t. i., maga is részt vevén a vitában, neki adta át az elnöklést.

csupán keverék két ellenkező rendszerből: vonja vissza javaslatát; ha pedig ez nem volna lehetséges, halasszák tárgyalását akkorra, mikor csend és béke lesz az országban.

A miniszternek még egyszer védelmébe kellett vennie a szerencsétlen javaslatot, mely pedig e végső alakjában már éppannyira volt az övének, mint a másokénak mondható. Kijelentette, hogy a tanácskozások lefolyta után most már csak a Háznak van joga a javaslat visszavonására. Egyébként — jegyezte meg Teleki ellenvetéseire — tökéletes népnevelési törvény a világon sehol sincs; olyan pedig, mely csak *egy*¹ elven alapulna, nem is lehetséges, mert a népnevelés jó és célszerű elrendezéséhez mind az állam felügyeletére, mind a község befolyására egyaránt szükség van. Ezt a kérdést elméletileg, egyik vagy másik elvből kiindulva nem lehet megoldani, hanem csakis gyakorlati alapon; s ha egyszer rendezték, újból s újból rendezni kell, mert nevelési törvény nem lehet más, csak ideiglenes. Két okból ragaszkodott e törvényjavaslat tárgyalásához: először, mert ismerni óhajtotta a törvényhozás nézetét a a népoktatásügy alapelveire nézve, hogy ezáltal a részletes népnevelési rendszer kidolgozása lehetővé váljék; másodszor pedig azért, mert így ki van jelölve a közoktatási miniszter elé az irány, melyben addig is gyakorlati javításokat eszközölhet. Bizonyosra veszi, hogy e törvényjavaslat alapján, ha nem is roppant nagy, de mindenestre fontos eredményeket fog már félév múlva a miniszter — akár ő lesz az, akár más — a törvényhozásnak jelenthetni.

A miniszter után még Bezerédj István szólalt föl támogatólag, s mint a legilletékesebbek egyike bizonyította, hogy tökéletes és minden kívánságnak eleget tevő népnevelési törvényt alkotni nem lehetséges. Ezután az elnök

¹ Ez az „egy“ szócska nincs meg a képviselőházi napló szövegében, de nyilvánvaló — a Teleki László beszédével való egybevetés alapján, — hogy csak sajtóhiba vagy hiányos gyorsírói feljegyzés folytán maradtatott onnan ki (ami egyébként a képviselőházi közlésekkel kapcsolatban elég gyakran előfordult).

a házsabályok értelmében kitűzte másnapra a szavazást. Ezen az augusztus 12.-i ülésen az elemi iskoláról szóló törvényjavaslatot nagy többséggel elfogadta a képviselőház.

Eötvös alkotásának kálváriája azonban ezzel még nem fejeződött be. A képviselőház által megszavazott javaslat augusztus 14.-én a *felsőház* elé került, mely úgy határozott, hogy nem tárgyalja azt azonnal, hanem előbb bizottság elé utalja. E bizottságba tizenhat tagot választottak meg (egyháziakat s világiakat vegyesen), köztük Perényi Zsigmond bárót, a felsőház alelnökét, Ráday Gedeon grófot, Jósika Miklós bárót, Lonovics püspököt s másokat.¹ A bizottsági jelentést Perényi báró terjesztette be az aug. 25.-i ülésen.² Előre látható volt, hogy a javaslatot, mely már a képviselőházi tárgyalások folyamán annyi nehézséget és bonyodalmat okozott, és, ha enyhített formában is, mégis csak az ottani radikálisabb felfogású többség akaratát fejezte ki, a mérsékeltebb irányú felsőház aligha fogja magáévá tenni. Perényi Zsigmond báró a bizottsági vélemény indokolásában kiemeli, hogy a népoktatás igen fontos tárgy, de éppen ezért óvatosan kell rendezése körül eljárunk. A legbölcsebb törvényhozási intézkedés is csak akkor lehet eredményes, ha megnyeri a nép bizalmát és egyetértést eszközöl. A törvényjavaslat elveinek vitatása nem tanácsos jelenleg, midőn »nagyon szétágaznak a hajlamok a külön hitfelekezetekben, s messze terjednek a vágyak s a jogokról és köteleességekről való eszmék«. Mindent, ami ürügyül szolgálhatna a feszültség növelésére, kerülni kell. Figyelemmel volt a bizottmány a mult országgyűlés rendelkezésére is, mely a felekezetek kihallgatását kívánta, mert ezáltal vélt egyetértést eszközölhetni. Most minden erőt a rend helyreállítására kell fordítani; a törvényjavaslat életbeléptetésére amúgy sincs egyelőre remény; pénz sincs e célra, azért legjobb e tárgyat az országgyűlés legközelebbi ülésszakára halasztani. Ezután előterjesztette a felsőházi bizottmány

¹ Közlöny, 1848. aug. 15. sz.

² Az egész ülés lefolyását l. Közlöny, 1848. aug. 27. sz.

»Vélemény«-ét¹ az elemi-oktatási törvényjavaslat tárgyában. Ez is hangsúlyozza a célszerűen rendezett elemi oktatásnak fontosságát a népek vallási és polgári erényei szempontjából; — azonban tekintettel arra, hogy jelenleg minden surlódás kiküszöbölésére kell törekednünk, s minden erőnket a haza napról-napra aggasztóbbá váló helyzetének megmentésére, s a csend és béke helyreállítására kell fordítanunk: nem tartja célszerűnek ily nagyjelentőségű kérdésnek eldöntését, sőt még elvi kidolgozását sem; ezért azt az országgyűlés legközelebbi egybeültére tartja halasztandónak. Támogatja a bizottságot e véleményében az a felfogása is, hogy az 1848:XX. tc.-nek a felekezetek meghallgatására vonatkozó rendelkezésében látja a legcélszerűbb módot és eszközt a szétágazó nézetek kiegyenlítésére.

A miniszternek még egyszer fel kellett sorakoztatnia összes érveit javaslata mellett. Kifejtette újból, hogy a törvénybe iktatott egyenlőség csak úgy lehet tényleg valósággá, ha az a műveltség egyenlőségén alapszik; a nehézségek halasztás helyett inkább mielőbbi sürgős munkára serkentenek. Az 1848:XX. tc. következtében — amely az oktatás költségeit az állam terhének nyilvánította, — az iskolamesterek amúgy is csekély jövedelme még jobban megcsappant, sőt sokhelyütt meg is szűnt. A javaslatában indítványozott 5%-os községi iskolaadó pótolni tudná nagyrészt az elmaradt jövedelmet; enélkül azonban a tanítóság a legsanyarúbb jövőnek néz elébe. Ami a hitfelekezetek közötti surlódások elkerülését illeti, ezt felfogása szerint éppen akkor tesszük lehetővé, ha az 1848:XX. tc.-ben röviden kimondott elveket mielőbb bővebben kifejtjük és megfelelő formába öntjük, s az egyházakkal szoros kapcsolatban lévő iskolaügyben megnyugtató módon intézkedünk. E törvényjavaslat ellen emelhetők kifogások, — de az bizonyos, hogy senkinek vallásos meggyőződését nem sérti, sőt az ingerültség lecsillapítására alkalmas, mert megengedi a külön felekezeti iskolák felállítását, s az oly fontos alapítványi kérdésben is meg-

¹ 1848.-i orsz. gyűl. irományai, 48. sz.

hagyja az eddigi állapotot. Az 1848:XX. tc. a hitfelekezetek meghallgatását nem a nevelési elvek tekintetében teszi kötelezővé, hanem az egyházi és iskolai szükségletekre nézve. Az iskolák megjavítása és részletes nép-oktatási tervzet készíthetése céljából a miniszternek ismernie kell a törvényhozás felfogását az alapelvekre nézve: ezért tartja szükségesnek — a bizottmány véleményével ellentétben — a javaslat tárgyalását.

Azonban minden érv hiábavaló volt. Eötvös után id. Pázmándy Dénes szólalt fel, s azt ajánlotta, hogy főleg a haza veszedelmes állapotát emeljék ki az elhalasztás okául; így megkímélnék a képviselőház és a miniszter érzékenységét, s tompítanák határozatuk életét. A főökhöz hozzátenné még azt, hogy részletes javaslat előterjesztése nélkül amúgy sem lehetne e törvényt életbeléptetni; néhány hónap múlva új ülésszaka lesz az országgyűlésnek, akkor mindezt nyugodtabban megtárgyalhatják. Pázmándy után Beöthy Ödön próbált még szépségtapaszt ragasztani a felsőház várható állásfoglalására azzal, hogy elismerését fejezte ki a miniszterrel szemben, aki a törvényjavaslat benyújtásával köteleességét teljesítette. A törvényhozás helyzete azonban — hangsúlyozta — igen nehéz, mert a nevelésügy sok érdekkal van összefonódva, ezért csak zavartalan időkben lehet azt megoldani. Rendszeres törvényt, mely életbeléptethető volna, jelenleg alkotni úgysem lehet. Pénzerőt azonban, javítások megtételére, az elhalasztás mellett is rendelkezésére kellene bocsátani a miniszternek.

Ezután a felsőház elfogadta id. Pázmándy Dénes javaslatát, s a következő *határozatot* hozta az elemi-oktatási törvényjavaslat tárgyában:

»Az elemi iskolák felállítása és minél előbbi célszerű rendezése, mint a népek vallásos és polgári erényességöknek legbiztosabb tényezője, — a felsőháznak is őszinte buzgó óhajta, melynek sikeresítését azonban a jelen aggasztó körülményei annyival inkább nehezítik, minthogy ezek azon időponttól kezdve, melyben az elemi iskolák rendezése a képviseleti háznál tanácskozás alá vétetett, foly-

ton s napról napra súlyosodtak, úgyhogy azok már most egyéb üdvös tárgyakat háttérbe szorítva, az országgyűlés tevékenységét és a hazának minden erejét igénybe veszik, és különben is az ország közelebbi egybegyűlésének kezdete csak kevés hónapokig lehetne elhalasztható, amikorra nemcsak az általános elvek, hanem azoknak részletes és gyakorlati alkalmazása is kidolgozva az országgyűlés elébe terjesztethetik, ameddig az általános elveket úgysem lehetne életbe léptetni: — a felsőház azon meggyőződésben van, hogy ezen elemi iskolák rendezése ezen országgyűlés legközelebbi egybegyűlésére lenne halasztandó.¹

Az elemi-iskolai törvényjavaslat tehát, annyi akadály legyőzése után, végül mégis csak zátonyra jutott. Ha a balsiker okait keressük, csak részben lehet azokat a sokszor hangoztatott rendkívüli idők nehézségeiből magyaráznunk. Az bizonyos, hogy a körülmények nem voltak kedvezőek hasonló kérdések tárgyalására; azonban 1868-ban, zavartalan béke idején, éppen olyan heves harcok dúltak a készülő népiskolai törvény elvei és rendelkezései körül, mint előbb 1848-ban, s akkor is csak hosszas fardozások után sikerült a válsággal fenyegető ellentéteket kiküszöbölni, s a megegyezést létrehozni. A bajok gyökere mindkét alkalommal részben nemzetiségi, de főleg és elsősorban kényes felekezeti viszonyainkban rejlett. Ez utóbbiak terén lényeges változást hozott éppen az 1848.-ik év: a katolicizmus elvesztette addigi államvallási jellegét, anélkül, hogy a többi bevett felekezethez hasonlóan önkormányzati jogokhoz jutott volna, s így érthető, hogy a legnagyobb erővel védte iskoláit, melyeket az egyházügy lényeges tartozékainak tekintett; a protestánsok viszont éppen ekkor érték el a teljes vallási egyenjogúságot, s emellett természetesen változatlanul ragaszkodtak sok áldozattal szerzett iskolai autonómiájukhoz is. Tetézte a

¹ 1848.-i orsz. gyűl. irományai, 52. sz. A felsőház átküldte határozatát a képviselőháznak; ez a szabályok értelmében annak kinyomtatását és az osztályokban való tárgyalását rendelte el. (Képv. házi jegyzőkönyv, 1848. aug. 29.-i ülés.) Erre azonban már aligha került sor.

nehézségeket a nagy erőre kapott radikálizmus egyházellenes irányzata is, mely minden felekezeti gondolat ellen éles harcot hirdetett, s ezzel az egyházakat csak még szívesebb védekezésre ösztöklélte. Az elemi-iskolai törvényjavaslat fölött nagy érdekek csaptak össze, s ezek összeegyeztetése, a felszított indulatok tüzeiben, órák és napok leforgása alatt nem sikerülhetett.

*

Eötvös József báró javaslata azonban a felsőház kedvező döntése esetén sem válhatott volna már törvénné. Nemzet és korona között mind élesebbé és súlyosabbá váltak az ellentétek, s ennek következménye az első független, felelős kormánynak 1848. szeptember 11.-én bekövetkezett lemondása lett. Eötvös neve szerepel ugyan még az új kormánylistán, azonban ez a Batthyány-féle kabinetalakítási kísérlet megghiusul. Szeptember 25.-én szólal fel utoljára Eötvös az országgyűlésen; néhány nappal rá, látván szereplése kilátástalanságát, távozik hazájából.¹

¹ Munkám befejezése előtt meg kell emlékezni még azokról a tanulmányokról, melyek az előzőekben külön idézve nincsenek ugyan, de Eötvös József br. életére és működésére becses jellemzéseket és felvilágosításokat nyújtanak. Így mindenekelőtt Gyulai Pálnak a Kisfaludy-Társaságban tartott emlékbeszéde (Emlékbeszédek, Bp. 1902²), s Lónyay Menyhért gr.-nak a Tudományos Akadémián mondott megemlékezése (Magy. Tud. Akadémia évkönyvei, XIII. kötet, VI. drb. Bp. 1876.); azután Falk Miksa (Kor- és jellemrajzok, Bp. 1903.) és Pulszky Ferenc (Jellemrajzok. Magyar Könyvesház 148—150. sz. Bp. é. n.) jellemképei, valamint Zichy Antal visszaemlékezése (Emlékbeszéd br. Eötvös József fölött, Nemzeti Nőnevelés 1888. márc.); utóbbi kettő Eötvös 1848. évi miniszterségéről is tartalmaz adatokat. (Pulszkytól Eötvöst illetőleg l. még „Életem és korom“ c. memoárjainak különösen I. k.-t is.) Ide kell soroznom Voinovich Géza jeles Eötvös-tanulmányát is (Eötvös József br. összes műveinek idézett kiadásában, XX. kötet.) Az Eötvösre vonatkozó irodalomtörténeti és esztétikai jellegű értekezések mellett (minők Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Erdélyi János, Beöthy László, Bodnár Zsigmond, Péterfy Jenő ismert tanulmányai) kiemelem azokat a dolgozatokat, melyek Eötvössel mint kulturpolitikussal foglalkoznak (főleg második minisztersége szempontjából); ilyenek: Imre Sándor, Eötvös nézetei az oktatásra vonatkozó állami jogokról és kötelességekről.

Eötvös József br. visszavonulásával az első magyar közoktatásügyi minisztérium története érdemileg lezárul. Lemondása után előbb a nádornak, majd a honvédelmi bizottmánynak rendelkezéséből Szász Károly államtitkár veszi át a vezetést, aki megkísérli még egy-két, miniszterétől kiindult kezdeményezésnek a lehetőségekhez mért továbbfolytatását; azonban a fővárosnak az év végén bekövetkezett megszállása még e szerény próbálkozásoknak is véget vet. A kultuszminisztérium debreceni működése — a helyzet természete, de az iratok tanúsága szerint is — csak a legszükségesebb adminisztratív teendőkre és egyházi segélyezésekre szorítkozott; az 1849. május 2.-án miniszterségre lépő Horváth Mihálynak, ha voltak is tervei, megvalósításukhoz hiányzott a lehetőség és mód. Egy hónapi budapesti tartózkodás után a kormány ismét menekülni kényszerül; következik Szeged, Arad, utána Világos, — s vele együtt az öncélú magyar kulturpolitikának két évtizedre szóló elhantolása is.

ről (Magyar Paedagógia, 1900); u. ötle: Br. Eötvös József művelődési politikája („A magyar nevelés körvonalai“ c. művében. Bp. 1920.); Ballagi Aladár, Br. Eötvös József közoktatási politikája (Bp. 1907.); Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. XVII—XVIII. közlemény: Br. Eötvös József (Nyugat, 1911.); Berzeviczy Albert, Br. Eötvös József mint kulturpolitikus (Budapesti Szemle, 1913.); Dóczy Imre, Br. Eötvös József, mint a magyar közoktatásügy szervezője (Magyar Paedagógia, 1913.); Kornis Gyula, Eötvös és az állampolgári nevelés (Néptanítók Lapja, 1926.) — Nem kell külön mondanom, hogy az eddig nyilvánosságra került Eötvös-leveleket is valamennyit áttanulmányoztam tárgyam szempontjából.

Kiigazítások.

16. l. a jegyzetben, fölülről a 6. sorban egyházmegye helyett *egyházkerület*.
35. l. fölülről az 5. sorban iskolában h. *iskolákban*.
44. l. alulról a 2. sorban körösi után közbeszúrandó g. *kat.*
48. l. a lapszámjelzésben 8 helyett 48.
52. l. a 4. sz. jegyzetben hivataluk, katedrájukat, fizetésüket helyett *hivatala, katedráját, fizetését*.
56. l. fölülről a 9. sorban Augustianum h. *Augustinianum*.
66. l. alulról a 9. sorban közoktatásügyi után közbeszúrandó *miniszteri*.
71. l. a jegyzet 5. sorában mely helyett *melyek*.
71. l. a jegyzet 6. sorában fennáll helyett *jennállanak*.
87. l. a 2. sz. jegyzet 4. sorában figyelmeztése helyett *figyelmeztesse*.
91. l. a jegyzet utolsó sorában fejezet helyett *fejezetében*.
99. l. a lapszámjelzésben 9 helyett 99.
136. l. jegyzetében B. József helyett *János*.
181. l. fölülről a 8. sorban óvónőképző helyett *óvónőképzők*.
208. l. alulról a 8. sorban néptanító-intézetek helyett *néptanítóképző-intézetek*.
-

Név- és tárgymutató.

- A**bszolutizmus (felvilágosult) 1, 32.
abszolutizmus (magyarországi) 85, 116.
agronómia 184.
akadémia (tanintézet) 13, 17, 22—25, 26, 27, 38, 92, 94, 96, 100, 104, 119, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 172, 183, 184, 199.
alapítványi javak 47—48, 62, 111, 157, 226, 233, 245.
alapítványok 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 66—67, 70, 71, 72, 73, 74, 87, 88, 89, 126, 131, 132, 149, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162, 195, 206, 215, 218, 226, 229, 234, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 254, 257.
algebra 24, 123.
amerikai népiskolák 223, 234.
angol irodalom 173.
angol népiskolák 221, 240.
angol nyelv 22, 165, 176.
anyanyelvi oktatás 201, 214.
Athanaczkovics Plátó 49, 51, 53, 54, 76, 77.
Augustinianum 45, 56, 80.
autonómia (felekezeti):
 gör. keleti 61, 73, 74, 75.
 protestáns 2, 4, 15, 26, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 90, 185, 259.
 r. kat. 66, 86, 87, 259.
- Á**g. h. ev. egyház és papság 15, 62, 63, 65, 69, 70—71, 90, 98, 99, 100, 114—115.
 ág. h. ev. iskola és tanítóság 17—18, 18—19, 23, 27, 43, 90, 92, 94, 99, 100, 105, 118, 164, 209.
állam és egyház 4, 5, 6, 7, 71, 72, 83, 188, 189, 213, 248.
állam és iskola 1, 60, 61, 72, 73, 128, 185, 186, 188, 189, 213, 216, 222—223.
államgazdaságtan 167.
állami jogok és kötelességek a népoktatás terén 195, 196, 197, 198, 202, 204, 208, 213, 222—223, 228, 234, 245, 251, 252, 255, 257.
államosítás (iskoláké) 87, 128, 176, 181, 185, 188, 189, 197.
államsegély (egyházi és iskolai) 13, 16, 56, 61, 62, 63—66, 68, 70, 71, 72, 90, 125, 156, 159, 195, 197, 215, 230, 234, 261.
államtan 23, 165.
állatgyógyászati intézet 22, 23, 170, 172.

állattan 123, 171.
 ápolóképzés 170, 171.
 Árokháti István 181.
 ásványtan 123, 171.

Balassa János 22, 49, 50, 53, 136.

Ballagi Aladár 261.

Ballagi Mór 51.

Bangó Pető 175.

Barabási Kún József 197, 210.

baranyavármegyei r. kat. tanítók 34.

Barkóczy Ferenc gr. 174.

Barkóczy János gr. 57.

Batthyány Kázmér gr. 58.

Batthyány Lajos gr. miniszterelnök 50, 243.

Batthyány-minisztérium 40, 133, 243, 251, 260.

bábaképzés 170.

bányajog (bányatörvény) 22, 24, 146, 166.

bányászati szakoktatás 184.

V. ö. *selmeci bányaakadémia*.

Beksics Gusztáv 210.

Beniczky Lajos 101.

Beöthy László 260.

Beöthy Ödön 258.

Bercsényi László 144, 148.

Berkovics Miklós 210.

Berzeviczy Albert 261.

beszéd- és értelemgyakorlatok 202.

Bezerédj István 203, 233, 236, 242, 246, 251, 252, 255.

Bezerédj László 249, 251.

bécsi egyetem 20, 60, 94, 171.

bécsi udvari tanulmányi bizottság (Hofstudienkommission)
 30, 116.

Bihari Károly 197, 210.

Bloch (Ballagi) Mór 51.

Bocsor István 227.

Bodnár Zsigmond 260.

bonctan 168, 171.

Bónis Samu 246.

bölcsélet 22, 25, 134, 148, 165, 173, 174, 184.

bölcséleti kar 18, 21, 22, 23, 25, 134, 135, 137, 139, 140, 142,
 145, 147, 148, 163, 165—166, 167, 172, 184, 190, 191.

bölcséleti tanfolyam 17, 23, 24, 25, 26, 95, 120, 122, 146,
 173, 190.

Branizsa Kelemen 82.

Brassai Sámuel 187.

Breznay Béla 21.

Bucsánszky József 48, 111.

budai piarista gimnázium 88, 89, 94, 97, 106, 120, 121,
 124—131.

budai tankerület és főigazgató 42, 121.

Buday Endre 240.
büntetőjog (büntetőtörvény) 22, 95, 149, 166.

Carcer 122, 141.
Carnot 217.
Cicero 123.
címertan 22, 165.
Concha Győző 197, 210, 211.
Condorcet 227.
Cornelius Nepos 123.
V. Cousin 212, 213, 244.
Czigler Ignác 78.

Csausz Márton 22, 49, 50, 53, 136.
Csányi László 86.
Csengery Antal 133, 210, 229, 251.
csillagászat 22, 140, 165.

Deák Ferenc 2, 39, 145, 193, 225, 243, 248, 249, 251.
debreceni kormány (1849. évi) 16, 53, 65, 66, 261.
debreceni ref. kollégium 18, 19, 94, 96–97, 115, 119.
demokratizmus 11, 12, 32, 39, 68, 107, 131, 168, 185, 188, 235.
Der Ungar (lap) 244.
diákasztalok 142, 143.
diákok nemzetőrségi szolgálata 97, 102, 103, 104, 139, 178.
diákönkormányzat, diákesküdtek 97, 99, 140, 141, 166.
didaktika 119, 124, 129.
dikaszteriális rendszer 41.
diktálás 26, 27, 121.
dinamika (erőműtan) 22, 140, 148.
Dobozy Mihály 233.
Dóczi Imre 261.
doktori szigorlat és avatás 136, 137, 139, 140.
domonkosok 56, 83.
Drágos János 237, 247, 251.
Dudek János 210.

Ebeczky (min. titkár) 52, 53, 54.
Ebeczky Imre 48.
egészségtan 202.
egészségügy 168, 170, 171.
egri r. kat. liceum 17, 26, 174.
egyenlőség 131, 227, 248, 257.
egyetem 1, 13, 17, 18, 20–23, 24, 25, 26, 42, 50, 51, 52,
56, 57–60, 68, 71, 73, 92, 94, 96, 103, 106, 117, 119,
132–143, 144–145, 146, 147–150, 152, 155, 156, 158,
163, 164–174, 175, 176, 183, 184, 186, 187, 190, 191.
V. ö. az egyes karokat is.
egyetemes tanügyi kongresszus (1848) 115, 163, 186–192.
egyetemi alap 47, 155, 156, 157, 158, 161.
egyetemi dékánok 22, 98, 136, 137, 138, 140, 141, 170, 171.

egyetemi hallgatók 57, 92, 94, 95, 97, 98, 102, 104, 134, 135, 136, 138—139, 140, 141, 142, 143, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 174.

egyetemi kari-igazgatók 22, 136, 144, 148, 165, 169, 170, 171.

egyetemi karok 20, 22, 23, 136—137, 138, 139, 140, 164, 173, 184, 191.

L. az egyes karokat is.

egyetemi kézikönyvtár 142, 143.

egyetemi kórház 142, 143.

egyetemi könyvtár 22, 42, 43, 133, 142, 148, 149.

egyetemi magántanárok 20, 57, 59, 94, 104, 134, 136, 137—138, 139, 144, 166, 167, 169, 191.

egyetemi nyomda 42, 43, 47, 157.

egyetemi rektor (igazgató) 22, 94, 135—136, 143.

egyetemi szabályzat (1848. évi) 21, 60, 106, 120, 133—143, 144, 167.

egyetemi tanács 22, 135, 172, 173.

egyetemi tanárok 21, 22, 57, 59, 94, 106, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 148, 149, 155, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 191.

egyetemi törvény (1848: XIX. tc.) 20, 56, 57—60, 94, 132, 134, 139, 143, 144, 164.

egyház és állam l. állam és egyház.

egyház és iskola 68, 71, 72, 73, 185, 188, 213, 223, 228, 241, 247, 248, 257.

egyházi költségek fedezése 13, 56, 60, 61, 62, 63, 66, 70, 72, 73, 156, 157, 159, 162, 194, 233, 258.

egyházi összeírás 13—16, 63, 70, 84, 159.

egyházjog (egyházi törvények) 22, 134, 149, 166.

egyházpolitika 4, 5, 6, 7.

egyház történet 165.

egységes középiskola 118.

elemi iskola l. népiskola.

elmekór- és gyógytan 169.

embertan 184, 190, 202.

Eötvös második minisztersége 108, 110, 117, 120, 135, 141, 143, 211, 212, 216, 230, 259, 260.

erdélyi főkormánysház 31, 39, 63, 132, 145.

erdélyi iskolák 13, 18—19, 31, 32, 43, 68, 115, 145.

Erdélyi János 260.

erdélyi kancellária 39.

erdélyi r. kat. egyház 15, 56, 68—69.

Erdélyi Vazul 84.

erkölcsbölcselet 236.

erkölcsi nevelés 131, 132, 136, 236.

V. ö. valláserkölcsei nevelés.

erkölcsstan 190, 236.

eskü minta (tanárok és tanítók számára) 149—150.

Eszterházy Pál hg. külügyminiszter 39, 76, 77, 79, 82, 84, 109, 110, 152.

Élettan 168, 171.
 ének 196, 236.
 énekiskolák 43.
 építészet 22.
 érdeklődés 123.
 érettségi vizsgálat 26, 138, 172, 191.
 étatizmus 174, 181, 188, 197, 223.

Falk Miksa 260.
 Fábián Gábor 251, 253, 254.
 Fábirczy Sámuel 49, 51, 53, 65.
 fegyelmi állapot 27, 29, 30, 93—94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 131, 132.
 fegyelmi büntetések 95, 122, 141.
 fegyelmi szabályok 24, 25, 95, 100, 103, 104, 106, 121, 122, 131, 135, 140—141, 166, 188, 191.
 felsőbb leányiskola 73.
 felső elemi-iskola 18, 149, 190, 199, 208.
 V. Ferdinánd 59, 74, 78, 79, 84, 85, 149, 151, 152.
 I. Ferenc József 76.
 Ferenczi Zoltán 121, 134.
 Fényes Elek 16, 17, 18.
 Fináczy Ernő VIII, 14, 20, 27, 38, 115, 118, 131, 175, 182, 225.
 fogalmazás 31, 122, 201.
 Fogarasy Mihály 22.
 fogászat 169, 171.
 Forgách Antal gr. 59.
 formalizmus (az oktatásban) 28.
 főfelügyeleti jog, királyi: 38, 44;
 állami: 59, 70, 197, 202, 222, 223, 231, 245, 246, 250, 251, 255.
 főiskola 18, 19, 24, 26, 42, 68, 92, 94, 96, 99, 100, 103, 106, 107, 115, 116, 117, 118, 144, 147, 150, 153, 163, 172, 173, 175, 187, 190, 191.
 L. akadémiát és liceumot is.
 földrajz 22, 29, 31, 36, 117, 123—124, 130, 131, 184, 190, 196, 199—200.
 földtan 123.
 francia forradalmak 11, 32, 212, 216, 217, 227, 241.
 francia konvent 213, 230, 236.
 francia irodalom 173, 210.
 francia neveléstörténet 236.
 francia népiskolai törvény (Guizot-féle) 193, 210—217, 246.
 francia népnevelés 15, 212, 213, 214, 215, 216, 217.
 francia nyelv 22, 117, 118, 119, 123, 165, 176, 190.
 Frideczky Lajos 238, 251.

Galampos Elek 52.
 gazdasági oktatás 95, 156, 160, 163, 176, 178, 179—180, 184, 190, 201.

gazdasági iskolák 18, 44, 73, 106, 111, 113, 156, 160, 175, 179, 180.

gazdaságtan 22, 36, 201, 236.

gépiesség (mechanizmus) az oktatásban 26, 31, 94, 112, 132.
gimnázium 13, 17, 18, 19, 26—32, 38, 88, 89, 94, 97, 98, 106, 107, 113, 115—131, 141, 145, 148, 149, 152, 158, 173, 174, 175—176, 183, 184, 190—191, 199.

L. középiskolát is.

gondolkodástan 122, 123, 190.

Gozsdu Manó 74.

gör. kat. egyház és papság 15, 44, 45, 53, 56, 57, 65, 66, 70, 83—85, 114.

gör. kat. iskola és tanítóság 17, 18, 19, 42, 83, 84, 159, 208—209.

gör. kel. egyház és papság 44, 47, 57, 61, 65, 66, 67, 73—76, 77, 84, 114, 135, 247.

gör. kel. iskola és tanítóság 15, 18, 19, 30—31, 33—34, 43, 44, 75, 209.

görög klasszikusok 123.

görög nyelv 22, 116, 118, 119, 123, 130, 131, 137, 190.

Gruber György 125, 127.

Guizot 11, 15, 110, 193, 210—217.

Gyermekgyógyászat 169, 171.

gyógyszerészeti tanfolyam 23, 94, 172.

gyógyszerészeti tanulmányok 97, 170.

gyógyszertan 168, 170.

gyorsírás 190.

győri kir. akadémia 25, 26, 92, 94, 95, 146, 148, 149.

győri tankerület és főigazgató 29, 42, 102.

győri kir. kat. tanítóképző-intézet 35.

Gyulai Pál 260.

Haberern Jonathán 187.

hadijog (haditörvény) 166.

hajózási iskola 17, 43.

Halász Imre 261.

hangoztató olvasási mód 105.

Haulik György 85.

háborús tanfolyamok az egyetemen 150.

Hám János 62, 68, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 120, 164, 243.

háztartástan 190.

helyesírás 201.

helytartótanács 15, 28, 29, 30, 33, 38, 39, 41, 42—45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 76, 102, 125, 130, 145, 146, 148, 149, 169, 173, 208.

Hetényi János 118.

hítségokok 42, 43.

hittanárak 45, 120, 128, 129.

hittudomány 22, 134, 164—165.

hittudományi kar 22, 23, 71, 135, 137, 164, 165, 173, 184.
 hivatalos lap (1848. évi) l. *Közlöny*
 Hodža András 115.
 honvédelmi bizottmány 50, 62, 65, 66, 88, 89, 90, 110, 120,
 124, 128, 129, 133, 152, 162, 261.
 Horatius 123.
 Horváth Árpád 22, 147.
 Horváth István 25, 147.
 Horváth Mihály 78, 261.
 humaniorák 118, 190.
 Hunfalvy János 99, 100, 187.
 Hunfalvy Pál 99, 100, 228, 238, 251.
 Huszár Vilmos 210.
 Husztiné Révhegyi Rózsi 210.
 hűbérjog 166.

I Imre Sándor 260—261.
 ipariskolák 18, 29, 73, 112, 150, 158, 187, 188.
 L. József ipartanodát is.
 ipari oktatás 111, 112.
 Irányi Dániel 173, 225—226, 251, 252.
 írás 36, 121, 196, 202.
 írásbeli dolgozatok 122.
 irgalmasrend 56, 80—83, 87.
 Irinyi János 52.
 Irinyi József 231, 245, 251.
 iskola és állam l. állam és iskola.
 iskola és egyház l. egyház és iskola.
 iskolaépület 27, 33, 34, 36, 97, 177, 178.
 iskolafenntartási költségek fedezése 13, 56, 60, 61, 63, 66, 70,
 72, 73, 116, 125, 155, 156, 157, 158, 159, 194, 195,
 206, 215, 218, 222, 223, 226, 229, 230, 233, 234—235,
 240, 242, 246, 247, 250, 251, 253, 254, 257, 258.
 iskolai felszerelés 24, 27, 29, 97, 155, 158, 161, 176.
 iskolai mulasztások 33, 35, 102, 121.
 iskolai szertár 24, 95, 172, 175, 191.
 iskolai viszonyosság (a felekezetek közt) 60—61, 62.
 iskolaköteles kor 189, 195, 205, 232.
 iskolafelügyelet 36, 42, 95, 177, 178, 196, 197, 202, 207,
 208, 209, 215, 219, 253.
 V. ö. főfelügyeleti jog.
 iskolán kívüli népművelés 232.
 István nádor 39, 48, 52, 68, 76, 78, 79, 82, 84, 147, 261.

J Janicsáry (min. titkár) 52, 53, 54.
 játék 182.
 Jedlik Ányos 21, 22, 187, 188.
 Jekelfalussy Vince 78.
 Jeszenák János br. 58.
 jezsuiták 231.
 jogbölcsélet 166.

jogtudomány 151, 166, 167.
 jogi (törvénytudományi) kar 18, 21, 22, 23, 135, 144, 145,
 146, 147, 148, 149, 150, 163, 165, 166—167, 191.
 jogi tanfolyam 17, 23, 24, 25, 145, 146.
 Jósika Miklós br. 256.
 Il. József 38, 131, 207, 224, 228.
 József-ipartanoda 17, 44, 52, 94, 97, 98, 102, 104, 113, 155,
 156, 158, 163, 176—177.
 Juhbál Károly 112, 113.
 Julius Caesar 123.

Kacskovics Lajos 217.
 kancellária (m. kir. udvari) 30, 39, 76, 116, 154.
 Karacs Teréz 187.
 Karácsonyi János 60, 231.
 Karika János 242.
 Karner Antal 78.
 kassai tankerület és főigazgató 24, 29, 49, 102, 132, 146.
 kassai kir. akadémia 24, 26, 94, 96, 146.
 kassai kir. nevelőintézet 17, 42, 43, 132.
 Kastner Jenő 210.
 katonaiskolák 178, 179.
 Kazinczy Gábor 230, 231, 232, 236, 238, 246, 251, 252.
 Kállay Ödön 240.
 Kármán Mór 60, 107, 124, 203, 224, 225.
 Károlyi Árpád 103, 243.
 kegyúri jogok 62.
 keleti nyelvek 165, 184.
 Kemény Zsigmond br. 210.
 kereskedelmi iskola 18, 175.
 kerti foglalkoztatás 184, 201.
 kézimunka 184, 202.
 kisdédóvásügy 163, 180—181, 189, 193, 203, 253.
 kisdédóvo intézetek 9, 18, 44, 73, 95, 155, 160, 163, 180—181,
 187, 188, 189, 232, 253.
 kisdédóvo képzőintézet 18, 155, 160, 181, 188, 189, 209.
 kisgimnázium 17, 18, 19, 30.
 Kiss Áron 225.
 Kiss Gyula 210.
 klasszika filológia 140.
 klasszikus irodalom (ókori) 26, 32, 98, 116, 119, 123, 130,
 131, 140, 175, 184.
 klasszikus (ókori) tanulmányok 31—32, 118, 140, 165, 184.
 Klauzál Gábor 249, 251.
 kolozsvári egyetem 135; terve: 68, 73, 143—144.
 kolozsvári kir. nevelőintézet 43, 89, 131, 132.
 kommunisták 231.
 kongrua 65, 73, 158.
 Kont Ignác 210.
 Kopácsy József 164.
 Korizmics Antal 49, 51, 53, 81, 82.

- Kornis Gyula 17, 18, 21, 27, 99, 107, 115, 116, 118, 119, 131, 144, 145, 151, 182, 225, 261.
- Kornis Károly 149.
- Kossuth Lajos 8, 9, 11, 51, 52, 79, 80, 154, 155, 157, 162, 193, 225, 233—235, 251.
- költészetan 29, 116, 119, 122, 130, 131.
- könyvnélkül-tanulás 23, 26, 27, 95, 98.
- könyvtár 24, 25, 29, 35, 40, 43, 95, 97, 152, 153, 171, 172, 191.
- könyvviteltan 165.
- középiskola 13, 19, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 68, 71, 87, 89, 95, 106, 113, 115—120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 134, 138, 140, 142, 144, 145, 163, 172, 173, 175—176, 187, 190—191, 200, 202, 232.
- L. gimnáziumot is.*
- középiskolai reform (1848. évi) 87, 106, 113, 115—120, 125, 126, 127, 131, 140, 182, 190, 200.
- középiskolai rendtartás 121, 122, 191.
- középiskolai (gimn.) tanári állások betöltése, tanárok kinevezése 43, 117, 120, 126, 127, 175, 191.
- középiskolai tanárképzés 27, 120, 141—142.
- középiskolai tanárok fizetése 27, 45, 73, 117, 120, 125, 128.
- középiskolai tanárok továbbképzése 175.
- középiskolai tanárvizsgálat 117, 120, 142.
- középiskolai tanulmányi és fegyelmi szabályzat (1848. évi) 106, 121—124, 128, 130.
- közigazgatási jog (»kormánytörvény«) 22, 166—167.
- közjog (köztörvény) 22, 23, 166.
- Közlöny (1848. évi hivatalos lap) 40, 217.
- közép felvilágosítása 106, 113—114.
- közoktatáspolitikai 1, 2, 19, 20, 156, 192, 197, 204, 216, 222—224.
- V. ö. művelődéspolitikai.*
- közös (nem-felekezeti jellegű) iskolázás 185, 186.
- közös népiskolák 72, 178, 193, 196, 198, 207, 216, 219, 220—221, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254.
- központosítás 197, 208, 219, 252, 254.
- község jogai és kötelességei a népoktatásügy terén 195, 196, 197, 198, 202, 206, 207, 208, 214, 215, 216, 218, 219, 223, 229, 230, 234, 235, 247, 252, 255.
- Kristóf György 144.
- Kubicza Pál 238.
- Kubinyi Ferenc 153, 154, 226, 251.
- kultúrpolitika l. művelődéspolitikai.
- kultúrfőlény 12.
- külföldi tanügy 15, 20, 31, 36, 45, 57, 60, 89, 94, 97, 109, 110, 111, 156, 160, 165, 167, 171, 176, 177, 183, 185, 186, 193, 212—217, 221, 223, 234, 236, 240, 245, 246.

Landau Lénárd 112.

latin nyelv 21, 22, 24, 26, 27, 29, 31, 32, 98, 116, 118, 119,
122—123, 130, 173, 190, 202.

latin tanítási nyelv 21, 24, 29, 31, 96, 144, 145, 146, 147.

Láner Ferenc 20, 21, 163, 172.

leányiskolák 73, 189, 199, 215—216.

leánynevelő-intézetek 118, 179, 189.

Lemény János 84.

Lenhossék József 22.

levéltárak 154.

lélektan 122, 190.

liceum 17, 18, 22—25, 26, 27, 174, 176.

V. ö. főiskola.

Livius 123.

Lonovics József 178, 180, 256.

Lónyay Gábor 49, 51, 53.

Lónyay Menyhért 231, 260.

Lubrich Ágoston 187.

Ludwig János 238.

Lukátsy Sándor 163, 179.

Lutter Nándor 121.

Madarász László 63, 85, 229, 230, 231, 239, 242, 243, 246,
247, 250, 251.

Madarász József 249, 251.

magániskolák 18, 189, 195, 213, 214, 215, 221, 231, 233,
240, 241, 242, 249, 250.

magánjog 166.

magántanulás 193, 197, 202, 205.

magyar fogalmazás 31, 122, 201.

magyar irodalom 22, 27, 122, 147, 148, 149, 151, 165,
172, 173.

magyar irodalomtörténet 122, 148, 173.

Magyar Nemzeti Múzeum VIII, 106, 153—154, 162.

Magyar Nevelési Társaság 163, 182, 187.

magyar nyelv 8, 22, 29, 31, 32, 42, 74, 79, 98, 116, 119,
121, 122, 130, 131, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
151, 165, 178, 183, 184, 190, 196, 198, 201, 206, 207,
220, 237, 238, 239, 247, 252.

Magyarország elemi tanodáinak szabályzata (1845) 33, 199,
200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208.

magyarosítás (az iskolában) 198, 207, 253.

magyar tanítási nyelv 31, 32, 96, 98, 106, 144—147, 150,
184, 190, 196, 206—207, 220, 237, 238, 239, 240.

Magyar Tudományos Akadémia (Tudós Társaság) VIII, 33,
43, 50, 138, 148, 149, 260.

Magyary Zoltán 40.

Majláth György 58, 59.

Markovics László 52, 53, 54.

Markusovszky Lajos 22.

Mayer Lambert 22.

- Máday Károly 28, 163, 175—176.
 Március 15.-e (lap) 243—244, 251.
 márciusi forradalom 98, 113, 131, 181.
 Mária Terézia 38.
 Mednyánszky Alajos br. közoktatási reformjavaslata 19, 28, 30, 116, 119.
 mennyiségtan 22, 24, 27, 28, 29, 116, 123, 130, 131, 135, 140, 142, 148, 165, 173, 174, 176, 184, 190.
L. mértant és számtant is.
 mennyiségtani kar 184.
 Meszlényi Antal 60, 67, 69, 83, 86, 110, 114, 165.
 mérnöki intézet 22, 23, 97, 176.
 mérnöki tanulmányok 165, 184.
 mértan 22, 24, 123, 184, 200—201, 214.
 Mészáros Lázár hadügyminiszter 78, 79.
 Mihályi Gábor 238.
 Mikusay János 163, 175.
 miniszteri biztосok (vizsgálatokon) 122, 136, 138, 140.
 mintagazdaságok 111, 176, 179, 180.
 miszhallgatás (napenkénti) 89, 95, 96, 97, 102, 103, 120, 121, 129, 130.
 mitológia 123.
 modern nyelvek 97, 116, 118, 134, 137, 158, 184.
L. angol francia, német, olasz nyelvet is.
 Molnár Aladár 81, 117, 211, 216, 224.
 módszer 28, 31, 33, 117, 121, 122, 124, 176, 177, 216.
 Montalembert Károly gr. 211, 215.
 Mujszer József 240, 251.
 munkácsi gör. kat. püspökség 44, 83—84.
 muraközi r. kat. plébániák 56, 85—86.
 Mutschenbacher Alajos 187.
 múzeumok 40, 43, 106, 152, 153—154, 162.
 műegyetem 97, 158.
 művelődés és szabadság 9—10, 227, 234.
 művelődés fontossága 3, 9, 12, 211.
 művelődési demokrácia 12, 227, 257.
 művelődés joga 197.
 művelődéspolitikai VII, 1, 2, 3, 8—12, 55, 154, 159, 194, 216.
 művelődéstörténet 173.
 művészek támogatása 153.

Nagy Frigyes 109.

Nagy Samu 238.

nagyváradі tankerület és főigazgató 25, 27, 29, 42, 102, 132, 146.

nagyváradі kir. akadémia 25, 26, 94, 96, 102, 146, 172.

nagyváradі kir. nevelőintézet 17, 42, 43, 132, 157.

Napoléon 236.

Nádasdy Ferenc 68.

nemzetgazdaságtan 167.

nemzeti iskola l. felsőelemi iskola.

nemzeti nevelés 2, 224.

nemzetiségek 8, 11, 55, 114, 175, 183, 190, 193, 198, 206, 207, 220, 221, 226, 227, 232, 237, 238, 239, 247, 249, 252, 253, 259.

L. az egyes nemzetiségeket is.

nemzetiségi iskolák 33, 198, 206, 207, 220, 221.

nemzetiségi politika 1, 8, 11.

nemzetiségünk fönntartása és a művelődés szerepe 3, 10, 11, 12, 211.

nemzetpolitika 11.

nemzetségtan 22, 165.

Nendtvich Károly 147—148.

neohumanizmus 123.

nevelés fontossága 3—4, 9, 10.

nevelési egyletek 44, 182.

Nevelési Emléklapok 186.

Nevelési Szemle 44, 106, 110—111, 160, 216.

neveléstan 22, 110, 142, 165, 177, 184, 191, 204.

nevelési irodalom 33, 110, 182, 203.

nevelőintézetek (könviktusok) 17, 18, 30, 42, 43, 89, 106, 118, 131—132, 157, 158.

nevelőnőképző-intézet 209.

Ney Ferenc 51, 182, 187, 191.

német egyetemek 57, 60, 166, 167, 186.

német gimnáziumok 115, 122, 176.

német irodalom 173.

német népoktatás 36, 109, 212, 221, 222, 223, 234, 245.

német nyelv 22, 30, 31, 105, 117, 118, 119, 123, 130, 145, 148, 150, 165, 176, 184, 190, 202.

német tanítóképző-intézetek 89, 108, 109, 110, 160, 177.

német tannyelv 150.

németség (házai) 163, 182.

népiskola 14—16, 17, 18, 28, 29, 30, 31, 32—37, 38, 43—44, 51, 53, 56, 61, 68, 71, 73, 95, 108, 113, 149, 159, 161, 175, 177—178, 181, 183, 184, 188, 189, 190, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 257, 258, 259.

L. népnevelést is.

népiskolaállítási jog 196, 197, 207, 213, 245, 250, 251, 254.

népiskolai adó 61, 159, 193, 195, 196, 197, 206, 215, 218, 222, 223, 226, 230, 233—236, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 257.

népiskolai bizottság (községi) 196, 207, 208, 215, 219, 247, 252.

népiskolai felügyelet 34, 36, 177, 178, 196, 197, 207, 208, 215, 219, 253.

népiskolai ismétlő tanfolyam 189.

V. ö. vasárnapi iskola.

- népiskolai összeírás 13—16, 63, 70, 159, 215.
 népiskolai tanítók l. tanítói, tanítók.
 népiskolai törvény (1868. évi) 194, 200, 201, 206, 211—212, 259.
 népiskolai törvényjavaslat (1848. évi) 8, 66, 72, 87, 90, 91, 107, 113, 161, 178, 182, 188—189, 193—260.
 népiskolák jellege 193, 196, 198, 219, 220—221, 223—224, 239—252.
 népnevelés 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 32—37, 51, 67, 94, 106, 107—111, 113, 141, 156, 159—161, 163, 177—179, 187, 188, 190, 192, 193—259.
 V. ö. népiskola.
 népnevelés célja 36, 161, 195, 204, 205, 218.
 népnevelési bizottmány (kerületi) 43, 161, 196, 198, 208, 209, 219, 253.
 népnevelési választmány (egyházkerületi) 208, 209.
 népoktatás l. népnevelés.
 népoktatás ingyenessége 193, 195, 197, 202, 205, 206, 214, 215, 216, 217, 222, 233, 239.
 Néptanítók Lapja 216.
 normális iskolák 17, 108.
 Novák László 210.
 növénytan 123.
 nőgyógyászat 169.
 nőnevelésügy 188, 189.
 V. ö. leányiskolák, leánynevelő-intézetek.

- Ny**áry Pál 154, 235, 247, 251, 252.
 nyelvészeti tanulmányok 135, 142, 165.
 nyelvtani ismeretek 122, 201, 202.
 Nyéky Mihály 49, 51, 53.
 nyugdíjügyek 36, 42, 43, 44, 45, 99, 147, 166, 178, 188.

- O**klevéltan 22, 147, 165.
 oktatásügy egységesítése 185, 188, 224.
 olasz irodalom 173.
 olasz népiskolák 183.
 olasz nyelv 22, 165.
 oláh nyelv 74, 84, 247.
 oláhság (hazai) 74, 75, 84, 85, 114, 234, 247.
 olvasás 36, 105, 121, 196, 202.
 olvasóegylet 42.
 Opinio (1825/27. évi országgyűlési bizottság közoktatási reformterve) 19, 32—33, 119, 224.
 óráközi szünet 121.
 országgyűlés:
 1722/23. évi 224;
 1790/91. évi 1—2, 119, 182, 203, 224;
 1807. évi 152;
 1825/27. évi 19, 32, 119, 182, 224;
 1832/36. évi 2;

- 1839/40. évi 2, 4, 6, 7, 199, 203;
 1843/44. évi 4, 6, 7, 8, 19, 33;
 1847/48. évi 13, 56, 57—59, 86, 94, 113, 132, 256;
 1848. évi 69, 74, 88, 204; képviselőház: 50, 63, 85, 151,
 153, 154, 161, 178, 193, 194, 207, 217—256; felsőház:
 217, 256—259, 260.
 országgyűlési kerületi választmány népoktatási javaslata (1843)
 19, 33, 193, 199, 200, 201, 202, 203—209, 225, 233, 238.
 országgyűlési közoktatási bizottság:
 1790/91. évi 2, 119, 182, 203, 224;
 1825/27. évi 19, 119, 182, 224.
 Országos Levéltár VIII, 14.
 orvosi intézetek 169, 170, 171, 173, 174.
 orvosi kar 22, 23, 43, 50, 97, 133, 135, 137, 143, 144, 163,
 167—172, 175, 184.
 orvosi tanfolyam (kolozsvári) 18.
 orvosi tanulmányok 168—172, 173, 174, 184.
 orvosképzés 169, 170, 173—174.
 osztálylétszám 177, 190.
 osztályozás (iskolai) 36, 39, 92, 93, 95, 98, 122, 140, 165.
 osztálytanítás 32, 98, 115, 190.
 osztrák közoktatásügyi minisztérium 152.
 osztrák népiskolák 31.

Összehasonlító jogtudomány 166.
 ösztöndíjak és ösztöndíjasok 39, 42, 43, 44, 89, 95, 131, 132,
 142, 152, 158, 160, 167.

Palóczy László 154, 217, 228, 229, 231, 240, 249, 251, 253.
 Pap Endre 49, 50, 53, 242, 246—247.
 Pap Zsigmond 74, 237, 238, 251.
 papi segélyek I. államsegély.
 papnevelő-intézetek 17, 18, 19, 45, 47, 56, 71, 80.
 Papp János 241.
 Papp Pál 247.
 papság fizetése 46, 71, 159, 161—162, 239.
 Papvásárhelyi István 163, 179.
 Patay József 238.
 Pauler Tivadar 22, 149.
 Pazmanecum 45, 56, 80.
 pánszláv mozgalmak 114.
 Pálffy János 254.
 idb. Pázmándy Dénes 193, 258.
 ifj. Pázmándy Dénes 193, 217, 239, 241, 242, 245, 246, 247,
 248, 249, 250, 251, 254.
 Perczel Mór 247, 251.
 Peregriny Elek 52, 187.
 Perényi Zsigmond br. 256.
 perjog (pertörvény) 166.
 Perlaky László 121.
 Pestalozzi 50, 179, 186.

- pesti ág. h. ev. iskola 98, 99, 105.
 pesti főtanítók irata 163, 178.
 Pesti Hirlap 9, 40, 244—245.
 pesti piarista gimnázium 88, 89, 97, 98, 106, 120, 121, 124—131.
 pesti rajziskola 106, 112—113.
 pesti testgyakorlók-intézet 181.
 Petőfi Sándor 244.
 pécsi r. kat. liceum 17, 26, 94, 96.
 pécsi r. kat. egyházmegye 36, 44.
 pénztan 22.
 Péterfy Jenő 260.
 Péterfy Sándor 225.
 Phaedrus 123.
 piaristák 17, 43, 88, 89, 97, 98, 106, 120, 121, 124—131.
 Pius Desiderius I. Schröer G. Tóbiás.
 placetum-jog 68.
 polgári iskola 73, 202.
 polgári jogok és kötelességek ismerete 95, 196, 200, 214, 236.
 politika (jogi tantárgy) 22, 144, 147, 167.
 politikai földrajz 124.
 polytechnikum 44, 97.
 Popovics Vazul munkácsi g. kat. püspök 53, 114.
 porosz gimnázium 176.
 porosz népnevelésügy 36, 109, 212, 234, 245.
 porosz tanítóképző-intézetek 89, 109, 110, 160, 177.
 pozsonyi tankerület és főigazgató 30, 33, 42, 101, 149.
 pozsonyi kir. akadémia 92, 94, 96, 100—101, 104, 146.
 protestáns egyház és papság 4, 6, 44, 46—47, 56, 60, 62, 65, 66, 67, 69—73, 76, 90—91, 135, 185, 186, 248, 259.
L. az egyes protestáns egyházakat is.
 protestáns hittudományi kar 71, 135.
 protestáns iskola és tanítószág 2, 19, 26, 27, 30, 34, 36, 38, 42, 46, 71, 100, 115, 118, 119, 135, 145, 159, 163, 185, 201, 209, 223, 229, 247.
L. ág. h. ev., ref., unitárius iskolát is.
 protestánsok egyetemes értekezlete 56, 62, 69—73, 90.
 Pulszky Ferenc 77, 152, 260.
 Purgstaller (Palotai) József 22, 127, 148, 187.
Rajasics József karlócai érsek 73—74, 75, 76, 77.
 rajz 112—113, 184, 190, 200—201, 214.
 rajziskola 43, 44, 106, 112—113.
 Ramóczy Valérián 148.
 Ratio Educationis:
 1777. évi 1, 119, 123, 182, 200, 201, 202;
 1806. évi 2, 19, 38, 95, 119, 123, 141, 147, 148, 182, 200.
 Ráday Gedeon gr. 256.
 reálgimnázium 118, 173.
 reáliák tanítása 26, 27, 29, 98, 118, 183, 190.
 reáliskola 73, 158, 187, 202.

- református egyház és papság 15, 60, 63, 65, 69, 70, 71—73, 90, 114.
 református iskola és tanítóság 18, 19, 23, 27, 34, 43, 49, 72, 90, 94, 96—97, 115, 118, 119, 141, 209.
 Reguly Antal 22.
 Reisinger János bölcséleti-kari tanár 147.
 Reisinger János orvoskari tanár 163, 173.
 Religio és Nevelés (lap) 86, 88, 126, 244.
 rendkívüli tárgyak 119, 184, 190.
 rendőrségi orvostan 169.
 Récsy (min. titkár) 52, 53, 54.
 régiséggyűjtemények 40, 43, 153.
 régipénztan 165.
 régiségtan 22, 29, 123, 165.
 Révész Imre 60.
 Román Ferenc 226, 251.
 Rousseau 5.
 római jog (római törvény) 22, 166.
 római Szentszék 79, 85.
 Rómer Flóris 23, 163, 172, 187.
 rom. kat. egyház és papság 4, 5, 6, 15, 44—46, 56, 61, 62, 64—65, 66—69, 76—83, 84, 85—90, 114, 120, 124, 126, 135, 157, 158, 164, 226, 229, 231, 240, 242, 244, 246, 247, 259.
 rom. kat. egyházi javak 68, 226, 229, 230, 244, 247.
 rom. kat. iskola és tanítóság 16—17, 18, 19, 23, 26—27, 28—32, 34, 35, 36, 38, 42, 68, 87, 88, 89, 94, 97, 98, 116, 120, 121, 124—131, 145, 149, 153, 157, 159, 164, 165, 174, 208, 209, 229, 247, 259.
 rom. kat. püspöki kar 56, 61, 62, 66, 67, 68, 78, 79, 87, 88—89, 114, 124, 128, 129, 164, 229, 246.
 rutén nyelv 84.
 ruténség 114.
- S**ajtószabadság 9, 94, 99.
 Salamon Ferenc 260.
 Sallustius 123.
 sárospataki ref. kollégium 18, 19, 94, 96, 118, 119.
 Schedius Lajos 19, 182.
 Schedius-féle tanterv 19.
 Scheffler János 77, 78, 87.
 Schmidt János 22.
 Schröer Gottfried Tóbiás 23, 27.
 Schwarcz Gyula 194.
 Scitovszky János 36, 66, 78.
 sebészet 169, 171.
 sebészeti tanfolyam 23, 144, 169, 171.
 segédtanítók 34, 178.
 selmeci bányaakadémia 17, 43, 92, 94, 96, 101—102, 106, 113, 150—151.
 sémita nyelv 137.

soproni ág. h. ev. főiskola 92, 94, 99, 100, 164.

sopronvármegyei iskolatanítók irata 163, 177.

statisztika (tantárgy) 22, 23, 167, 184.

Steer Márton 163, 183—185.

stilisztika 122.

Suhajda János 149.

Suplikáczt István 75.

svájci népiskolák 223.

Szabadeřvűség 4, 7, 86, 197, 198, 210, 213, 243, 249.

szabadság 10, 131, 188, 197, 205, 212, 213, 227, 229, 230, 232, 234, 248;

egyéni szabadság: 7, 197, 198.

szabadságharc 12, 41, 78, 162.

Szabó János 22.

Szabó Károly 49, 51, 53.

Szabóky Adolf 20, 163, 175.

Szacsvey Imre 240, 251.

szaktanítás 26, 32, 87, 88, 89, 95, 98, 106, 115, 116, 117, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 138, 140, 176, 190.

Szalay László 25, 210.

P. Szathmáry Károly 50.

szavalási és szónoklási gyakorlatok 95, 98.

számtan 31, 36, 121, 123, 196.

Szász Károly 49—50, 52, 53, 65, 88—89, 91, 110, 120, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 162, 230, 261.

szászok (erdélyiek) 71.

Szekfü Gyula 144, 145, 225.

szekularizálás 73, 230.

Szelényi Ödön 115.

Szemere Bertalan belügyminiszter 39, 40, 87, 114.

szemészet 169, 171.

szemészmesteri tanfolyam 23.

szepesi r. kat. plébániák segélyezése 56, 64—65, 70.

szerbség (hazai) 74, 75, 76.

Szeremlei Samu 70.

szerzetesek 17, 43, 45, 56, 80—83, 87, 89, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 149, 229, 231.

Szécher Antal gr. 59.

Széchenyi István gr. 8—10, 23, 103, 112, 193, 225, 241, 243.

Széchenyi-kéziratár 153.

szépírás 184, 190.

széptan 22, 123, 165, 184.

Szilasy János 22.

Szilágyi István 115, 118.

színházak és szórakozóhelyek látogatása (diákok részéről) 95, 102, 103.

Szinnyei Ferenc 210.

Szintay János 238.

Szirmay Ödön 250.

szlávok 11.

Szoboszlai Pap István 70, 90.

szociális nevelés 184.

szónoklattan 24, 116, 119, 122, 130, 131.

Szőnyi Pál 49, 50, 53, 105, 107, 126, 132, 176.

szülészet 169, 171.

szülésznői tanfolyam 23.

szünetnapok 35, 165.

szünidő 107, 165, 232.

Szvorényi József 148, 187.

Talleyrand 227.

Tallián Ede 237, 238, 251.

Tanárky Gedeon 230.

tandíj 138, 139, 143, 191, 206, 214, 215, 222.

tanítás szabadsága 20, 57, 58, 59, 60, 88, 94, 97, 139, 143, 164, 167, 169, 170, 185, 189, 195, 196, 197, 203, 207, 212, 213, 223, 231, 241, 245, 246, 250, 251, 254.

tanítási nyelv 21, 24, 26, 29, 31, 32, 96, 98, 106, 144—147, 150, 184, 190, 193, 196, 198, 206, 207, 219—220, 226, 227, 230, 237—239, 240.

tanítási segédeszközök 24, 29, 121, 150, 161.

tanítói egyesületek 177.

tanítói értekezletek 160.

tanítói és tanári gyűlések 186, 188, 191, 192.

tanítói fizetés 34, 35, 36, 46, 47, 61, 62, 71, 73, 84, 108, 159, 178, 203, 215, 227, 233, 234, 257.

tanítói mellékteendők 34, 35, 73, 108, 188, 189, 253.

tanítók segélyezése l. államsegély.

tanítók továbbképzése 160, 177.

tanítók választása, kinevezése, elmozdítása 46, 74, 196, 207, 208, 215, 219, 230, 252, 253, 255.

tanítóképzés 14, 35, 89, 108—110, 156, 160, 177, 180, 184, 190, 198, 203, 208, 247.

tanítóképző-intézetek 17, 18, 35, 44, 71, 73, 89, 106, 108, 109, 110, 141, 158, 160, 177, 188, 189, 190, 196, 198, 208, 209, 214, 215, 253.

tanítónőképző-intézetek 189, 190.

tankerületek 29, 43, 44.

V. ö. budai, győri, kassai, nagyvárad, pozsonyi, zágrábi tankerületet.

tankerületi főigazgatók 15, 29, 38, 39, 102, 103, 132, 145, 146, 149, 208.

L. az egyes tankerületeket is.

tanönyvek 24, 25, 26, 29, 33, 35, 43, 44, 95, 97, 121, 125, 138, 145, 146, 160, 161, 166, 167, 177, 178, 233, 237.

tan kötelezettség 178, 189, 193, 195, 197, 202, 205, 207, 213, 216, 217, 218, 221, 222, 223, 232, 241.

tanulás szabadsága 20, 57, 94, 97, 105, 134, 139, 164, 167, 169.

tanulmányi alap 42, 47, 89, 110, 120, 126, 157.

- tanulmányi bizottság (helytartótanácsi) 20, 28, 30, 42, 43, 134, 148, 169.
 tanulmányi viták 39, 42, 45, 139, 146, 165.
 tanulmányút (külföldi) 11, 28, 42, 89, 106, 109, 110, 143, 175, 210, 211.
 tanügyi igazgatás 38, 39, 42, 155, 161, 188, 189, 190—191, 209, 219.
 tanügyi lapok 33, 44, 106, 110, 111, 160, 175, 177, 182, 186, 188.
 Tanügyi Névtár (1848. évi) 16.
 Tavasi (Teichengräber) Lajos 98, 99, 105, 163, 182, 186, 187.
 tábori lelkészek 45, 60, 61, 78.
 Táncsics Mihály 187, 251.
 technikai szakoktatás 158, 184.
 tehetségek támogatása 138, 139, 140, 142, 143.
 Teleki Domokos gr. 58, 233, 240, 246, 251.
 Teleki László gr. 58, 59, 193, 251, 254, 255.
 tengerészeti jog 166.
 természeti ismeretek 123, 140, 199.
 természetjog (természeti törvény) 22, 24, 146, 165, 166.
 természetrajz 123, 130, 131, 137, 140, 142, 165, 168, 176, 184, 196, 199, 201, 218, 236.
 természettan 21, 22, 123, 130, 131, 142, 148, 165, 169, 174, 175, 176, 184, 196, 199, 201, 218.
 természettani (fizikai) földrajz 124.
 természettudományok 24, 25, 27, 28, 29, 115, 123, 135, 142, 169, 170, 172, 173, 175—176, 183, 190, 199, 201.
 testgyakorlás 161, 163, 178, 181—182, 184, 190, 196, 200, 214.
 testgyakorló-intézet 44, 181, 188.
 testnevelőképző-intézet 161, 182.
 Télfy (Zima) János 22, 163, 172.
 Theresianum 43, 106, 151—152.
 Thiers 244.
 Tipula Péter 22.
 Tisza Kálmán 54.
 tiszántúli ref. egyházkerület 15, 16, 60, 72, 90, 114.
 Tiszti Névtár (1848. évi) 16, 18.
 Toldy Ferenc 22, 148, 149, 153, 163, 172, 173.
 folnamegyei r. kat. tanítók 34.
 Tóth Lőrinc 238.
 tótság 114.
 történelem 22, 23, 25, 31, 117, 123—124, 130, 131, 135, 140, 142, 146, 147, 165, 167, 172, 176, 178, 184, 190, 196, 199, 200, 236.
 törvényismertetés (a népiskolában) 36, 200.
 törvénytudományi kar l. jogi kar.
 Trefort Ágoston 111, 210, 231.
 tudományos intézetek 40, 153, 154, 173.
 tudományos társulatok 42, 153.
 tudománytörténet 149, 166, 173.

Unitárius egyház (vallás) 7, 15, 46, 54, 60, 63, 65, 69, 73.
unitárius iskolák 19, 73.

Vakok oktatása 188—189.

valláseggyenlőség 4, 6, 7, 46, 60, 67, 72, 73, 135, 162, 185, 259.

valláserkölcsei nevelés 14, 36, 46, 95, 126, 128, 184, 204, 213.

Vallás- és közoktatásügyi minisztérium (1848):

költségvetése 15, 52, 54, 63, 70, 106, 110, 112, 151, 153,
154—162, 182, 198.

tisztviselői kara 38, 40, 41, 48—55, 155, 156;

ügyköre 38, 40, 57;

ügyvezetése 41, 42, 54, 56.

vallási (egyházi) alap 45, 47, 62, 64, 89, 110, 157.

vallási áttérések 45, 46, 47, 61, 72, 73.

vallásszabadság 4, 5, 6, 7, 73, 88, 130.

vallástan 31, 36, 38, 45, 88, 89, 95, 120, 122, 124, 127, 128,
129, 130, 131, 146, 196, 200, 207, 214, 218, 219, 223,
236, 239, 240, 247.

vallásügyi viszonyosság 46, 60, 67, 72, 73, 135, 185.

vallásügyi törvény (1848: XX. tc.) 7, 13, 16, 46, 56, 57, 60—
61, 62, 63, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 76, 83, 86, 126, 156,
159, 194, 226, 229, 234, 257, 258.

vasárnapi iskola 44, 179, 207, 232.

Vass József 121.

Vass Samu gr. 238.

Vasvári Pál 51, 103.

Vay Lajos br. 58.

Vállas Antal 22, 148.

váltójog (váltótörvény) 22, 144, 166.

vegyesházasságok ügye 4—7, 46, 47, 61, 71, 72, 73.

vegytan 123, 137, 140, 142, 148, 165, 168, 174, 184.

Vehle Ferdinánd 24, 163, 173—174, 182.

Vereby József 181.

Vergilius 123.

vezérkönyvek (tanítóknak) 178.

Vécsey Tamás 21, 57, 134.

világirodalom 165, 173.

Virozsil Antal 147, 149.

vizsgálatok 24, 36, 59, 94, 96, 97, 100, 104, 121, 122, 136,
137, 138, 139, 140, 142, 146, 155, 161, 165, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 191, 195, 197, 202, 205, 233.

Voinovich Géza 260.

Vörösmarty Mihály 251.

Warga János 118, 187.

Wesselényi Miklós br. 11, 200.

Zay-ugróci tanterv 19, 118, 182.

zágrábi tankerület és főigazgató 29, 39.

zágrábi kir. nevelőintézet 17, 42, 43, 132.

Zeller Árpád 60.

Zelovich Kornél 97, 158, 177.

zene 178, 190.

zeneiskolák 43, 44.

Zichy Antal 260.

zugiskolák 226.

Zsembery Imre 226, 238, 247, 251, 253.

zsidó népiskolák 44, 203.

zsidó zsinat terve 56, 86.

zsidók egyenjogúsága 7.

Zsilinszkv Mihály 60, 70, 90, 91.

Zsivkovits Panteleimon 74.

zsúfoltság az iskolában 27, 33, 177, 178.

